

ოთარ ნიკოლეიშვილი

**სერგეი მესხის ეროვნული და
საზოგადოებრივ-პოლიტიკური
შეხედულებანი**

**ქუთაისი
2005**

ოთარ ნიკოლეიშვილის ნაშრომში მონოგრაფიულადაა გაანალიზებული XIX საუკუნის II ნახევრის ცნობილი პუბლიცისტისა და საზოგადო მოღვაწის, ქართველ „სამოციანელთა“ დიდი თაობის თვალსაჩინო წარმომადგენლის, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, იაკობ გოგებაშვილისა და ნიკო ნიკოლაძის ღირსეული თანამებრძოლის, XIX საუკუნის საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტული გაზეთის - „დროების“ რედაქტორ-გამომცემლის - სერგეი მესხის ეროვნული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შესედეულებანი.

რედაქტორი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, პროფ. გურამ შარაძე

რეცენზენტები: პროფ. ბიორბი მჭედლიძე
პროფ. ალექსანდრე ბენდიანიშვილი
პროფ. ვახტანგ ბურული

ISBN 99928-79-06-X

© ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

ა). კვლევის მიზანი. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ცნობილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე სერგეი მესხი ქართველ „სამოციანელთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, იაკობ გოგებაშვილისა და ნიკო ნიკოლაძის ღირსეული თანამებრძოლი, ბევრი მნიშვნელოვანი ეროვნული საქმის თავკაცი და განმახორციელებელი, XIX საუკუნის საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტული და ფართო მასშტაბების მომცველი გაზეთის რედაქტორ-გამომცემელი.

ს. მესხის მდიდარი პუბლიცისტური ნააზრევი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ყოფაზე. მასში მამულიშვილური პოზიციებიდანაა გაანალიზებული ის პრობლემები, რომლებიც იმჟამად იდგა ჩვენი ქვეყნის წინაშე.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის ეროვნული ღვაწლისა და დამსახურების შესწავლას არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა, ბევრი რამ ამ თვალსაზრისით ჯერ კიდევ მაინც სამომავლოდაა გასაკეთებელი. კერძოდ, ღღემდე მკვლევარების ყურადღების ცენტრში ძირითადად მისი ჟურნალისტური მოღვაწეობა იყო მოქცეული. რაც შეეხება ს. მესხის ეროვნულ და პოლიტიკურ შეხედულებებს, ეს საკითხები ცალკე, სპეციალური, კვლევის საგნად ფაქტობრივად აქამდე არ ქცეულა.

ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ საბჭოთა პერიოდის მკვლევართა ნაშრომებში, იმჟამინდელი იდეოლოგიური პოლიტიკის გეწოლით, ს. მესხის მოღვაწეობის ყველა მხარე სათანადო ობიექტურობითა და ყოვლის მომცველობით არ იყო გაანალიზებული, რის გამოც არასრულყოფილად და რამდენადმე გენდენციურად არის გაშუქებული პუბლიცისტის მსოფლმხედველობრივი თვალთახედვა. საბჭოთა პერიოდის ჩვენს ყოფაში ფართოდ გაბატონებულმა იდეოლოგიურმა კონიუნქტურამ არსებითად განსაზღვრა ის გარემოება, რომ ს. მესხის პუბლიცისტისა და პირადი წერილების ზოგიერთი ნიმუში, რომლებშიც საბჭოთა იდეოლოგიისათვის მიუღებელი შეხედულებები იყო გამოთქმული, არც იმ პერიოდში გამოცემულ ს. მესხის წიგნებში გამოქვეყნებულა და არც მკვლევართა თვალთახედვის არეში მოქცეულა ობიექტური მიუკერძოებლობით.

გაზეთ „დროებაში“ დაბეჭდილი და არქივებში დაცული ეს მასალები კიდევ უფრო ღრმად და მასშტაბურად წარმოაჩენენ სერგეი მესხის ღვაწლსა და დამსახურებას XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში.

ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმული ნათლად განსაზღვრავს შესაწავლი საკითხების აქტუალობასა და მეცნიერულ მნიშვნელობას. ჩვენი აზრით, კვლევის ხაზგასმული მიმართულება საშუალებას მოგვცემს კიდევ უფრო ღრმად და საფუძვლიანად გაეიაზროთ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორია, რაც, თავის მხრივ, იმაშიც დაგვეხმარება, წარსულის გამოცდილების გათვალისწინებით უკეთ ვცადოთ თანამედროვეობის საჭირობოროტო პრობლემათა გონიერული გადაწყვეტის ოპტიმალური გზების ძიება.

ნაშრომის უმთავრესი მიზანია სერგეი მესხის ეროვნული და პოლიტიკური შეხედულებების მეცნიერული შესწავლა და თანამედროვე თვალთახედვით გაანალიზება. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ამ გულმხურვალე მამულიშვილის ეროვნული ღვაწლისა და დამსახურების უფრო მასშტაბურად და გამოკვეთილად წარმოჩენის მიზნით მისი ნააზრევნი შესწავლილი და შეფასებულია იმ პერიოდის დიდი ქართველი მამულიშვილების მოღვაწეობასთან მიმართებით. ნაშრომის მეცნიერულ მიზანდასახულებას არსებითად განსაზღვრავს ის ფაქტიც, რომ მასში ს. მესხის შეხედულებები არა მარტო ისტორიული რეალობის გათვალისწინებითაა გაანალიზებული, არამედ დღევანდელუბის შესაბამის პრობლემებთან მისადაგებითაც.

ს. მესხის პუბლიცისტური ნააზრევის შესწავლის საფუძველზე ნაშრომში პირველად იქცა სპეციალური მონოგრაფიული კვლევის საგნად მისი ეროვნული და პოლიტიკური შეხედულებები.

ჩვენი მიზანი იყო ს. მესხის პუბლიცისტური მემკვიდრეობა წიგნში თანამედროვე თვალთახედვით, დღევანდელუბის შესაბამის მოვლენებთან სისხლბორცეულ კავშირში, ყოფილიყო განხილული და შეფასებული. ამგვარმა ანალიზმა არა მარტო უფრო ღრმად და მონუმენტურად წარმოაჩინა მისი ღვაწლი და დამსახურება ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში, არამედ იგი ჩვენს დღევანდელუბასთანაც აქტიურად დაკავშირებულ იმ მამულიშვილად წარმოსახა, რომლის ნააზრევის გათვალისწინება მნიშვნელოვნად დაგვეხმარება თანამედროვეობის არაერთი პრობლემის გონიერული გადაწყვეტის გზათა ძიებაშიც.

როგორც ს. მესხის ნააზრევის შესწავლამ ცხადყო, იგი მკვეთრად გამოხატული ევროპულ-ამერიკული ორიენტაციის მამულიშვილია, რომელიც საქართველოს განვითარების ყველაზე მისაღებ გზად დასაველეთ ევროპის განვითარებულ სახელმწიფოებთან და ამერიკის შეერთებულ შტატებთან კავშირ-ურთიერთობას მიიჩნევს. ჩვენი ქვეყნის

წინამე მწეაველ მდგარი პრობლემების გადაწყვეტას ს. მესხი პირველ რიგში სწორედ ევროპული, უწინარესად კი ამერიკული გამოცდილების გათვალისწინებით თელის შესაძლებლად. შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ქართველ მოღვაწეთაგან პროამერიკული პოზიცია მისებრი სიმკვეთრითა და მიზანსწრაფულობით მანამდე ფაქტობრივად არავის გამოუხატავს.

ნაშრომში შეძლებისდაგვარად გადასინჯულია საბჭოთა პერიოდის მეცნიერთა მიერ გამოთქმული არაერთი მოსაზრება და შეხედულება, ახლებური თვალთახედვითაა გაანალიზებული ს. მესხის პუბლიცისტური ნაამრევის პრობლემური საკითხები.

როგორც ითქვა, ღღემდე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ს. მესხის ცხოვრება და მოღვაწეობა ძირითადად ეურნალისტურ-ფილოლოგიური თვალთახედვით იყო შესწავლილი. წინამდებარე ნაშრომი კი პირველი მონოგრაფიაა, რომელიც ისტორიული მეცნიერების პოზიციებიდან აანალიზებს ს. მესხის პუბლიცისტურ მემკვიდრეობას და არგუმენტირებულად განსაზღვრავს მის საგულისხმოდ მნიშვნელოვან ადგილს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

ჩვენი აზრით, ნაშრომი რამდენადმე მაინც შეუწყობს ხელს XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის კიდევ უფრო ღრმად და საფუძვლიანად შესწავლას; მეტი მასშტაბურობით წარმოაჩენს სერგეი მესხის დამსახურებას ეროვნული აზროვნების ისტორიაში; დაგვეხმარება უფრო სიღრმისეულად გავიგებოთ არა მარტო იმ პერიოდის ქართული სინამდვილე, არამედ ჩვენი თანამედროვეობის საჭირბოროტო საკითხებიც.

ბ) სსრკში ს. მესხი დაიბადა 1845 წლის 25 (ძვ. სტილით 12) ოქტომბერს ქუთაისის მახლობლად მდებარე სოფელ რიონში. სერგეის მამის – სიმონის (1820-1877 წ.) ოჯახს საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი უაღრესად გამორჩეული ადგილი უჭირავს, რასაც ნათლად ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ამ ოჯახში დაბადებული და აღზრდილი ცამეტი შვილიდან ექვსი XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული კულტურის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო. კერძოდ, გარდა სერგეი მესხისა, სიმონ მესხის ოჯახში დაიბადნენ და აღიზარდნენ ისეთი ცნობილი მოღვაწეები, როგორებიც იყვნენ: კოტე, ეფემია, ივანე, ანა და ღვეითი.

ქუთაისის სასულიერო სასწავლებლის სამი კლასის დამთავრების შემდეგ სიმონ მესხმა მუშაობა დაიწყო ქუთაისის საგუბერნიო სასა-

მართლოში საქმის მწარმოებლად (ს. მესხის ბიოგრაფიის შესახებ დაწერილებით იხ: ი. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70-80-იანი წლების ქართული პრესა, 1968 აგრეთვე: ო. კასრაძე, ცხოვრება სერგეი მესხისა, 1963 წ.). დედა – მაგდანა (მაგდალინა) ანდრეას ასული მარჯანიშვილი (1823-1884 წ.) ცნობილი რეჟისორის – კოტე მარჯანიშვილის და იყო.

1854 წელს სიმონის ოჯახი საცხოვრებლად ქუთაისში გადასახლდა. დაწყებითი განათლება ს. მესხმა ოჯახში მიიღო. შემდეგ კი, 1856 წელს, სწავლა განაგრძო ქუთაისის გიმნაზიაში, რომელიც 1863 წელს დაამთავრა (ქუთაისის გიმნაზიაში ს. მესხის სწავლასთან დაკავშირებით მასალები იხ: ქუთაისის ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 94, აღწერა 1, საქმე 8). გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ უმაღლესი განათლების მისაღებად პეტერბურგის უნივერსიტეტს მიაშურა, სადაც ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე ჩაირიცხა. 1867 წელს, უნივერსიტეტის დასრულების შემდეგ, იგი ქუთაისში ბრუნდება და მდივნად იწყებს მუშაობას სასელმწიფო ქონების სამმართველოში.

პარალელურად ს. მესხის წერილები იბეჭდება გაზეთ „დროებაში“. ჟურნალისტურ სარბიელზე მოპოვებულმა წარმატებამ არსებითად განსაზღვრა ის ფაქტი, რომ 1869 წელს იგი გაზეთ „დროების“ რედაქტორად მიიწვიეს. ს. მესხმა დიდი სიხარულით მიიღო ეს მიწვევა და საცხოვრებლად თბილისში გადავიდა. ამ დროიდან მოყოლებული 1883 წლამდე იგი წარმატებით ხელმძღვანელობდა გაზეთს, რომელიც მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის გვირგვინად იქცა. თოთხმეტი წლის განმავლობაში ის არა მარტო ამ გაზეთის თავკაცი და წინამძღოლი იყო, არამედ, როგორც ფართოდ ცნობილმა პუბლიცისტმა და მოაზროვნემ, ამ წლებში თავადაც შექმნა და „დროებისავე“ ჟურნლებზე დასტამბა თავისი საკმაოდ მდიდარი და მრავალმხრივ საინტერესო პუბლიცისტურ-ჟურნალისტური მემკვიდრეობა. ასე რომ, როგორც მართებულად წერდა პეტრე უმიკაშვილი, „სერგეი მესხის შრომის დამფასებელი მასალა“ პირველ ყოვლისა თვით „დროებაა“ და „ამ გაზეთის თავგადასავალი“ იმაედროულად თავად ს. მესხის თავგადასავალიცაა.

ხანმოკლე დროის მანძილზე, 1869 წლის 3 მაისიდან 20 სექტემბრამდე, ს. მესხი „დროებასთან“ ერთად „სასოფლო გაზეთსაც“ რედაქტორობდა. ხელფასის სიმცირის გამო იგი იძულებული იყო შეთავსებით წმინდა ნინოს სახელობის ქალთა სასწავლებელში მათემატიკის სა-

ათებიც აეღო, მაგრამ სარედაქციო საქმეებით იმდენად იყო გადატვირთული, რომ მალე მასწავლებლობას თავი დაანება და მთელ ძალასა და ენერგიას ჟურნალისტურ მოღვაწეობას ახმარდა.

მართალია, ს. მესხი „დროებას“ 1869 წლის აპრილიდან რედაქტორობდა, მაგრამ ოფიციალურად ამ თანამდებობაზე იგი 1870 წლის სექტემბერში გაფორმდა, 1872 წლის 15 თებერვლიდან კი გაზეთის გამომცემლადაც დაამტკიცეს (10, 15). ს. მესხის რედაქტორობის პერიოდში „დროება“ კიდევ უფრო ფართო და მრავალფეროვანი პროგრამით წარსდგა მკითხველთა წინაშე. იმ პერიოდის საქართველოში იგი ფაქტობრივად ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტული გამოცემა იყო, რომლის ფურცლებზე სათანადო ასახვა პოევეს იმდროინდელი ჩვენი ყოფის საჭირობოროგო პრობლემებმა. ამ თვალსაზრისით ს. მესხის ღვაწლი განუმომლად დიდია და ფასდაუდებელი. გაზეთის როლსა და მნიშვნელობას არსებითად ზრდიდა ის გარემოება, რომ რედაქტორმა მის ირგვლის მაშინდელი ქართული ინტელიგენციის თითქმის ყველა საუკეთესო წარმომადგენელი შემოიკრიბა მათ შორის იყვნენ: ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ი. გოგებაშვილი, გ. წერეთელი, ი. მაჩაბელი, ა. ყაზბეგი და სხვ.

თბილისში გადასვლის შემდეგ ს. მესხმა ახლო მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა თბილისის უნივერსიტეტის მომავალი რექტორის, ცნობილი ქართველი ქიმიკოს-მეცნიერის – პეტრე მელიქიშვილის ოჯახთან და 1875 წელს ცოლად შეირთო მისი და, შემდგომში საბავშვო მწერალი ეკატერინე (კეკე) მელიქიშვილი. მიუხედავად იმისა, რომ 1873 წლის ივლისიდან 1874 წლის სექტემბრამდე ს. მესხი ეროპაში, ძირითადად საფრანგეთში (ხანმოკლე დროით შვეიცარიაშიც), იმყოფებოდა, იგი არც ამ პერიოდში მოწყვეტია თავის საყვარელ საქმეს და იქიდანაც იჩენდა აქტიურ ზრუნვას მასზე (ამ პერიოდში „დროებას“ კირილე ლორთქიფანიძე ხელმძღვანელობდა)

1869 წლიდან მოყოლებული 1883 წლის მაისამდე, გარდა ხანმოკლე პერიოდებისა (კერძოდ, 1870 წელს გაზეთს იგი ნ. ნიკოლაძესთან ერთად რედაქტორობდა. 1880-1881 წლებში კი, „დროებისა“ და „ივერიის“ შეერთების გამო, სარედაქციო მუშაობას ი. ჭავჭავაძესთან ერთად უძღვებოდა), ს. მესხი „დროებას“ ერთპიროვნულად ედგა სათავეში.

ხანგრძლივი დაუღალავი მცდელობის შედეგად, 1875 წლიდან „დროება“ კვირაში სამჯერ გამოდიოდა, 1877 წლიდან კი ყოველდღიურად. ასე იქცა ს. მესხის რედაქტორობის პერიოდში „დროება“

XIX საუკუნის საქართველოში ერთ-ერთ ყველაზე ავტორიტეტულ პერიოდულ ორგანოდ. ოდნავადაც კი არ გადაეჭარბებოდა, თუ ვიცავით, რომ ს. მესხმა მთელი თავისი ჯანი და ენერგია შეაღწია მშობლიური გაზეთის თავკაცობის დიდ საქმეს. ამგვარმა შრომამ ნაადრევად გაგება და დაასრულა იგი, რის გამოც იძულებული გახდა 1883 წლის მაისში საბოლოოდ გამოთხოვებოდა თავის საყვარელ გაზეთს.

ამის შემდეგ ს. მესხს დიდხანს აღარ უცოცხლია. ის გარდაიცვალა 1883 წლის იელისში. დასაფლავებულია მშობლიურ სოფელ რიონში.

ბ) ს. მესხის ღვაწლის პირველი შეფასებანი და საკითხის შესწავლის ისტორია. სერგეი მესხის ეროვნულ-მამულიშვილური და ჟურნალისტური დამსახურება პირველად მისმა თანამედროვეებმა შეაფასეს, როგორც მნიშვნელოვანი წელილი ქართული კულტურის ისტორიაში. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა ის შეფასებები, რომლებიც ს. მესხის ღვაწლს მისმა თანამებრძოლებმა და იმ პერიოდის სხვა ქართველმა მოღვაწეებმა მისცეს.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის დამსახურების მხარდამჭერი და ასაღიარებელი წერილები ქართული პრესის ფურცლებზე მანამდეც დაიბეჭდა, პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ამ კუთხით მაინც 1883 წლის მაისში გადაიდგა, როცა ს. მესხი ჯანმრთელობის გაუარესების გამო იძულებული გახდა გაზეთ „დროების“ რედაქტორობისათვის თავი დაენებებინა. ამ მოვლენასთან დაკავშირებით ქართული ინტელიგენციის ცნობილმა წარმომადგენლებმა სიგყვიერადაც და წერილობითაც სათანადოდ შეაფასეს ს. მესხის ღვაწლი ქართული კულტურის ისტორიაში.

ვახტანგ ჭელიძის მართებული შეფასებით, ს. მესხთან ქართველი საზოგადოებრიობის წარმომადგენელთა გამოსამშვიდობებელი „ცერემონიალი სამსახურიდან დროებით წასულ ადამიანთან გამოთხოვებას კი არ ჰგავდა, იგი უფრო წუთისოფლიდან წასულ ადამიანთან გამოსალმებას მოგაგონებდათ და მთელი ის მძიმე სევდა, რაც ასეთ გამოსალმებას ახლავს ხოლმე თან, დაქრავდა მესხისადმი მიმართულ ყოველ სიგყვას, წერილს თუ გამოსვლას... თითქოს წინასწარვე გრძნობდნენ, რომ მესხის ღვებები დათვლილი იყო!“ (88, 184).¹

სამწუხაროდ, ორიოდ თვეში მართლაც ასე მოხდა – 38 წლის ასაკში ს. მესხმა გრაგიულად დაასრულა განჯული სიცოცხლე. ამ მოვლენას ს. მესხის მშობლიური გაზეთი შემდეგი სიგყვებით გამოეხმაურა: „სერგეი მესხის სახელს, მის სიმპატიურ ბუნებას უნდა ეუმაღ-

¹ პირველი რიყები აღნიშნავს გამოყენებული ლიტერატურის სიაში შეტანილი წიგნის ნომერს, მეორე - ამ წიგნიდან დამოწმებულ გვერდს.

ლოდეთ, რომ დღეს „დროება“ მთელის საქართველოს გაზეთად გადაიქცა; მას უნდა ვუმადლოდეთ, რომ თითქმის ხელოვნურ ნიადაგზე აღმოცენებულმა მცენარემ ღრმად ფესვები გაიდგა და მრავალს ქართველს კაცს დღიურ საჭიროებად შეექმნა... საჯოს მკითხველმა, რა უზომო მაძლობაჲ ეკუთვნის მთელის ქართველებისაგან ამ უანგარო მუშაკს „ეკლიან გზაზედ სოფლისა“, მისთვის უფრო გაეკლიანებულზედ“

იმის ნათესაყოფად, ს. მესხის ღვაწლის ამგვარი შეფასება ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე რომ გამოხატავდა იმეამინდელი ქართველი საზოგადოების მოწინავე ნაწილის თვალსაზრისს, კიდევ ერთხელ გავიხსენებთ ფრაგმენტებს მათი წერილებიდან.

თავის ერთ-ერთ „შინაურ მიმოხილვაში“ (1883 წ. აპრილი) ი. ჭავჭავაძემ შემდეგნაირად შეაფასა ს. მესხის ღვაწლი ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში: „საკმაოა კაცმა იცოდეს, რომ მთელი თოთხმეტი წელიწადი განჯვით, ვაებით, უფულობით და ათასნაირი დამაბრკოლებელი გარემოებით თითქმის ერთმა კაცმა აგარა თავის მხრებზედ მძიმე გვირგითი გაზეთისა. საკმაოა იცოდეს ეს და მაშინ ცნობილი იქნება, რომ ბატონი მესხი ღირსად იცნოს იმ პატივისცემისა, რაც საზოგადოებამ აკუთენა“ („დროება“, 1883 წ. № 149).

ილიამ ს. მესხის ღვაწლისადმი დიდი პატივისცემა იმ ღეჟეშითაც გამოხატა, რომელიც მან მისი დასაფლავების დღეს გაუგზავნა გარდაცვლილის ოჯახს: „გადაეცით მეუღლეს, დებს და ძმებს განსვენებულისას ჩემი გულწრფელი თანამოზიარობა მათის მწუხარებისა. დიდად ეწუხეარ, რომ პირადი დასწრებით ვერ შევიძელი დამემოწმებინა ჩემი პატივისცემა განსვენებულის სასელისა. გვიან შევიტყვე დასაფლავების დრო და ადგილი“.

ს. მესხისადმი და მისი რედაქტორობით გამოშვებულ გაზეთ „დროებისადმი“ ილიას ამგვარი დამოკიდებულება პირველ ყოვლისა იმით იყო განპირობებული, რომ გაზეთიცა და მისი თავკაციც უღალატო ერთგულებით იდგნენ ეროვნულ-მამულიშვილური ინტერესების სადარაჯოზე. 1879 წელს დაწერილ ერთ-ერთ წერილში „დროებისა“ და მისი რედაქტორისადმი თავისი დიდად პატივისცემული დამოკიდებულება ი. ჭავჭავაძემ შემდეგნაირად გამოხატა: „ეგ პატარა გაზეთი „დროება“ ეხლანდელს ნაღმის მიმგან პატარა გემს მაგონებს, რომელიც ეხლა ხანს მოიგონეს და რომელმაც იმდენი ვაი-ვაგლახი დააყარა ზორბა ხომალდებს წარსულს ომებში. ჩვენ გეგონია, რომ იმ პატარა გემების სამსახურსა ადვილად გაუწევს ჩვენს ქვეყანას ჩვენი პატარა „დროება“ („იუერია“, 1879 წ. № 1).

ს. მესხის ღვაწლის ფართოდ წარმოჩენისა და სათანადოდ დაფასების საქმეში მის თანამედროვეთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანი შეფასებები მაინც ა. წერეთელს ეკუთვნის. ქართველ „სამოციანელთაგან“ ყველაზე მეტად ს. მესხი სწორედ აკაკისთან იყო დაახლოებული. ეს სიახლოვე მკაფიოდ გამოიხატა მათ როგორც პიროვნულ, ისე შემოქმედებით თანამეგობრობაში. როგორც ცნობილია, აკაკი „დროების“ ერთ-ერთი აქტიური და ყველაზე საპატიო ავტორი იყო, რაც პირველ ყოვლისა ს. მესხის დიდი დამსახურებაა.

ა. წერეთელი თავიდანვე რომ ყოფილა ს. მესხის ნიჭის დიდად პატივისმცემელი და დამფასებელი, ამის დასტურად მისი ნაწერებიდან არაერთი არგუმენტის მოშველიება შეგვიძლია. მაგალითად, „დროების“ რედაქტორად ს. მესხის მიწვევას ა. წერეთელი დიდი სიხარულით მიესალმა და თავისი მხარდაჭერა ახალგაზრდა რედაქტორის მამულიშვილური იდეებისადმი შემდეგნაირად გამოხატა: „სერგეი მესხი ზოგიერთებთან ერთად გამოვიდა სამოქმედო ასპარეზზე. გრძნობით, და სურვილებით აღესილი ახალგაზრდა, ჭაბუკი გამოდის ცხოვრების სარბიელზე და ჰხედავს, რომ მის წინ ორი გზა იშლება: ერთი საპირადო და მეორე საზოგადო. პირველი ექადის მას კეთილდღეობას, ყოველგვარ ხორციელ წარმატებას, ამაღლებას და დიდებას; მეორე კი განჯეას, სიღარიბეს, შიმშილ-წყურვილს, უბრალო რამ სურვილებისაგან განწირვას და სხვა და სხვა... მაგრამ ის მაინც უკანასკნელს ირჩევს და საზოგადო გზას ადგება“ (80, 252).

ეს შეფასება რომ ემოციურად გაკეთებული დასკვნა არ იყო, აკაკის სხვა ჩანაწერებიდანაც ნათლად ჩანს. თავისი ცხოვრების მანძილზე მას არაერთგზის გაუხსენებია ს. მესხი დიდი სიყვარულით და მაღალი შეფასება მიუცია მისი მამულიშვილური დამსახურებისათვის.

როგორც ცნობილია, 1880 წელს „დროება“ და „ივერია“ შეერთდა და სარედაქციო საქმიანობის მთელი სიმძიმე, ილიას მოუცლევლობის გამო, თითქმის მთლიანად ს. მესხს დააწეა. ამ ფაქტს 1880 წლის საახალწლო მილოცვაში ა. წერეთელი შემდეგი პოეტური სტრიქონებით გამოეხმაურა:

ახლა შენთან ალავერდი, კარგო მუშა, ჩენო სერგო,

„ივერიის“ და „დროების“ შემაერთებელო გვერგვო!

უმადური ჯაფა, შრომა, არჩევანი წილად გერგო

და ღრო არ გაქვს ხელოვნურად, რომ ჩვენ რამე დავგინერგო.

როგორც ცნობილია, „დროების“ გამოცემასთან დაკავშირებული ფინანსური პრობლემების გადასაჭრელად ს. მესხი ხშირად იძულებული ხდებოდა ვალებიე აეღო, რის გამოც ბევრჯერ ჩავარდნილა

მეტად მძიმე და უხერხულ მდგომარეობაში. მისი ერთ-ერთი ასეთი მევალე ქუთაისის სათავედაზნაურო ბანკიც ყოფილა, რომელშიც ს. მესხს სოფელ რიონის მამისეული სახლი ჰქონია დაგირაფებული. როგორც სერგეის ძმა – დავითი იგონებს, ს. მესხს სიცოცხლეში ვალის გადასდა ვერ მოუხერხებია, რის გამოც მისი ოჯახი მეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩაეარდა და დავითი იძულებული გაჰსდარა, ბანკის გამგეობისათვის თხოვნით მიემართა დარჩენილი ვალის პატიების შესახებ. ბანკის იმ სხდომას, სადაც ეს საკითხი განიხილებოდა, თურმე აკაკიც ესწრებოდა, რომელსაც ასეთი სიტყვით მიუმართავს საზოგადოებისათვის:

„ბატონებო! იყო დრო, დრო შავბნელი, როცა ჩვენში გარდა ეუჭო-სა არავინ არაფერზე ჰფიქრობდა. ამისთანა დროს ორი თუ სამი ახალგაზრდა გამოვიდა საზოგადო სარბიელზე საეროვნო პროგრამით. მათ რიცხვში სერგეი მესხიც იყო. დაამთავრა თუ არა სწავლა, ის მიადგა ორკაპ გზას, ერთი იყო იაყარდით მოუენილი, საპირადო, საფუნდრუკო, მაგრამ ქვეყნისთვის კი საუკუდმართო. მეორე – ეკლიანი, სახიფათო, მაგრამ საზოგადო. ამან ეს მეორე გზა აირჩია. დაუღვა თავი და საზოგადოებას მსხვერპლად შესწირა. ღიბანჯა, და რომ ველარ აიგანა, თან გადაჰყვა გულს. დარჩა ვალი, ვალი საზოგადო საქმისათვის აღებული და არა საპირადოთ, რომელიც მისმა მცირე ადგილ-მამულმა გადაიხადა, გარდა ხუთასი მანეთისა... ამგვარი კაცის დავიწყება ჩვენის მხრივ უსამართლობა და ღიდი უმადურობა იქნება. ვალდებული ვართ – ეს დანარჩენი ჩვენ თავზე მივიღოთ და მის საფლავეზე, სადაც სოფლად მივარნილზე, ნიში რამ დავდგათ. პირადად მისთვის ეს ყველაფერი უსარგებლოა, მაგრამ დე, იცოდეს ყველამ, რომ ქართველი, შეძლებისდაგვარად, არ ივიწყებს მის საზოგადო, გულწრფელ მოღვაწეს“.

კრება „ეაშას“ ძახილით შეხვდა აკაკის სიტყვას. მესხების ოჯახს დარჩენილი 500 მანეთი ვალი მოუხსნეს და დაადგინეს, რომ ს. მესხის საფლავეზე ნიში აევოთ, მაგრამ დადგენილება დადგენილებად დარჩა და სერგეი მესხის საფლავი ღელსაც იმავე მდგომარეობაშია“ (10, 36).

ს. მესხისადმი აკაკის პატივისმცემლური დამოკიდებულება ს. მესხის ღაქრძალვის ღღეებშიც გამოვლინდა. ამის ნათელი დადასტურებაა მისი პოეტური ეპიგრაფია, რომელიც ს. მესხის საფლავის ქვაზეა ამოგვიფრული:

სამაგალითო მოღვაწე, ერთგული შვილი ქართლისა,
რწმუნება გქონდა მომავლის, გიყვარდა ძეხნა მართლისა.
მაგრამ უდროოდ გაგიქრით, ერთი ძმა პირველთაგანი!
საფლავში ჩაგყვა ნაგერის-თელად ხსნის იმედისა საგანი.
აქ კი ღავეგიღე ანდერძად, კვალში რომ მიყევით იმ თქმულსა,
ამინ! მსხვერპლი ეართ იმ აღთქმის, კილობნად მივსცეთ ჩვენს გულსა!

ს. მესხისადმი პატივისცემა ა. წერეთელმა 1883 წელსვე დაწერილ მეორე ლექსშიც გამოხატა – „სერგეი მესხის გარდაცვალებამდე“. იმის ნათელსაყოფად, როგორი მწუხარებითა და გულისკივილით გამოეთხოვა პოეტი უდროოდ გარდაცვლილ თავის დიდ თანამედროვეს, დავიმოწმებთ ფრაგმენტს ლექსიდან:

აღარ მეგონა, თუ გულს, ჩვეულს მწუხარებასა,
კიდედა რამე უგმირებდა ასე საგრძნობლად!..
მაგრამ დაკარგვა ამხანაგის და მეგობრისა
ძნელი ყოფილა!.. ევლარ იგანს ხორცი ამ სოფლად!
ჩვენს პატარა წრეს, უმისოდაც ამ მწირე რაზმსა,
დააკლდა მუშა!.. შეეწირა სამშობლოს მსხვერპლად!
აქ ვალმოხდელი წრფელის გულით და სინიდისით,
იქ საკადრისად წინაპრებთან წარსლდა პირნათლად!.. (79, 112)

ერთი წლის შემდეგ კი, 1884 წელს, გარდაცვალების წლისთავზე, აკაკიმ უდროოდ გარდაცვლილი თანამებრძოლი ამგვარი სიტყვებით გაიხსენა: „გონებას სწამს მისი დაკარგვა, მაგრამ გულს კი არ სჯერა და კიდეც ჰგონია, რომ, აი, სადაც არის გააღებს კარებს, შემოვა და ჩვეულებრივის ღიმილით გამოგვეცხადება ჩვენი დაუეწყარი ამხანაგი! ანდა სადმე ქუჩაში წინ შევხვდებით დაქანცულს, სახე-დაღერემილს, ღლიურ საშუალების მაძიებელს რედაქტორს, რომ ხვალ კიდეც ერთი ნომერი გამოსცეს როგორმე... სანამ ის გზა, რომელზედაც ჩვენ ვიდექით, რომელსაც ვკვალავდით და სისხლის ოფლითა ერწყავდით, არ მოგვიშლია, სანამ ის მიზეზები, რომლისადმი ჩვენ ერთად მივილტვოდით, არ გაშქრალა, – სერგეი მესხიც ცოცხალივით ჩვენს გვერდით იდგომება სიმხნისა და ნუგეშის მცემლად“.

ს. მესხისადმი მსგავსი პატივისცემლური დამოკიდებულების გამოხატელობა წერილები იმ პერიოდის ქართულ პრესაში სხვებმაც გამოაქვეყნეს. მაგალითად, აი, რას წერდა ნ. ურბნელი (ხიზანიშვილი) „დროებიდან“ ს. მესხის წასვლასთან დაკავშირებით: „თოთხმეტე წლის შემდეგ ბ. მესხმა „დროება“ ი. მაჩაბელს გადასცა. აქ ადგილი არ არის დავაფასო ხანგრძლივი თავგანწირული ლიტერატურული მოღვაწეობა ბ. მესხისა... ჩვენმა მოწინავე სამოგადოებამ... უკვე

დაფასა ბ. მესხის მოღვაწეობა, შეამო მამულის შეილი ჯეროვანის პატივისცემით. მომავალში პირუთენელი ისტორიკოსი თავის მოვალეობას აასრულებს და ბ. მესხს მისცემს შესაფერის გვერდს ჩვენის ჭკუა-გონების სალაროში“ („დროება“, 1883 წ. 21 მაისი, № 94).

როგორც ითქვა, 1883 წლის მაისში ს. მესხმა ჯანმრთელობის გაუარესების გამო „დროების“ რედაქტორობა დატოვა. ამ მოვლენასთან დაკავშირებით 9 მაისს საზოგადოებამ მას თბილისში გამოსამშვიდობებელი ბანკეტი გაუმართა, რომელზეც ქართული კულტურის თალსაჩინო წარმომადგენლებმა ს. მესხის ღვაწლს კიდევ ერთხელ მისცეს მაღალი შეფასება. მაგალითად, ალ. ყაზბეგმა მის მიერ გაწეულ შრომას „გმირულის მამაცობით ბრძოლა“ უწოდა და ამ სიტყვებით მიმართა: „თოთხმეტი წლის განმავლობაში შენ თავი არ მოგიხრია არც შიმშილის, არც წყურვილის წინაშე. შენთვის თავი ვერ მოუდრეკინებია გაჭირვებასა და გმირულის მამაცობით გიბრძოლია ქართული სიტყვის გასაერყელებლად, ქართული სიტყვის ასაღორძინებლად. მე მინახიხარ ისეთ გაჭირვებაშიც, როდესაც გათოშილს თითებს ითბობდი პირის ორთქლით, რომ გაგვეგრძელებინა წერილი...

ამ შრომისა და გაჭირვებული ბრძოლის დროს ყოფილან ისეთები, რომლებიც არამც თუ გვერდს მოგდგომიან, არამედ გასულან განმედ და გაზეთი საქვეყნოდ ულანძლიათ, ყოველი შეცდომა სალაპარაკოდ გაუხდიათ და მოშველიების მაგივრათ, ყოველის ღონისძიებით ცდილან, რომ ჩვენი ერთად-ერთი ყოველდღიური გაზეთისათვის ლაფი დაესხათ.

...არ ვიცი, შეგვხედება თუ არა კიდევ ერთად შრომა, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ ჩემი გულიდან თავის დღეში არ ამოიხატება დღევანდლამდის „დროების“ სულის ჩამდგმელის სახელი და მისი პატივისცემა შეძლებისამებრ დედაენის აღორძინების სამსახურისათვის“ („დროება“, 1883 წ. № 85).

ს. მესხის ადგილი „დროებაში“ ივანე მაჩაბელმა დაიკავა, რომელმაც ამგვარად შეაფასა საზოგადოებისათვის წამებული მისი სახელგანთქმული წინამორბედის ღვაწლი ქართული კულტურის ისტორიაში: „ჩვენ ვკიდებთ ხელს სერგეი მესხისაგან დატოვებულ გაზეთს, მაგრამ დღეს საზოგადოებასთან სალაპარაკოდ არ გეცალიან. ამ წერილით გვინდა მხოლოდ საზოგადოების წინაშე მივსცეთ პატიოსანი სიტყვა სერგეი მესხს, რომ მისგან უდროოდ დაობლებულ გაზეთს დღონაცელობას არ გაუწევთ და შეძლებისამებრ ჭირში აღმრდილს ბოლოს მაინც მხიარულებას ვაჩვენებთ“ („დროება“, 1883 წ. № 85).

როგორც უკვე ითქვა, ს. მესხის მამულიშვილური ღვაწლის საქვეყნოდ წარმოჩენის თვალსაზრისით ასევე მეტად მნიშვნელოვანია ის სიგყვა, რომლითაც გ. წერეთელი გამოეთხოვა უდროოდ გარდაცვლილ მეგობარს: „თოთხმეტი წლის განმავლობაში, – აღნიშნა მან, – ამ ქველმოქმედმა კაცმა აუტანელი ჯაფით აგარა მაღლა ქართული ლიტერატურის დროშა. ვერც ერთი თქვენგანი იმ საშინელ ჯაფასა და თავგანწირულობით ბრძოლას ვერ წარმოიდგენს, რაც მე და ჩემს ამხანაგებს გვინახავს და გამოგვიცდია სერგეი მესხთან შრომაში.

კეირის-კეირობამდის, თვის-თვეობამდის, ღღენიადღ უძილობა, მუდამ რკინის მტვერში ყოფნა და მით სუნთქვა – იმ მძიმე პაერით ფილტვების ლპობა!.. დაუღალავი მისი მარჯვენა თანდათან სუსტდებოდა. მისი თურამაული ვაშლივით წითელი ლოყები გადაიქცნენ ყვითელ სანთლისფრად, რომელიც წმინდა მსხვერპლად დნებოდა სამშობლოს საკურთხეელის წინ. ნეგავი იმ დედის გულს, რომლის ძენიც სამშობლო მამულს დაუმტკიცებენ მსხვერპლით სიყვარულს. საქმემან შენმან აღგიგო, ძმაო, უკედავი ძეგლი. საუკუნო იყოს შენი სსენება“ („დროება“, 1883 წ. № 145.).

ს. მესხის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით გარდაცვლილის ოჯახმა და „დროების“ რედაქციამ მრავალი დეპეშა მიიღეს ჩვენი ქვეყნისა და უცხოეთის სხვა და სხვა ქალაქებიდან. მათი ავტორები უღრმეს მწუხარებას გამოხატავენ ამ ფაქტთან დაკავშირებით. ამ დეპეშების ერთი ნაწილი გაზეთ „დროებაშიც“ დაიბეჭდა. მათი ავტორები არიან: გაზეთ „კავკაზის“ რედაქტორი დავით ერისთავი, პეტერბურგის, მოსკოვის, ოდესის, პარიზისა და სხვა ქალაქების ქართველი სტუდენტები და სხვ.

მრავლისმთქმელია ის ფაქტი, რომ ს. მესხის მამულიშვილურ ღვაწლს ასეთ მაღალ შეფასებას ისეთი მოღვაწეებიც აძლევენ, რომელთაც სხვადასხვა გარემოებათა გამო მასთან საკმაოდ გართულებული პიროვნული დამოკიდებულება პქონდათ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში. ერთ-ერთი მათგანი ნ. ნიკოლაძეც იყო. როგორც ცნობილია, „სამოციანელთა“ დიდი თაობის ამ ორ თვალსაჩინო წარმომადგენელს ბოლო ხანს ერთმანეთთან გართულებული დამოკიდებულება პქონდა.

ამის მიუხედავად, ნ. ნიკოლაძე სიკვდილამდე იყო ს. მესხის მამულიშვილური ღვაწლის პატივისმცემელი და დამფასებელი, რაც არაერთგზის გამოუხატავს წერილობით. მაგალითად, მისი აზრით, ს. მესხის რედაქტორობის პერიოდში „დროებას“ „საქართველოს ცხოვე-

რებაზე, საქართველოს განვითარებაზე უეჭველად პქონდა პირველხარისხოვანი გაელენა“ (53, 193), რაც პირველ ყოვლისა მისი რედაქტორობის დამსახურება იყო. ნ. ნიკოლაძის შეფასებით, “ზ-ნმა მესხმა შეძლო გაზეთის გამოცოცხლება და მისი მკითხველების დაინტერესება ისეთი საკითხების გაშუქებით, რომლებიც ყველაზე მეტად ესებოდა და ყველაზე მეტად აინტერესებდა ამ მკითხველებს. მის დროს „დროება“ გახდა ქართველი საზოგადოებისათვის პრაქტიკულად სასარგებლო, ხოლო და ბოლოს, საესებით აუცილებელი გაზეთი“.

1883 წლის შემდეგ ს. მესხის ცხოვრებითა და მოღვაწეობით დაინტერესებამ თავი განახლებული ძალით XX საუკუნის დასაწყისში იჩინა. ამ თვალსაზრისით ყველაზე დიდი დამსახურება პირველ ყოვლისა ცნობილ პუბლიცისტსა და საზოგადო მოღვაწეს – სამსონ ჟირცხალავას (1872-1952; წერილებს აქვეყნებდა „კალამის“ ფსევდონიმით) მიუძღვის. სწორედ მისი აქტიური ძალისხმევით გამოვიდა 1903 წელს მრავალტომეულ გამოცემად ჩაფიქრებული „ნაწერები სერგეი მესხისა. ტომი პირველი“. მაგრამ, საზოგადოების ნაკლები დაინტერესებულობის გამო, მომდევნო ტომები აღარ გამოცემულა.

წიგნისათვის წამძღვარებულ წინასიტყვაობაში ს. ჟირცხალავამ ამგვარად შეაფასა ს. მესხის დამსახურება ქართული კულტურის ისტორიაში: „ს. მესხს დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. იგი პირველი პუბლიცისტი იყო ჩვენში, იყო მამა პოლიტიკური მწერლობისა, პროგრესულ გზაზე იდგა და იბრძოდა მოწინავე აზრებისათვის. მასთან იყო ადამიანი იშვიათის მნებობრივის საფიქრალისა და პირად ანგარიშს და არა-საზოგადოებრივ ინტერესს არ გაუმრუდებია კალამი...“

მისი ნაწერები არის ისტორია ჩვენი თვითცნობიერებისა და ვისაც აინტერესებს ეს თვითცნობიერება, მისთვის ს. მესხი საინტერესოა და სასარგებლოც“ (46, 6).

ს. მესხის დიდი ეროვნული ღვაწლის წარმოსაჩენად ს. ჟირცხალავამ რამდენიმე მეტად საინტერესო წერილიც გამოაქვეყნა. იმის ნათელსაყოფად, თუ რა მაღალ შეფასებას აძლევდა იგი სერგეი მესხის ჟურნალისტურ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას, ქვემოთ დავიმოწმებთ ფრაგმენტს ზოგიერთი მათგანიდან.

„სერგეი მესხის დროს – წერდა, მაგალითად, იგი 1903 წელს, – ხშირად ერთი კაცი შეადგენდა რედაქციას, ერთი წერდა მოწინავეს, ფელეტონს, ასწორებდა კორესპონდენციებს, თარგმნიდა ღეუმებს,

აკეთებდა კორექტურას და იმავე დროს ერთ ადამიანს აბაზობით და კაპეიკობით უნდა ეშოვნა და შეეკრიბა როგორმე უული გაზეთის ქაღალდისა და დაბეჭდვისათვის“ (გამ. „ცნობის ჟურნალი“, 1903 წ. 20 ივლისი, № 2212).

ეს ერთი კაცი ს. მესხი გახლდათ, შემოქმედი, რომლის „ყოველ დაწერილ სიტყვაში ცოცხალი სული იყო ჩაბერილი და სისხლი იყო ჩაყოლებული“. ს. მესხის დიდ ღვაწლს ს. ჟირცხალავე იმაშიც ხედავდა, რომ იგი ყველაფერს აკეთებდა ცენზორის მიერ გულგამოცლილი ნაწერისათვის სიცოცხლის შესანარჩუნებლად.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, ს. ჟირცხალავეს შეფასებით, „ჩვენს ძველს მოღვაწეებში ს. მესხი თითოთ საჩვენებელი მაგალითი იყო, რომელიც მთელის თავისი არსებით ცხოვრობდა მარტო საზოგადო საქმისათვის და რომელსაც არასოდეს გაუხდია საზოგადო საქმე პირადი გამორჩენის იარაღად, როგორც ეს ბევრს სჩვეოდა. ეს იყო განმსჭვალული ერთის იდეით. ეს იყო სამშობლო ერის აღორძინება და კეთილდღეობა“. საბოლოო დასკვნა, რომელსაც ს. ჟირცხალავე ს. მესხის ღვაწლის შეფასების დროს აკეთებდა, ასეთი გახლდათ: „იგი იყო გმირი. თამამად შეგვიძლია ამის თქმა: გმირი – მწერალი, გმირი – საზოგადო მოღვაწე“.

ს. მესხის საზოგადოებრივ დამსახურებას მსგავსი შეფასებები მეოცე საუკუნის დასაწყისის სხვა მოღვაწეებმაც მისცეს. მაგალითად, 1916 წელს გაზეთმა „სახალხო ჟურნალმა“ „დროების“ დაარსებიდან 50 წლისთავის აღსანიშნავად გამოქვეყნებულ სარედაქციო წერილში (გაზეთის რედაქტორ-გამომცემელი დ. ჯორჯაძე) ხაზგასმით აღნიშნა, რომ „დროების“ დაარსება „ქართული პოლიტიკური აზროვნების დასაწყისი“ იყო. გაზეთის აზრით, სწორედ „ამ დღიდან იწყება გარკვევა ქართველი ერის ეროვნული მისწრაფებისა, იბადება ბრძოლა აზრთა და მიმართულებათა შორის. აქაა დასაბამი იმ ეროვნულ-პოლიტიკურ და სოციალურ მოთხოვნილებათა, რომელთა განხორციელებას მოწადინებულია დღეს ქართველი ხალხი“ (გამ. „ცნობის ჟურნალი“, 1916 წ. 4 მარტი, № 518). „სახალხო ჟურნალის“ რედაქციას „დროების“ ამ დიდი ეროვნული ღვაწლის უმთავრეს და უპირველეს შემოქმედად უწინარეს ყოვლისა ს. მესხი მიაჩნია, ვინაიდან თელის, რომ „გაზეთის ცხოვრება და სერგეი მესხის ცხოვრება ერთი იყო“.

„სახალხო ჟურნალის“ იმავე ნომერში არჩილ ჯაჯანაშვილის წერილიცაა დაბეჭდილი – „სერგეი მესხი და „დროება“, რომელშიც ს. მესხი „წმინდა წყლის პროგრესისგადაა“ გამოცხადებული, იმ მამუ-

ლიშვილად, რომელიც „დარაჯად უდგა ქართულ ენას და ერთნაირის თავეგანწირვით ებრძოდა როგორც სამოსწავლო ოლქის მაშინდელ მმრუნეულს იანოვსკის, ისე პაგარ-პაგარა მოხელეებს“.

ს. მესხის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მეცნიერულმა შესწავლამ ახალი მასშტაბები შეიძინა საბჭოთა პერიოდში. კერძოდ, ამ საკითხით განსაკუთრებული ღაბიგერესება გამოიჩინეს ქართული ჟურნალისტიკისა და საზოგადოებრივი ამროვნების ისტორიის მკელეუარებმა: გ. აბზიანიძემ, ი. ბოცეაძემ, მ. გაფრინდაშვილმა, შ. გოზალიშვილმა, ე. დონაძემ, ი. ვართაგაეამ, ალ. კალანდაძემ, ო. კასრაძემ, ი. მეუნარგიაამ, გ. მეფისაშვილმა, პ. რატიანმა, ა. სურგულაძემ, რ. სურმანიძემ, გ. ქიქოძემ, ო. ჭურღულიამ, ს. ხუნდაძემ, გ. ჯიბლაძემ და სხვებმა.¹

მათი ყურადღების ცენტრში მოექცა ს. მესხის არა მარტო გამოქვეყნებული ნაწარმოებების შესწავლა, არამედ უცნობი საარქივო მასალების გამოვლენაც.

დასახელებულ ავტორთაგან ს. მესხის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესწავლის საქმეში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი დამსახურება მიუძღვის პროფ. იოსებ ბოცეაძეს. გარდა იმისა, რომ ამ თემაზე მან ორი მონოგრაფია გამოაქვეყნა (ი. ბოცეაძე – „სერგეი მესხი“, 1963 წ. და „სერგეი მესხი და 70-80-იანი წლების ქართული პრესა“, 1968 წ.). სათანადო მეცნიერული კომენტარების დართვით 1950 წელს მან ს. მესხის პირადი წერილების ერთგომეული, ხოლო 1962-64 წლებში პუბლიცისტური წერილების სამგომეული გამოსცა, რითაც მონუმენტურად წარმოაჩინა ს. მესხის შემოქმედებითი მემკვიდრეობა.

ს. მესხის ღვაწლის შესაფასებლად და გასაანალიზებლად დაწერილ ნაშრომთა ავტორები ზოგჯერ სხვადასხვაგვარად იაზრებენ პუბლიცისტის მსოფლმხედველობას და განსხვავებული კუთხით აკეთებენ აქცენტებს მისი დამსახურების წარმოჩენის დროს. კერძოდ, ერთნი მას ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აქტიურ მონაწილედ და რადიკალურად მოაზროვნე პიროვნებად მიიჩნივენ (ი. ბოცეაძე), მეორენი „რადიკალურ-დემოკრატიული მიმართულების“ იმ მოღვაწეთა წარმომადგენლად, რომელნიც „ეარიზმის, მსხვილი მემამულეებისა და კაპიტალისტების ინტერესების გამომხატველნი იყვნენ (მ. გაფრინდაშვილი), მესამენი – რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმდინარეობის მიმდევრად (გ. აბზიანიძე) და ა. შ.

¹ დამოწმებულ ავტორთა პუბლიკაციების კონკრეტული დასახელება იხილეთ ნაშრომის ბოლოს თანდართულ ბიბლიოგრაფიაში.

ჩვენი აზრით, ამ შეფასებებში მეტ-ნაკლები სიზუსტით გამოვლინდა ს. მესხის მსოფლმხედველობრივი მრწამსის არსებითი მომენტები და მათი პრინციპული გამოიჭენა ერთმანეთისაგან თითქმის შეუძლებელია. ს. მესხის ნააზრევნი იმდენად ღრმა, მრავალმხრივი და არაერთმნიშვნელოვანია, რომ მისთვის ერთგვაროვანი შეფასების მიცემა ფაქტობრივად ბოლომდე მართებული ვერ იქნება. და თუ მაინც შევეცდებით განზოგადებული სახით განვსაზღვროთ მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის უმთავრესი არსი და მიზანდასახულება, ალბათ სწორი იქნება თქმა იმისა, რომ იგი იყო ქართულ „სამოციანელთა“ თაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წევრი, დიდი განმანათლებელი, თავდადებული მამულიშვილი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აქტიური წარმომადგენელი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში.

მოკლედ, ასეთია ს. მესხის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლის ისტორია დღევანდელ დრომდე. როგორც წინამდებარე მიმოხილვითაც ჩანს, ს. მესხის ღვაწლის კვლევით დღემდე ძირითადად ფილოლოგები და ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიის მკვლევარები იყვნენ დაინტერესებულნი.

მართალია, ს. მესხის ნააზრევის შესწავლით ისტორიკოსებიც ინტერესდებოდნენ და თავიანთი ნაშრომებით სათანადოდ ცდილობდნენ ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში მისი ღვაწლისა და დამსახურების წარმოჩენას, მაგრამ ამ მიმართულებით ჩატარებულ კვლევას საჭირო მეცნიერული მასშტაბები ფაქტობრივად დღემდე არ შეუძენია.

პირველ ყოვლისა სწორედ ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში არსებულმა ამ ხარვეზმა განაპირობა არსებითად ზემოთ აღნიშნული საკითხებით ჩვენი დაინტერესება, რითაც ეცადეთ მოკრძალებული წვლილი შეგვეტანა ს. მესხის პუბლიცისტური მემკვიდრეობის მეცნიერული კვლევის საქმეში.

ა) ეროვნული მრწამსი. სერგეი მესხის ეროვნული მრწამსის განმსაზღვრელი ყველა არსებითად მნიშვნელოვანი პრინციპი მთლიანად შეესაბამება ქართულ „სამოციანელთა“ მამულიშვილური თვალთახედვის ფუძემდებლურ დებულებებს. იგი „თერგდალეულთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო, ილიასა და აკაკის ღირსეული თანამებრძოლი, ფანატიკური ერთგულებითა და თავდადებით მებრძოლი კაცი თავისი ქვეყნის თავისუფლებისა და ბედნიერებისათვის. ამ თვალსაზრისით ს. მესხის პირადი ცხოვრება და საზოგადოებრივი მოღვაწეობაც საოცრად მთლიანია და პარმონიული. იგი პირველ ყოვლისა თავადვე ცდილობდა ისეთივე პრინციპებით ეცხოვრა და ემოქმედა ამ ქვეყნად, რომელთაც ყოველი ჭეშმარიტი მამულიშვილის ცხოვრებისეულ კრეოდ სახავდა.

ასე რომ, მის პუბლიცისტურ და პირად წერილებში გამოთქმული ეროვნული შეხედულებები პირველ ყოვლისა თავად მისი პიროვნული ცხოვრების საფუძელად დამკვიდრებული პრინციპები იყო და არა გულგარეთ, მხოლოდ სიგყვიერად ნაქადაქვეი ჭეშმარიტება.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებო მაინც მისი ეპისტოლარული მემკვიდრეობაა. თუ ს. მესხის პუბლიცისტურ წერილებში, როგორც დასაბეჭდად გამიზნულ მასალაში, ავტორისეული თვალთახედვა შესაძლოა ვინმეს ერთგვარად შელამაზებულიც ეჩვენოს, საცოლისადმი გაგზავნილი პირადი ბარათები, რომელთა გამოქვეყნება ავტორს აზრდადუ კი არ მოუვიდოდა, მთლიანად იყო დაცული ამგვარი რამისაგან. მათში ს. მესხი, ბუნებრივია, უფრო გახსნილად და გულწრფელად გამოხატავს თავის ფიქრებსა და მისწრაფებებს, რადგანაც ამ წერილების ადრესატი მხოლოდ ერთადერთი ადამიანი იყო. და ამ შემთხვევაში უმთავრესი ისაა, რომ საცოლისადმი გაგზავნილი ამ ბარათების ძირითადი თემა ეროვნულ პრობლემათა გადაწყვეტის გზათა ძიებაა, ფიქრი და სურვილი იმისა, როგორი ერთგულებითა და შემართებით უნდა ემსახუროს ადამიანი თავის სამშობლოს. ასე რომ, ეს წერილები კიდევ უფრო მძაფრად და სიღრმისეულად აელენენ ს. მესხის ეროვნულ მრწამსს და მათ ავტორს მყარად უმკვიდრებენ კუთვნილ ადგილს XIX საუკუნის სახელოვან ქართველ მამულიშვილთა დიდ პლეადაში.

ს. მესხის ეროვნული მრწამსის საფუძველს ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის მოთხოვნა წარმოადგენ-

და. მისი „უმაღლესი იდეალი თავისუფალი და დამოუკიდებელი საქართველო იყო“ (14, 250). მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხს, როგორც რეალისტურად მოაზროვნე მამულიშვილს, ამ იდეალის პრაქტიკული აღსრულების მეტისმეტი სირთულეც კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული, მთელი მისი მოღვაწეობა უპირველეს ყოვლისა მაინც აქეთკენ იყო მიმართული. ს. მესხის აზრით, სახელმწიფოებრივი თავისუფლებისაკენ ქართველი ხალხის საუკეთესო შვილების ამ მისწრაფებაში არაბუნებრივი და უჩვეულო არაფერი იყო, ეინაიდან „თვითარსებობისა და დამოუკიდებელი ცხოვრების უფლება“ ე. წ. „პაგარა ხალხებსაც“ აქეთ და როგორც „ერთმა კაცმა არ უნდა დაიმონავოს ძალდატანებით მეორე“, ასევე ძლიერმა ხალხმაც არ უნდა დაჩაგროს მასზე სუსტი და უძლური ერი (51, 263).

ს. მესხის ეროვნული პროგრამის არსს უპირველეს ყოვლისა ეს მოთხოვნა განსაზღვრავს არსებითად. ამ თვალსაზრისით მისი პაგარიოტული თვალთახედვის ძირითადი პრინციპები თითქმის მთლიანად შეესაბამება ქართველ „სამოციანელთა“ მამულიშვილურ იდეალებს და მას მათგან განსხვავებული ეროვნული პროგრამა ფაქტობრივად არ ჰქონია. ასე რომ, თავისი პაგარიოტული მიზანსწრაფვით იგი სწორედ ამ თაობის მესვეურების: „ილიას, აკაკის, ნ. ნიკოლაძის, ი. გოგებაშვილის, გ. წერეთლის და სხვათა ბანაკში იდგა და მუდამ მოწინავე პოზიცია ეკავა იმ იდეალების განხორციელების საქმეში, რომლებიც 60-იან წლებში დასახეს „თერგდალეულებმა“ (67, 267).

ს. მესხი „ყოველი კაცის უმაღლეს მღვთიურ დანიშნულებად თავისი საზოგადოების და ქვეყნის სასარგებლო საქმეებისათვის“ თავდადებას მიიჩნევს. მისი რწმენით, ადამიანი მხოლოდ მაშინ აღასრულებს ამქვეყნიურ „უმაღლეს და ყოვლად კეთილშობილურ დანიშნულებას“, თუ იგი „ყოველს იხმარს, რომ მოუგანოს შეძლებისდაგვარად სარგებლობა თავის ქვეყანას, წინ წასწიოს ისა“ (50, 48). ს. მესხის საქვეყნო ღვაწლსა და დამსახურებას პირველ ყოვლისა ეს თვალთახედვა უდევს მკვიდრ საფუძვლად.

იმისათვის, რომ ადამიანს ამგვარი გრძნობა გასჩენოდა და ჩამოყალიბებოდა, ს. მესხი საჭიროდ თვლიდა, მას ღრმად და საფუძვლიანად ცოდნოდა ვინ იყო და რომელი ერის შვილი.

ასე რომ, „ჩვენი საკუთარი თავის გასაცნობად“, რაც „ჩვენი ცხოვრების რიგიან გზაზე დაყენებისათვის და წარმატებისათვის“ აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა, ს. მესხის აზრით, „ყველაზე მომეტებულად ჩვენი ძველი ცხოვრების, ჩვენი ისტორიული ბედის და თავგადასავლის გაცნობა“ (50, 139) იყო საჭირო.

როგორც ცნობილია, 1873-74 წლებში, ერთ წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში, ს. მესხი საზღვარგარეთ იმყოფებოდა. უცხოეთში ყოფნის პერიოდში მას კიდევ უფრო გაუძაფრდა სამშობლოსადმი სიყვარული და იგი ახალი შემოქმედებითი ენერგიით გულანთებული დაუბრუნდა თავის ქვეყანას. მისი ეს სულისკვეთება ემოციური სიმძაფრითაა გამოსატყული იმ წერილში („სალამი“), რომელიც სამშობლოში დაბრუნებულმა პუბლიცისტმა გამოაქვეყნა „დროებაში“ (50, 422). თავისი არსითა და მიზანდასახულებით ს. მესხის ეს წერილი იმავე სულისკვეთებით საზრდოობს, რითაც ი. ჭაეჭავაძის „მგზავრის წერილები“. მართალია, ს. მესხის პატრიოტულ საფიქრალს ილიასეული მასშტაბები არა აქვს შეძენილი, მაგრამ მთავარი ამ შემთხვევაში ეს კი არაა, არამედ მამულიშვილური მოვალეობის ის დიდი თვითშეგნება, რომელსაც ამ წერილში ავლენს იგი.

ხანგრძლივი განშორების შემდეგ სამშობლოში დაბრუნებულმა ს. მესხმა კოდევ უფრო მძაფრად შეიგრძნო აქ დამკვიდრებული უსასოობა და უპერსპექტივობა. მისი აზრით, ქვეყანას არავითარი სასიკეთო ცვლილება არ ეტყობოდა. „ისეე ის მიძინებული საზოგადო ცხოვრება, ისეე ძველებური წერილმანი, კერძო სარგებლობისათვის და ინტერესებისათვის თავგანწირული ბრძოლა, ისეე ძველებური უთანხმოება, შფოთი და განსეთქილება თანამომხმეებსა, თანამემამულეებს შუა. საზოგადო სამშობლოსა და საზოგადო საქმეების ზრუნვის მაგიერ – პიროვნებით სარგებლობის სამსახური, სიყვარულის მაგიერ – სიძულვილი, შრომის მაგიერ – უზრუნველობა, იმედის მაგიერ – სასოწარკვეთილება!“

ასეთი იყო ის ცხოვრებისეული რეალობა, რომელიც სამშობლოში დაბრუნებულ ს. მესხს აქ დახვდა. მაგრამ ასეთმა მდგომარეობამ მას ყველაფერზე ხელის ჩაქნევისა და უიმედობის გრძნობა კი არ გაუჩინა, არამედ კიდევ უფრო მეტად აღანთო საქვეყნო საქმეთა კეთების მძაფრი სურვილით. ამიტომაცაა, რომ, მიუხედავად ყველაფრისა, იგი მაინც დიდი სიხარულითა და სიამოვნებით დაუბრუნდა თავის სამშობლო ქვეყანას და განახლებული ენერგიით განაგრძო მამულიშვილური მოღვაწეობა. როგორც თავადვე ამბობს, „უცხო ქვეყნებისა და ხალხების დანახვამ მას უფრო მომეგებულად შეაყვარა თავისი ქვეყანა და ხალხი, იმათ ცხოვრების გაცნობამ საუკეთესო მომავლის იმედი და მომეგებელი ენერგია აღძრა მასში“. მისი თქმით, პირველ ყოვლისა სწორედ „ეს იმედი იქნებოდა იმიერიდან მისი წინამძღოლი და ენერგია“ საქვეყნო საქმეთა კეთების დროს.

როგორც ს. მესხის შემდგომდროინდელმა ცხოვრებამ და მოღვაწეობამ დაადასტურა, მისი ეს განაცხადი მხოლოდ უბრალო სიტყვიერი პათეტიკა არ ყოფილა და თავისი სიტყვითაც და საქმითაც იგი მართლაც ამგვარი უღალატობითა და ერთგულებით იღვა მშობელი ქვეყნის სამსახურში.

ს. მესხის აზრით, ქართველი კაცის უპირველესი და უმთავრესი მოვალეობა, სადაც არ უნდა ეცხოვრა და ეღვაწა მას, თავისი ქვეყნის სამსახური უნდა ყოფილიყო. იგი ამ პრინციპს ისე მტკიცედ იცავდა და ერთგულებდა, რომ იმ ქართველებსაც ხშირად აკრიტიკებდა საკმაოდ მწვავედ, რომლებიც რუსეთსა და სხვა ქვეყნებში საქმიანობდნენ და თავიანთ სამშობლოს მათი შესაძლებლობების სრული გამოვლენით ვერ ემსახურებოდნენ.

ამ თვალსაზრისით ძალზე საინტერესოა „დროებაში“ გამოქვეყნებული წერილი „საქართველო“ (50, 270), რომელშიც პროფესორი დავით ჩუბინაშვილი (1814-1891; ჩუბინოვი) სწორედ ამ პოზიციიდანაა გაკრიტიკებული. ამ წერილის დაწერის საფუძველი პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართული ენის კათედრაზე პენსიაში წასული ჩუბინოვის ნაცვლად ალექსანდრე ცაგარელის (1844-1929) დანიშვნა გამხდარა. ამ ფაქტს ს. მესხი დიდი კმაყოფილებით მიესალმა და გამოთქვა იმედი, რომ ცაგარელის პედაგოგობის დროს უნივერსიტეტში ქართული ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის დაცარიელებული აუდიტორიები სტუდენტებით შეივსებოდა. ჩუბინოვის დროინდელ ამგვარ დაუინტერესებლობას ს. მესხი იმით ხსნის, რომ მან, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ ცნობილი მეცნიერი იყო, იმჟამინდელ სტუდენტობას „ქართული ენის ცოდნის ინტერესი ვერ აღუძრა“ და საკუთრივ ქართულ მეცნიერებას ბევრი ვერაფერი შესძინა. „უბრალოდ ძველი მწერლების გამოცემა რა არის, ისიც კი არ იგვირთა... ამას გარდა უბრალო სტაგითით, უბრალო რჩევით არც კი შესწევნია ჩვენს საცოდავ პერიოდიკულ გამოცემებს“.

ამ შემთხვევაში მთავარი, ჩვენი აზრით, ის კი არ არის, ყველაფერში დავეთანხმებით თუ არა დ. ჩუბინაშვილის ღვაწლის ს. მესხისეულ შუასეხას, არამედ იმის გააზრება, რას თვლიდა იგი ქართველი კაცის მოღვაწეობის უპირველეს და უმთავრეს მოვალეობად. მის ამ თვალსაზრისში კი პრინციპულად მიუღებელი, ვფიქრობთ, არაფერია.

ამ მოვალეობის განსაზღვრა ს. მესხის მსოფლმხედველობრივი მრწამსის საფუძველთა საფუძველს რომ წარმოადგენს, ამას მისი პირადი წერილებიც ნათლად ადასტურებენ. მაგალითად, ერთ-ერთ

ბარათში იგი გარკვევით წერდა, რომ მისი უმთავრესი სამომავლო იდეალი „ჩვენი საწყალი, დაჩაგრული და უბედური მამულის სამსახური, იმის წყლულების განკურნება და მძიმე უღლის შემსუბუქება“ იყო. თუმცა ამ თვალსაზრისით თავისი თავი მას გამონაკლისად სულაც არ მიაჩნდა და თელიდა, რომ ეს მოვალეობა ყოველ ქართველს უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული და ყველა ვალდებული იყო „კრიზისულ მდგომარეობაში“ მყოფი ქვეყანა დაღუპვისაგან გადაერჩინა. „ერთი უმთავრესთაგანი ჩვენი ხალხისა – ენა, – წერს იგი იმავე წერილში, – ისეთ ღვენამია, რომ ღღეს თუ ხვალ შეიძლება მოსპონ, თუ ვინმე დამცველი და მეპატრონე არ ეყოლა. განა მარგო ენა? აიღე ყველაფერი, რაც კი რომელიმე ხალხს ხალხად ხდის! აიღეთ, მაგალითად, ხასიათი, ჩვეულება, მიწა-წყალი და საზოგადოთ ჩვენი მწეობითი და მაგერიალური მხარეები. ყველაფერს გარეშე და შინაური მტრები ემუქრებიან, ყველაფერს ღარაჯი და მცველი სჭირია. ასე რომ, ჩვენი დანიშნულება, შედარებით რომ ვთქვათ, სწორედ ღარაჯის ანუ ყარაულის დანიშნულებასა ჰგავს... ჩვენც ვალდებული ვართ, რაც ღონე გვექნება და მოხერხება ნებას მოგვცემს, დავიცვათ ჩვენი საწყალი საქართველო“ (48, 2).

ს. მესხს კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული, რომ ამის გაკეთება იმ პირობებში, როცა მათ უწევდათ ცხოვრება, მეტად ძნელი და გარკვეულწილად საბედისწერო საქმეც იყო, მაგრამ მას თავისი ცხოვრების უზენაეს იდეალად ამ დიდი ეროვნული მოვალეობისათვის არასოდეს უღალატია და უმწიკელოდ მოიხადა საკუთარი მამულიშვილური ვალი ქვეყნისა და მშობელი ხალხის წინაშე. ამ შემთხვევაში იგი თავის თავს იმ რაზმის მხოლოდ რიგით წევრად თელიდა, რომელ „რაზმშიც ღგომა ხშირად ფეხს წაამგერევიანებს კაცს, ხშირად ბედს აწყველიანებს და ულუკმა-პუროთაც დააგდებს: ერთი სიტყვით, ეს რაზმი სწორს, გატკეპნილს გზაზედ ვერ ივლის და ბევრ ხორცულ სიამოვნებას ვერ ნახავს ღეღამიწაზე, მაგრამ მის ნაცვლათ იმათ აკმაყოფილებს ის უმაღლესი აზრი, რომ ისინი ასრულებენ კაცური კაცის მოვალეობას, რომ ისინი მუქთად არ გაუზრდია თავის საყვარელ და მანუგემებელ მამულს – მშობელს. და ამაზე მომეგებული ნეტარება კაცისათვის კიდეცაა იქნება, რომ ის გრძნობდეს, რომ სასარგებლო არის თავისი ქვეყნისათვის? ეს უნდა იყოს ყოველი კაცის იდეალი და ცხოვრების დანიშნულება და ვინც ამ იდეალის მიღწევას და ამ დანიშნულების შესრულებას არ სცდილობს, ის კაცი კი არა ორფეხი ცხოველია... ვეცადოთ, ჩემო კეკე, რომ ამ სიტყვების

დარქმევა ვერაინ გაგვიბდოს, ეცადოთ, რომ მიწის დამძიმების მაგიერათ ჩვენმა პატარა, მშვენიერმა მხარემ ცოტაც არის მაინც იგრძნოს თავის მძიმე ტვირთის შემსუბუქება, თავის გაჭირვებული და შევიწროებული ცხოვრების გაუმჯობესება“ (48, 2).

მრავლისმთქმელია ის ფაქტი, რომ ამ სიტყვებს ს. მესხი უცხოეთში სასწავლებლად წასულ საცოლეს სწერდა 1873 წელს. დამოწმებული ურავგენტი მთელი გულწრფელობითა და ყოველგვარი შელამაზების გარეშე გამოხატავს იმ დიდ პატრიოტულ ალტკინებასა და შემართებას, რომლითაც ს. მესხი იყო გულანთებული. ეს ყველაფერი წუთიერი ემოციური აღგზნების შედეგი კი არა მთელი ცხოვრებისეული მრწამსის ჭეშმარიტი გამოვლინება რომ იყო, ამას მისი არა მარტო მსგავსი ხასიათის სხვა წერილებიც ადასტურებენ, არამედ აქტიური სამოგადოებრივი მოღვაწეობაც.

პიროვნული პატრიოტული მოვალეობის თვითშეგნებას ს. მესხს კიდევ უფრო უძლიერებდა ჩვენი ერის სახელოვანი წინაპრების მამულიშვილური ღვაწლის გაცნობიერება. თავისი დროის ჭეშმარიტ ქართველთა უმთავრეს ცხოვრებისეულ დანიშნულებად მას იმ საქმეთა უღალატოდ გაგრძელება მიაჩნდა, რომელთაც ისინი აკეთებდნენ. სხვანაირად ჩვენს ბელარულ სამშობლოს, ს. მესხის აზრით, არაფერი ეშველებოდა.

აი, რას წერდა იგი ამასთან დაკავშირებით ეკეეს პარიზიდან გაგზავნილ წერილში 1873 წლის 11 ოქტომბერს: „როდესაც თამარ-დედოფალს შეეჩერებია, მე მახსენდება უნებლიედ ჩემი საყვარელი, მშვენიერი, მაგრამ დაგანჯული სამშობლო; ჩემი ბუნებით მდიდარი, მაგრამ კაცისაგან გაღარიბებული და აოსრებული საქართველო! და ეს მხოლოდ ერთი შეხედვა თამარ-დედოფლისა მე მაგონებს, რომ ამ ჩემს სამშობლოს დახმარება, მშველელნი და კაცები სჭირია... მე მაგონდება, რომ ეხლანდელი ქართველი უნდა ებრძოდეს მტერს ამ ჩვენი ქვეყნის აღდგინებისათვის, და შენი დანახვა ჯანს მიმაგებს, ენერგიას და იმედს მაძლევს, რომ ამ ბრძოლას ვიკისრებ და შეძლებისდა გვარათ ორივენი ემსახურებით იმ იდეალს, რომელიც ჩვენ მუდამ ფანარსავით უნდა გვინათებდეს ჩვენი ცხოვრების გზას“ (48, 69).

როგორც ითქვა, ს. მესხი, როცა საკუთარ თავსა და მის საცოლეს ამგვარ ცხოვრებისეულ იდეალს უსახავდა, არც თავის თავსა და არც მის საცოლეს სულაც არ მიიჩნევდა ქვეყნად განსაკუთრებული მისიონით მოვლენილ ადამიანებად. მისი აზრით, ისინი გენიოსები კი არა სავესებით ჩვეულებრივი, უბრალო პიროვნებები იყვნენ და ქვეყანა

მით უფრო ძლიერი იქნებოდა, რაც უფრო მრავლად ეყოლებოდა ასეთი ადამიანები. „თუმცა ჩვენ ორივე გენიოსები არა ვართ, – წერდა იგი კეკეს, – შრომა ორივეს გვიყვარს და დარწმუნებული ვარ, რომ თუ სხვა რამე დაბრკოლება (მაგ: ავადმყოფობა ან სხვა რამე) არ შეგვემთხვევა, ჩვენ სიცოცხლეში უფრო მომეტებული საქმის გაკეთება, უფრო მომეტებული სარგებლობის მოგანა შეგვიძლია ჩვენი სამშობლოსათვის, ვიდრე სხვა ზოგიერთებს, რომლებსაც გენიოსებად მოჰყავთ თავი“ (48, 131).

ამ საქმეში ს. მესხი განსაკუთრებულ როლს განათლებას აკისრებდა, რადგანაც მისი დროის საქართველო ყველაზე მეტად სწორედ განსწავლული ადამიანების ნაკლებობას განიცდიდა. ამიტომაც იყო, რომ ჩვენი ქვეყნის ხსნას იგი პირველ ყოვლისა უცხოეთში სწავლის მისაღებად წასული ახალგაზრდებისაგან მოელოდა. მათ იქ „ისეთი მეცნიერება ან ხელობა უნდა შეესწავლათ, რომ ჩამოვიდოდნენ თუ არა, პირდაპირ შეძლებოდათ აქ სპეციალურათ შესწავლილი ამ საგნისათვის ხელისმოკიდება, რომ ყველას დაენახა, რომ იქ ნასწავლი ახალგაზრდობა ჩვენში უსაქმოდ არ რჩება, ლუკმაპურსა და ცხოვრების ღონისძიებას ჰპოულობს“.

იმის გამო, რომ ბუნებრივი სიმდიდრით გამორჩეულ ჩვენ ქვეყანას ამგვარად განსწავლული ადამიანები არ ჰყავდა, იგი უმძიმეს ეკონომიკურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. ამიტომაც, ს. მესხის აზრით, „საქართველოს ყველაზე უფრო იმეამად სწორედ ისეთი კაცები ესაჭიროებოდა, რომელთაც ეცოდინებოდათ ამ ბუნებითი სიმდიდრის გამოყენება, რომელთაც შეეძლებოდათ თავისი ცოდნითა და წინდახედულობით დაეხსენით იმ უცხო ქვეყნებისაგან, რომელნიც ჩვენს ქვეყანაში შემოსევასა და ჩვენი ადგილ-მამულებისა, წარმოებისა, მადნებისა და სხვა დაჭერას გვეუქრებოდნენ“ (51, 141).

ასეთ ვითარებაში ს. მესხი სავსებით სწორად სეამდა საკითხს იმის შესახებ, რომ ამ პრობლემათა მოსაგვარებლად უცხოეთიდან კი არ უნდა მოგვეწვია სპეციალისტები, არამედ თავად ჩვენ მიერ შერჩეული აქაური ნიჭიერი ახალგაზრდები გაგვეგზავნა იქ სასწავლებლად, რომლებიც შემდგომში სათანადოდ განსწავლულნი დაუბრუნდებოდნენ უკან თავიანთ ქვეყანას. ამ მიზნით იგი მიზანშეწონილად თვლიდა სპეციალური საზოგადოების შექმნას, რომელიც პრაქტიკულად იბრუნებდა ამ ახალგაზრდების სწავლების დასაფინანსებლად და სხვა პრაქტიკული საკითხების მოსაგვარებლად.

უცხოეთში განათლების მიღებას ს. მესხი, როგორც წესი, მთავარ

პირობად მის პრაქტიკულ სარგებლობას უყენებდა. მისი აზრით, ქართველი კაცი ვალდებული იყო იქ მას ისეთი საგნები შეესწავლა და ის საქმე გაეკეთებინა, რაც უწინარეს ყოვლისა მის ქვეყანას გამოადგებოდა. ამ თვალსაზრისით იგი ამკარად გამოკვეთილ პრაგმატულ პოზიციამე მდგომი პიროვნებაა. მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხმა მეცნიერების ფასიცა და მნიშვნელობაც შესანიშნავად იცოდა, ის იმასაც არაორაზროვნად აღიარებდა, რომ ჩვენნიური დაბეჭეებული ქვეყნის შვილებისათვის ზოგადმეცნიერული კვლევა-ძიებით გატაცება მაინც გაუმართლებელი ამბავი იყო და ჩვენს მეცნიერებს მხოლოდ ის საქმე უნდა ეკეთებინათ, რომელიც პირველ ყოვლისა მათ სამშობლოს გამოადგებოდა. ამ თვალსაზრისის იგი არა მარტო ზოგადი მოსაზრების სახით აყალიბებს, არამედ რუსეთის უნივერსიტეტებში იმხანად მოღვაწე იმ ქართველ მეცნიერთა მოღვაწეობის კრიტიკული განსჯის საფუძველმეც, რომელთა მეცნიერული საქმიანობა, პუბლიცისგის აზრით, იმჟამინდელი ჩვენი ქვეყნისათვის პრაქტიკულად ნაკლებად სასარგებლო იყო (ვ. პეტრიაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი, ი. თარსნიშვილი...). ს. მესხი ამკარად გამოხატული გულისტკივილით აღნიშნავს იმას, რომ მათ კვალს ბევრი ახალგაზრდაც გაპყვა და ისინი „ისეთს სპეციალურ საგნებს სწავლობენ, რომელთაც პირდაპირ ჩვენი ქვეყნისათვის თითქმის არავითარი პრაქტიკული მნიშვნელობა ამ ჟამათ არა აქვს. ჩვენი აზრით, ისეთი დროა ახლა ჩვენში და ისეთ მდგომარეობაში ვართ, როდესაც წმინდა მეცნიერების შესწავლას თითქმის სრულიად არ უნდა პქონდეს ალაგი. ყველა ნასწავლი ქართველი მნეობითათ და სხვა ყოველის მხრით ვალდებულია, ხალხის ოფლისა და მეოსებით შეძენილი სწავლა და განათლება ისევ ხალხს მოახმაროს“ (51, 144).

ამ პოზიციას პუბლიცისტი უპირველეს ყოვლისა საქვეყნო ინტერესებით განპირობებული პრაქტიციზმით ასაბუთებს. მისი აზრით, „მამულის ყოველ ნამდვილ შვილს ყველაზე პირველათ თავის სასიამოვნო და სასარგებლო შრომათ მხოლოთ ის უნდა მიაჩნდეს, რაც ამ მამულისათვის სასარგებლო და გამოსადეგია“. რაც შეეხება ე. წმინდა მეცნიერული იდეებით გატაცებას, ს. მესხი ამას მხოლოდ ისეთი კაცის პრეროგატივად მიიჩნევს, რომელიც გრძნობს, რომ „მეცნიერების საშუალებით იმას მთელი კაცობრიობისათვის შეუძლია სარგებლობის მოგანა. ასეთი მეცნიერები კი საუკუნეების განმავლობაში მხოლოდ თითო-ოროლა ებადებიან კაცობრიობას. რაც შეეხებათ „დანარჩენ უბრალო მოკვდავებს“, ს. მესხის აზრით, მათთვის „შეურყევ-

ლათ რჩება ის კანონი, რომ ყოველი ადამიანი და განსაკუთრებით“ გონებაგახსნილი, განათლებული კაცი საკუთარ სამშობლოში, თავის ხალხში უნდა მუშაობდეს, უნდა მოქმედებდეს“ (51, 145).

როგორც პრესაში გამოქვეყნებული მასალებიდან ჩანს, ს. მესხის მიერ გამოთქმულ ზემოთ აღნიშნულ მოსაზრებებს იმეამინდელ საზოგადოებაში საკმაოდ მძაფრი გამოხმაურება მოყვა. განსაკუთრებული რეაქცია გამოიწვია პუბლიცისტის ამ თვალსაზრისმა: „თუ ყველა, ვინც თავის თავს, ესთქვათ, პეტერბურგში ან პარიზში გამოსაღებ კაცად იცნობს, თუ ყველა მისთანა განზე გადგა და უიმისოთაყ ნამდვილ კაცებით მდიდარ ქალაქებში გარდაიხვეწა – ვინდა უნდა დარჩეს, მამ, ჩვენს ქვეყანას, რომელსაც კაცური, თავიანი და საზოგადო საქმეების თანამგრძნობი კაცები ეჭირებენ?“

როგორც „დროების“ 1875 წლის № 139-ში გამოქვეყნებულ წერილში – „შენიშვნა“ აღნიშნავდა ს. მესხი, მის მიერ გამოთქმული ეს თვალსაზრისი ბევრმა სწორად ვერ გაიგო, რის გამოც მან საჭიროდ ჩათვალა ამ თვალსაზრისის დასაკონკრეტებლად დამატებითაც ეთქვა რამდენიმე სიტყვა. კერძოდ, იგი წერდა: „კარგია, ძალიან კარგია, რომ მეცნიერი ფიზიოლოგი გვყავდეს. მცოდნე ჩინურის ენისა და ლიტერატურისა, საბერძნეთის მითოლოგიაში განვითარებულები, სანსკრიტული გრამატიკის მცოდნეები, მაგრამ, მომკალით მე უფრო ის ქართველი მირჩენია, რომელიც თავის, თუმცა მცირედს, ცოდნას და სწავლას ჩვენს ხალხს გამოაყენებს რასმეში“.

ზემოთაღნიშნულ საკითხებთან დაკავშირებით კამათი დამოწმებული წერილებით არ დამთავრებულა და ეს პაექრობა განახლებული ძალით 1876 წელსაც გაგრძელდა. ამჯერად პოლემიკაში ნ. ნიკოლაძეა და ა. ჭყონია (მაჭახელაძე) ჩაებნენ (მათი წერილები იხ. „დროება“, 1876 წ. № 79, 80, 96).

კამათის გამწვავება ნ. ნიკოლაძის იმ წერილებმა გამოიწვიეს, რომლებშიც ზემოთ განხილულ საკითხებთან დაკავშირებით იყო მსჯელობა. ს. მესხმა „დროების“ 1876 წლის № 99-ში გამოქვეყნებულ ვრცელ წერილში „ორთავეს“ (51, 241-251) მკაცრად გააკრიტიკა ნ. ნიკოლაძის მიერ გამოთქმული ორი თვალსაზრისი. პირველი ქართველი კაცის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ადგილს შეეხება, მეორე – რა ენაზე უნდა წერდეს და გამოთქვამდეს თავის აზრს იგი.

განსხვავებით ნ. ნიკოლაძისაგან, რომელიც ფიქრობს, რომ თუ კაცს მამულის სიყვარული ამოქმედებს, მისი მოღვაწეობა, რომელ ქვეყანაშიც არ უნდა იცხოვროს მან, თავისი სამშობლოსათვის მაინც სარ-

გებლობის მომგანი იქნებაო, ს. მესხი ღრმად და დარწმუნებული იმაში, რომ ადამიანი ვალდებულია პირველ ყოვლისა „სამშობლო ქვეყანაში იმრომოს და მას მოუგანოს ის სარგებლობა, რაც კი შეუძლიან... ვალდებულია იმიგომ, რომ ამ ქვეყანამ შექმნა ის, ამ ხალხმა გახადა ის კაცად, ამან მისცა მოქმედების და ცხოვრების ძალა“.

ამ თვალსაზრისის საბუთად ს. მესხს მრავალი არგუმენტი მოაქვს. მის მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს ის „საზოგადო კაცობრიულ კანონს“ უწოდებს და თვლის, რომ ამ კანონის აღსრულებით ადამიანი იმავედროულად „უპირველეს კაცობრიულ მოვალეობასაც“ ასრულებს.

მეორე „შემცდარი ჰაზრი“ ნ. ნიკოლაძისა, ს. მესხის შეხედულებით, ისაა, თითქოს იმას არაეითარი მნიშვნელობა არა აქვს, „რა ენაზე უნდა სწეროს ქართულმა“ და „სარგებლობის მოგანა თავის ქვეყნისათვის იმას ყოველ ენაზე შეუძლიანო“. ს. მესხი პრინციპულად არ იზიარებს ამ თვალსაზრისს, რადგანაც თვლის, რომ „ქართული ყველაზე პირველად ქართულად წერის მოვალეა, ისე, როგორც ფრანგი ფრანგულად წერისა, რუსი რუსულად, ინგლისელი ინგლისურად“. თუმცა ს. მესხი იქვე იმასაც ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ, ამის მიუხედავად, ისიცა და მისი „დროებაც“ „არასოდეს არ ყოფილა იმ ვიწრო ჰაზრის მიმდევარი და თავყანის მცემელი, რომ ჩვენი ქვეყანა „ჩინეთის კედლით შემოგვესაზღვრა და არაეისთვის გაგვეცნო ჩვენი ქვეყნის, ხალხის ხასიათი, ჩვეულება და საჭიროება“.

მაშ, თუკი ასეა, სავსებით ბუნებრივად შეიძლება ის კითხვაც გაგვიჩნდეს, რა საფუძველი ედო ს. მესხის გემოთ ხაზგასმულ შემფოთებას? როგორც თავად პუბლიცისტი ამბობს, ამ შემფოთების საფუძველი იმის შიში იყო, ნ. ნიკოლაძის თვალსაზრისის დამკვიდრების შემთხვევაში ვაი თუ „ყველას, ეისაც კი ცოტაოდნათ რუსულს, ან ვთქვათ ფრანგულს ენაზე წერა შეეძლო“, ამ ენებზე წერა არ დაეწყო და „სამშობლო ენა მივიწყებულ და გადაგდებულ ენად“ არ გადაქცეულიყო.

სინამდვილეში, თუ ღრმად და საფუძვლიანად განვსჯით, ს. მესხისა და ნ. ნიკოლაძის მოსაზრებები საკამათოდ მიჩნეულ საკითხებთან დაკავშირებით არსებითად არც კი განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. ეს რომ ნამდვილად ასეა და თავად ნ. ნიკოლაძისთვისაც განსახილველ პრობლემათა განსჯის დროს მთავარი უწინარეს ყოვლისა ეროვნული თვალთახედვა რომ იყო, ეს მისეული კომენტარებიდანაც ცხადად ჩანს. „ჩემი აზრით, – წერდა, მაგალითად, ერთგან იგი, – სადაც არ უნდა ცხოვრობდეს უმრავლესობის წევრები – სულ ერთია:

ქვეყანას და საზოგადოებას იმათგან არავითარი ხეირი არ მოეღოს. ყველგან და ყოველთვის ესენი მუქთა მჭამელები და უხეირო წყერები იქნებიან თავიანთი ქვეყნისათვის. სწორედ ამნაირადვე, სადაც უნდა იცხოვროს ან იმოქმედოს მამულის მოყვარე პირმა, ჩემის აზრით, ყველგან ის სასარგებლოდ იქნება თავისი ქვეყნისათვის, თუ კი სურვილის გარდა, იმისთვის ბუნებას ნიჭი, ცოდნა და მაღლი მიუნიჭებია... სადაც გინდათ იშრომეთ, სადაც გსურდეთ ისწავლეთ, რაც გინდათ პქენით, ოლონდ კი თქვენი მამული გიყვარდეთ, ოლონდ კი მის სასარგებლოდ იშრომეთ“ (59, 542).

როგორც დამოწმებული ციგატიდანაც ჩანს, ნ. ნიკოლაძე სრულებითაც არ ამტკიცებს იმას, თითქოს სამშობლოდან მისი შვილების წასვლა და სხვაგან ცხოვრება საყოველთაოდ მისაღები მოვლენა იყოს. ეს რომ მართლაც ასეა, ამაზე ამ ციგატის გაგრძელებაც მეტყველებს: „მართალია, ჩვენი ქვეყნისათვის ის უფრო ემჯობინება, რომ მისი ჩინებულად ნასწავლნი და დახელოვნებულნი შვილები მასშივე შრომობდნენ, დანარჩენ მის შვილებს პირდაპირ ეხმარებოდნენ, მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, მე ოცდაათს შინაურს უმეტარს ერთი „გასული“ ნასწავლი მირჩენია“.

რაც შეეხება სადავოდ მიჩნეულ ენობრივ პოზიციას, ნ. ნიკოლაძემ აქაც დამაჯერებელი არგუმენტები წამოაყენა საკუთარი თვალსაზრისის დასაცავად. მისი აზრით, ჩვენი სამშობლოს რუსეთის შემადგენლობაში ყოფნის გამო, ჩვენივე ეროვნული ინტერესებიდან გამომდინარე, ბევრად უმჯობესი იქნებოდა, თუ იმპერიის ხელისუფლებაცა და სხვებიც ჩვენი ქვეყნის საჭირობოროგო საკითხებს თავად ჩვენგანვე შეიტყობდნენ ყოველგვარი დამახინჯების გარეშე. ეს კი არათუ სასურველს, არამედ აუცილებელსაც კი ხდიდა, ქართველებს საკუთარი ნააზრევი გარდა მშობლიური ენისა, სხვა ენებზეც გამოეხატათ და ამ გზით უფრო ახლოს გაეცნოთ ჩვენი მტრებისთვისაც და მოყვრებისთვისაც საკუთარი ჭირ-ვარამი.

ეფიქრობთ, აღნიშნული კომენტარებით ნათლად და არაორაზროვნად ჩანს, რომ ორივე მამულიშვილი არსებითად ერთ პოზიციაზე დგას და მათი შეხედულებები პრინციპულად არც კი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

ნ. ნიკოლაძესთან პოლემიკას ს. მესხი ერთ დიდ მნიშვნელობასაც სძენს. მისი აზრით, ქართველი საზოგადოებისათვის პრინციპული მნიშვნელობა პქონდა იმის გარკვევას, ჩვენს საჭირობოროგო ეროვნულ პრობლემებზე რა აზრისანი იქნებოდნენ ისეთი ნიჭიერი მამულიშვი-

ლები, როგორებიც ნ. ნიკოლაძე და მისი თანამედროვენი იყვნენ. ამიტომაც მიაქცია ს. მესხმა ესოდენი ყურადღება მის მოჩვენებითად ნიჰილისტურ თვალსაზრისს და საკმაოდ მძაფრი პოლემიკა გაუმართა მას.

ს. მესხისა და ნ. ნიკოლაძის პოლემიკას ამდენი ყურადღება იმიტომაც დაევთმეთ, რომ, როგორც თავად ს. მესხი ამბობს, მათი „სჯის საგანი წმინდა ჰაზრები და პრინციპები“ იყო და არა პიროვნული ინტერესები. თანაც, ამ შემთხვევაში, მისი თქმით, მეტად მნიშვნელოვანი ისიც იყო, რომ ეს კამათი მეგობრებმა გამართეს ერთმანეთში, ერთი და იმავე გაზეთის თანამშრომლებმა და მას საფუძვლად „ჩვენი საზოგადო სამშობლოს“ საკეთილდღეო გზათა ძიების სურვილი ედო. ასე რომ, ს. მესხის აზრით, ამ პოლემიკას ისინი ერთმანეთისთვის კი არ უნდა დაემორებინა, არამედ პირიქით.

ს. მესხი თავის პატრიოტულ მოვალეობად თვლიდა თავგამოდებით ებრძოლა ეროვნული თვითმყოფადობის დეგრადაციის განმაპირობებელი მიზეზების წინააღმდეგ. იგი ხშირად სწუხდა იმის გამო, რომ მისი დროის ქართველი საზოგადოების დიდი ნაწილი ეროვნული გადაგვარების რეალური სამიშროების წინაშე იდგა, რასაც პირველ ყოვლისა ქართული სახელმწიფოებრიობის დაკარგვითა და რუსული კოლონიალიზმით ხსნიდა. „განა ყველგან არ ჰხედავთ, რომ ქართველთა ქვეყანას ჩვენისავე წყალობით ქართველი ქვეყნის ხასიათი ეკარგება? – ტკივილნარევი აღშფოთებით კითხულობს იგი, – განა ყოველ ნაბიჯზე არ შეგინიშნავთ ხოლმე, რომ ქართველი კაცი აღარ არის? განა ვერ ამჩნევთ, რომ ჩვენი ახალი თაობანი თანდათან ჰკარგავენ თავის ნაციონალურ ხასიათსა, თავის განსხვავებულ ფერსა და შეხედულებას? ნუთუ ვერ ატყობთ, რომ ჩვენის უმეცრებით და დაუდევნელობით რაღაც უცხო, შერეული გომი ეხდებით?..

თუ ყველა ამას ხედავთ, მაშინ თქვენ უნდა დაგვეთანხმოთ, რომ ამისთანა დროში მამულის ნამდვილ შვილებს, გონიერთ მოწინავე საზოგადოებისა ცოცხალი უფრო სხვა, უფრო მძიმე მოვალეობა აწევთ, ვიდრე მამინ, როცა ხალხის ცხოვრება რიგიანის, ჯეროვანის მსვლელობითა და გზით მიდის“ (51, 248).

მიუხედავად ქვეყანაში არსებული უმკაცრესი ცენზურული პირობებისა, ს. მესხი იმის თქმას მაინც ახერხებდა, ჩვენი ხალხის ეროვნული დეგრადირების განმაპირობებელი უმთავრესი მიზეზი რუსული კოლონიალიზმი რომ იყო. მაგალითად, აი, რას წერდა ის ამასთან დაკავშირებით ერთგან: „არასოდეს თავის წინანდელ ისტორიულ ცხოვრების დროს არ გამოცვლილა ისე უეცრად და შეუმჩნევე-

ლად საქართველოს ხალხის ხასიათი, როგორც ამ უკანასკნელ ოთხმოცი წლის განმავლობაში გამოიყვალა (იგულისხმება რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობა – ო. ნ.). ხან ბერძნები, ხან რომაელები, ხან სპარსელები, ხან ოსმალები და ხან თათრები გვფლობდნენ, მაგრამ ჩვენი ერი მაინც თავის ბუნებით განსაკუთრებულ ხასიათს არ იცვლიდა“ (51, 271).

სამწუხაროდ, ახალ ისტორიულ ვითარებაში, წინამორბედ დამპყობელთაგან რადიკალურად განსხვავებულმა ჩვენმა ახალმა მტერმა უბრალოდ კი არა, „ძალიანაც შეგვეცვალა“. თითქოს „მშვიდობიანად, წყნარად, შეუშუოთველად ეცხოვრობთ, გარეშე მტრისაგან დაცული ვართ, მაგრამ შინაგან მტერს... დავემორჩილეთ და ეცხოვრობთ ისე დღითი-ღღებ, თავმინებებული, უზრუნველი, ეცხოვრობთ, თითქმის მარტო იმისთვის, რომ ღმერთს სიციცხლე მოუყია, და რა ექნათ, რა ვუყოთ, როგორ არ ვიცხოვროთ“.

იმისათვის, რომ ქართველ კაცს თავისი ეროვნული სახე მთლიანად არ დაეკარგა, ს. მესხის აზრით, აუცილებელი იყო მოჩვენებითად უდარდელი და უშუოთველი ცხოვრების ბანგნარევი ძილისაგან გამოფხიზლებულიყავით და ქვეყნის ეროვნული ღირსების სადარაჯოზე ერთგულად დავმდგარიყავით, რათა აქტიურად დაგვეყუა ყველაფერი, რაც „ქართველობის თვისებასა და განსხვავებას შეადგენს“. პირველ ყოვლისა, სწორედ ამ რწმენითა და მამულიშვილური თვითშეგნებით იღვწოდა ს. მესხი, როგორც პუბლიცისტიცა და როგორც „დროების“ რედაქტორიც და თავისი მოღვაწეობის ამ ეროვნულ მიზანსწრაფვას ამგვარად განსაზღვრავდა: ჩვენთვის „ახლა ყველაზე მეტად საჭიროა, ქართველმა ქართველზედვე იმედმოქმედოს, გაუღენა იქონიოს, გამოადვიდოს, თვალები გამოაჭყეტინოს, დაანახოს მრუდი გზა, რომელსაც ის უფსკრულში, გაქარწყლებისაკენ მიჰყავს და ეცადოს უფრო სწორს გზაზე დაყენება, უფრო მოსახდენ საშუალებათა მოძებნა და დახმარება ამ გზისათვის... ამისთანა დროში ცოტათი უფრო გადამეტებული მამულის სიყვარულიც უაღაგო არ არის“ (51, 248).

ს. მესხი საკვებით სწორად ფიქრობდა, რომ საზოგადოების ეროვნული თვითშეგნების განსამტკიცებლად მაგალითის ძალას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა და ისიც „დროების“ ფურცლებიდან მკითხველებს ამგვარი მამულიშვილობის მაგალითის მიმეცემ ქართველ და უცხოელ პატრიოტთა შესახებაც ხშირად ესაუბრებოდა ხოლმე. ერთ-ერთი სწორედ ასეთი პიროვნება იყო ფრანგი ქართველოლოგი მარი

ბროსე (1802-1880), რომელმაც მთელი თავისი სიცოცხლე ქართველი ხალხის აწმყოსა და ისტორიის შესწავლას შესწირა. „როგორი სამაგალითო არ არის ამ კაცის ცხოვრება და მოღვაწეობა ჩვენთვის, ქართველებისათვის, რომელნიც ასე გულგრილად ვმუშაობთ ჩვენი საკუთარი ქვეყნის წარმატებისა და გონებრივი აღდგენისათვის. – მრავალმნიშვნელოვნად კითხულობს ს. მესხი. – როგორ არ უნდა გერცხვენოდეს, რომ ვიღაც ფრანცუზი ჩნდებოდეს ჩვენი მზრუნველი, ჩვენი ქვეყნის გამცნობი ევროპისა, ჩვენი ისტორიისა, ლიტერატურისა და ენის გამომკვლეველი და ჩვენ კი ამ დროს მხოლოდ იმას ვფიქრობდეთ, თუ როგორი მახე დაუვგოთ ჩვენ მოძმეებს!“ (52, 328).

ს. მესხის აზრით, მარი ბროსესა და მის მსგავს პიროვნებათა ამგვარი ქართველოლოგიური ღვაწლი განსაკუთრებით ჩვენი ახალგაზრდობისათვის უნდა ყოფილიყო სამაგალითო, იმათთვის, რომლებიც თავიანთ ცხოვრებისეულ იდეალად „საპატიო თანამდებობების“ მიღებას ისახავდნენ და „ჩინოვნიკობასა და კარგ ჯამაგირზე ჰფიქრობდნენ“. იქნებ „ჩვენთან არავითარი ინტერესით არ შეეკავშირებული ამ ღარიბ-ღატაკი ფრანცუზის“ ცხოვრების გაცნობას მათ ცნობიერებაზე მოეხდინა განმსაზღვრელი ზეგავლენა და დაერწმუნებინა, რომ ადამიანის „პირველი მოვალეობა სამშობლოს უანგარო სამსახური და იმისთვის თავის საუკეთესო ღლეების შეწირვა უნდა იყოს“.

ს. მესხი, როგორც თავის ქვეყანაზე უსაზღვროდ შეყვარებული მამულიშვილი, არც ჩვენი ხალხისთვის გრადიციულად დამახასიათებელ მანკიერებებზე ხუჭავს თვალს და ცდილობს მათი აღმოფხერის აუცილებლობაშიც დაარწმუნოს საზოგადოება. ერთ-ერთი სწორედ ასეთი თვისებაა „უსაზღვრო და უაზრო თავმოყვარეობა“, რომელიც, მისი აზრით, ბევრ ჩვენთაგანს უმლის ხოლმე ხელს ე. „პატარა საქმეთა“ რეალურად კეთებაში. „თითქოს გვეთაკილებს, უფრო უდიდესი რამესთვის, უფრო ვრცელი ასპარეზისათვის დაბადებულად მიგვეჩნია ჩვენი თავი, და რადგან ამ დიდ საქმეს ვერ ვპოულობთ, პატარასაც თავს ვანებებთ და ვზივართ დაღონებული, იმედწართმეული“ (51, 259).

იმისათვის, რომ ამ „საზოგადო სენს“ „ზნეობითად და მაგერიალურად არ გაეკოტრებინა“ ჩვენი ხალხი, ს. მესხი თავის დროის საზოგადოებას მოუწოდებდა, ამგვარი „უადგილო პატივ-მოყვარეობა“ დაეძლიათ, საზოგადო საქმეებისათვის ხელი აქტიურად მოეკიდებინათ და ამით ქვეყანა სავალალო მდგომარეობიდან დაეხსნათ.

ჩვენი ეროვნული ბუნების საზოგადო დამახასიათებელ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მანიერებად ს. მესხი ეროვნული ერთობის არარსებობას მიიჩნევს, რის შესახებაც სშირად საუბრობს უდიდესი ადამიანური გულისტკივილით. „ჩვენი დამლუპავი, ჩვენი ყოველს საქმეში ბოლოს მომღები და ორმოს გამთხრელი, – წერდა, მაგალითად, ის 1875 წელს აკაკი წერეთლისადმი გაგზავნილ წერილში, – ის არის, რომ ერთობა არა გვაქვს. ორი-სამი კაცი ვერ შეეყრილვართ ერთად და თუ შევიყარეთ, იმდენი ერთმანეთის პატივისცემა, ერთმანეთის განსხვავებული პაზრების და რწმუნების შეწყნარება და მოთმენა არა გვაქვს, რომ ერთად, ერთს რომელსამე საქმეზე ძმურად დადგომა და შესრულება შეგვეძლოს... სულ უბრალო მიზეზი და გუშინდელი მეგობრები, გუშინდელი ერთმანეთის პატივისცემელი და თანამომუშავენი ღღეს ერთმანეთის მოსისხლე მტრებად ეხდებით. მიიხედ-მოიხედე ჩვენს გარშემო, ჩვენო აკაკი, და ნახავ, რომ ეს ჭეშმარიტებაა“ (22, 174).

ეს ამბავი ს. მესხს იმდენად აწუხებდა, რომ იგი აკაკის დიდ საზოგადოებრივ ავტორიტეტსაც არ ერიდებოდა და მასაც პირდაპირ ეუბნებოდა მკაცრ საყვედურს იმის გამო, რომ ყოველთვის ისიც ვერ იჩენდა სათანადო დიდსულოვნებასა და მიმტყვებლობას თანამოსაქმეებთან ურთიერთობის დროს. ამ თვალსაზრისით მეგად მნიშვნელოვანია 1875 წლის 18 დეკემბერს მისადმი მიწერილი წერილი, რომელშიც ეროვნული ერთობის არარსებობით გაჩენილი ადამიანური გულისტკივილი ამგვარადაა გამოხატული: „განსაკუთრებით ახლა, როდესაც ერთის მხრით ქალაქის გამგეობის საქმეები იწყობა და მეორეს მხრით ბანკის საქმეები უნდა მოთავსდეს, განსაკუთრებით ახლა იყო საჭირო, რომ თქვენ ახალგაზრდები მოთავსებულიყავით და ყველა ამ საქმეებში თანხმობით გემოქმედნათ. ამის მაგიერათ თქვენ გადაემტერეთ ერთმანეთს, მზათა ხართ, ერთმა მეორეს ორმო ამოუთხაროთ... რასა გავს ეს, აკაკი? სირცხვილია, ღმერთმანი. ამით ჩვენი მტრები ხარობენ და საზოგადო საქმეები კი იღუპება! ნუ თუ ისტორიულად ამისთანა საძაგელი ბედისწერა დაუწესებია ბედს ჩვენთვის, რომ ჩვენი საქმეები ჩვენვე, ჩვენივე ხელებით უნდა დაეღუპოთ მუდამ?!” ს. მესხის ამგვარი აღშფოთებისა და გულისწყრომის საფუძველი პირველ ყოვლისა იმის გაცნობიერება იყო, რომ ასეთი პიროვნული განთიშულობა, მუდლი და ამბიციურობა ღუპავდა და ძირს უთხრიდა „ჩვენს საზოგადო საქმეებს“.

როგორც ითქვა, ს. მესხის ნააზრევში არა მარტო ჩვენი წარსული-სა და თანადროული ცხოვრების პრობლემებია ღრმად და საფუძველი-

ანად გაანალიზებული, არამედ ეროვნული განვითარების კონცეფცი-
აყაა ნათლად და გააზრებულად ჩამოყალიბებული. იგი ცდილობდა
ფართო საზოგადოებისათვის მკაფიოდ განესაზღვრა ის ფუძემდებლუ-
რი პრინციპები, რომლებიც ჩვენი ქვეყნის ეროვნულ-სახელმწი-
ფოებრივ არსებობას მკვიდრ საფუძვლად უნდა დადებოდა.

მაგალითად, აი, როგორ აქვს მას ჩვენი ეროვნული განვითარების
ეს სამომავლო გზა წარმოდგენილი ერთგან: „ჩვენ გვინდა ცოცხალ
ვიყოთ ჩვენი ენით, ჩვენი ხასიათით, ჩვენი ჩვეულებით, ჩვენი
ქვეყნით. ერთის სიგყვით, ჩვენ გვინდა ცოცხალ ვიყოთ ჩვენი ნაცი-
ონალურის, განსაკუთრებულის თვისებებითა, იმ თვისებებითა, რომ-
ლითაც ქართველი განირჩევა სომხისაგან, ფრანკუმისაგან, ჩინელისაგან
და სხვ. ჩვენ გვინდა ვიყოთ ისეთ ხალხათ, რომელთაც თავის საკუთა-
რი სახე, თავის განსხვავებული გიპი, შეხედულება აქვს“ (52, 113).

როგორც ს. მესხის ცხოვრება და მოღვაწეობა ადასტურებს, ეროვ-
ნული თვითარსებობის შენარჩუნებისა და განმტკიცებისაკენ ს. მესხის
ამგვარი სწრაფვის სურვილი მხოლოდ სიგყვიერი დეკლარაცია კი
არ ყოფილა, არამედ კარგად გააზრებულ-გაცნობიერებული მიზან-
სწრაფვის შედეგი. ამიგომაც ცდილობდა იგი საზოგადოებისათვის
საფუძვლიანად ისიც განემარტა, როგორ ჰქონდა თავად მას წარ-
მოდგენილი მისი ეროვნული პროგრამის პრაქტიკული განსორციე-
ლების რეალური შესაძლებლობა. ეს უნდა ყოფილიყო დაუცხრომე-
ლი სწრაფვა ჩვენი ენის უფლებათა გასაძლიერებლად, სულიერი კულ-
ტურის გასამდიდრებლად, ეკონომიკის განსავითარებლად და ქვეყნის
წინაშე მწეავედ მდგარი სხეა საჭირობოროტო პრობლემების მოსაგ-
ეარებლად. მართალია, როგორც რეალისტმა, ს. მესხმა ისიც კარგად
იყოდა, რომ ამ საკითხთა მოგვარება ერთ და ორ წელიწადში ვე-
რაფრით მოხერხდებოდა და საამისოდ ძალზე დიდი დრო იყო საჭი-
რო, მაგრამ მთავარი ამ შემთხვევაში ეს კი არ იყო, არამედ ის,
ქართველ კაცს „საზოგადო ცხოვრებისათვის თეალ-ყურის დევნების
სურვილი არ გაქრობოდა, სასოწარკვეთილებაში არ ჩაეარდნილიყო“
და ხვალინდელი დღის „მანათობელ ცისკარს“ უფრო მეტად გაეღვი-
ვებინა მის გულში მომავლის იმედი.

ერთ-ერთი მთავარი პრობლემა, რომელიც XIX საუკუნის საქარ-
თველოში რუსული კოლონიალიზმის წყალობით განსაკუთრებული
სიმწვავეთ იღება, ეროვნული ერთობის აღდგენა იყო. იმეამინდელი
ჩვენი ქვეყანა მარტო ტერიტორიულად როდი იყო დამლილ-დაქუ-
მაცებული ცალკეულ კუთხეებად. კუთხური განცალკეება და დამო-

რიშორება ისეთ მძლავრ სენად მოსდებოდა იმეამინდელ ჩვენს ეროვნულ ცნობიერებას, რომ, როგორც ილია წერს ერთგან, „ქართველი ჩვენის ტომის საერთო სახელი აღარ იყო, აღარც შინა და აღარც გარედ, არც მახლობლისათვის და არც უცხოთის. იმერელი იმერელი იყო, გურული – გურული, ქართლელი – ქართლელი, და სულ ყველანი კი ერთად ქართველები არ იყვნენ“ (84, 165).

ერთმანეთისაგან „განთვითოებულებისა“ და განცალკევების ეს მომაკედინებელი სენი ს. მესხსაც ძალზე რომ აწუხებდა, ამის დასტურად მისი პუბლიცისტიკიდან მრავალი მთამბეჭდავი მაგალითის მოშველიებაც შეიძლება. იგი შემოთავაზებული იყო იმის გამო, რომ ისეთი პატარა ქვეყანა, როგორსაც საქართველო წარმოადგენდა, თავის მხრივ უამრავ ე. . „პატარა ხალხად და ქვეყნად“ იყო დანაწილებული. მართალია, „უმეტესი ამ წერილი ხალხებისა ხასიათით, ენით, სარწმუნოებით და ჩვეულებით ნამდვილი ქართველები იყვნენ, მაგრამ ერთს ქართლელი ერქვა, მეორეს კახელი, მესამეს იმერელი, მეოთხეს გურული, მეხუთეს მეგრელი, მეექვსეს თუში, მეშვიდეს ფშავი, მერვეს ინგილო და სხვა. თითოეული ამ პატარა ალაგების მცხოვრებს რომ ჰკითხოთ, ვინ ხართ? – არასოდეს არ გეტყვის ქართველი ვარო, თუშეთის ქართველი – თუშელი ვარო, სამეგრელოსი – მეგრელი ვარო და სხვ. სახელი რა არის? ვისაც რა უნდა დაირქვან! სახელი ფუჭი ხმაა, მაგრამ მესანიშნავი ის არის, რომ ეს მხარეები, რომელნიც ერთ დროს ერთ ოჯახს, ერთ ხალხს შეადგენდნენ, ეხლა ყველაფერში დამორებულნი არიან ერთმანეთზე!“ (50, 89).

ს. მესხი, მსგავსად ჩვენი დიდი მამულიშვილებისა, ქართველი ხალხის ეროვნული ერთობის ამგვარ რღვევას დამღუპველ და საბედისწერო მოვლენად თელის და ქვეყნის გადარჩენის ერთადერთ გზად პირველ ყოვლისა ამ ერთობის აღდგენას მიიჩნევს.

ამის მისაღწევად იგი უდიდეს როლს აკისრებდა ჩვენი წარსულის ღრმა და საფუძვლიან შესწავლას. ს. მესხი ხშირად გვხვდა განგამს იმის გამო, რომ ქართველი ხალხის დიდ ნაწილს „თავის ისტორიულ ცხოვრებასთან კავშირი პქონდა გაწყვეტილი“ და ეს მაშინ, როცა „ყოველი ხალხის აწმყო და მომავალი ცხოვრება იმის წარსულს ისტორიულს ცხოვრებაზე უნდა იყოს დამყარებული“ (51, 37).

თავისი პუბლიცისტური წერილებით ს. მესხი ცდილობდა თანამედროვეების გულში უფრო მეტად გაეღვივებინა ჩვენი წარსულისადმი პატივისცემის გრძნობა. ამ მიზნით ის საჭიროდ თვლიდა ჩვენ სკოლებში აუცილებლად ყოფილიყო შემოღებული საქართველოს ისტორიის სწავლება, ხოლო საქველმოქმედო ორგანიზაციებს აქტიურად

ეზრუნათ ძველი წიგნებისა და ხელნაწერების მოძიებაზე, დაცვასა და გამოცემაზე.

ამ თვალსაზრისით კი ყველაფერი თითქმის თავიდან იყო გასაკეთებელი, რადგანაც საქართველოს ეკლესია-მონასტრებსა და უცხოეთში მიმოფანტული ქართული ხელნაწერები და ისტორიული სიძველენი არა თუ დაცული და სათანადოდ მოვლილი არ იყო, არამედ უღვთოდ ნადგურდებოდა. პატრონი კი არსად ჩანდა. არადა ეს სულიერი სიმდიდრე, ს. მესხის თქმით, „მთელი ხალხის, მთელი საქართველოს საკუთრება“ იყო და თუ ასე გაგრძელდებოდა, ყველაფერი ისე მოისპობოდა და გაფუჭდებოდა, რომ „რამდენიმე ათი-ოცი წლის შემდეგ ჩვენ მხოლოდ ძველი ნანგრევი ციხეები და მონასტრები მოგვაგონებდნენ, რომ ერთ დროს ჩვენ, ქართველებსაც, ისტორიულად გვიცხოვრია“ (52, 221).

ეს რომ არ მომხდარიყო, ს. მესხი სასიცოცხლოდ აუცილებლად თვლიდა ჩვენი ხალხის გონიერ წარმომადგენლებს ძალა და ენერგია არ დაეშურებინათ ამ ისტორიულ ფასეულობათა მოსაძიებლად, დასაცავად და გადასარჩენად. ამის მიღწევის ერთ-ერთ მთავარ პირობად იგი არქეოლოგიური მუშეუმის შექმნას მიიჩნევს, სადაც საიმედოდ იქნებოდა დაცული „ყველაფერი, რაც შენახვისა და დაცვის ღირსი რამ დაეგოვებიათ ჩვენთვის ჩვენ წინაპართა“ (52, 230).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხისა და მის თანამედროვე დიდ მამულიშვილთა ამგვარი ეროვნულ-პატრიოტული იდეების პრაქტიკული ხორცშესხმა იმ ვითარებაში მრავალ ხილულ თუ უხილავ წინააღმდეგობას აწყდებოდა და მათი რეალური აღსრულება დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული, ისინი ამ სიძნელეებს ქედს არ უხრიდნენ, უკან არ იხევდნენ და შეძლებისდაგვარად მაინც აკეთებდნენ ყველაფერს ჩვენი ხალხის საჭირობოროტო პრობლემათა წარმატებით გადასაწყვეტად და ეროვნული თვითშეგნების განსამტკიცებლად.

ბ) ბრძოლა ქართული ენის უფლებათა დასაცავად. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელსაც ს. მესხის ეროვნული მრწამსის გააზრების დროს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციოთ, ქართული ენის უფლებათა დასაცავად მისი აქტიური ბრძოლაა. XIX საუკუნის დიდ ქართველ მამულიშვილებთან, პირველ ყოვლისა კი „თერგდალეულებთან“, ერთად ს. მესხი თავგამოდებით იბრძოდა „სამშობლო ენის“ შელახული უფლებების აღსადგენად. ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია როგორც თავად პუბლიცისტის წერი-

ლები, ისე მისი რედაქტორობის პერიოდში გაზეთ „დროებაში“ დაბეჭდილი სხვა ავტორთა პუბლიკაციებიც. იმისათვის, რომ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნეს ს. მესხის ენობრივ თეალთახელევაზე, ქვემოთ შევეცდები კონკრეტულად გავაანალიზოთ ის წერილები, რომლებიც მან ქართული ენის უფლებათა დასაცავად დაწერა.

1868 წელს „დროების“ №25 გამოქვეყნებულ სტაგიაში – „კორეს-პონდენცია ქუთაისიდან“ სხვა საჭირბოროტო საკითხებთან ერთად მკითხველის ყურადღება ს. მესხმა სკოლებში ქართული ენის სწავლების თეალსაზრისით არსებულ უმძიმეს მდგომარეობაზეც გაამახვილა. მან მკაცრად გააკრიტიკა იმდროინდელი საგანმანათლებლო სისტემა იმის გამო, რომ ქართულ სკოლებში მშობლიური ენის სწავლება სათანადო დონეზე არ იდგა. კერძოდ, პუბლიცისტის სამართლიან გულისწყრომას იწვევდა ის ფაქტი, რომ ქართული ენის შედაგოგთა დიდ ნაწილს ამ საქმისათვის საჭირო „სწავლა, განათლება და გამოცდილება არ ჰქონდა, მარტო კეთილი გული კი ვერაფერს სარგებლობას მოიგანდა“ (50, 16).

დასახელებულ წერილში, ჩვენი აზრით, ამკარად იგრძნობა იმ ბრძოლის გამოძახილი, რომელიც სწორედ იმხანად, XIX საუკუნის 60-იან წლებში, მიმდინარეობდა ძველ და ახალ თაობებს შორის. ამ ბრძოლაში ს. მესხი, როგორც „თერგდალეულთა“ თაობის ერთ-ერთი ღირსეული წარმომადგენელი, აქტიურად იცავდა ენის ხალხურობის პრინციპს.

რაც დრო გადიოდა, მშობლიური ენის დაცვისათვის ბრძოლა ს. მესხის წერილებში უფრო და უფრო მეტ სიმძაფრეს იძენდა. მაგალითად, 1872 წელს დაწერილ წერილში – „სამშობლო ენები ჩვენს სასწავლებლებში“ (50, 226-228). მან მკაცრად გააკრიტიკა ის პოლიტიკა, რომელსაც ამ მიმართულებით ატარებდა ხელისუფლება იმხანად საქართველოსა და კავკასიის სხვა რეგიონებში. დასახელებული წერილის დაწერის კონკრეტული საფუძველი თბილისში გამართული ის თათბირი გამხდარა, რომლის მონაწილეები – კავკასიის გიმნაზიების ღირეკტორები – ამ სასწავლებლებში „სამშობლო ენების“ სწავლის საკითხს განიხილავენ.

სამწუხაროდ, იმდროინდელი ცენზურული შემღუფულობის გამო, არარუსულ პრესას უფლება არ ჰქონდა საჭირბოროტო ეროვნულ პრობლემებზე ღიად და შეუზღუდელად ემსჯელა. ასე მოხდა იმჯერადაც. ს. მესხი უღრმეს გულისტკივილს გამოთქვამს იმის გამო, რომ სამოგადოებისათვის უცნობი დარჩა დასახელებული თათბირის შე-

დეგები და „როგორც ხშირად ხდებოდა ხოლმე ჩვენში“, ხალხმა „ჩვენური ამბები კელავაც პეტერბურლის გაზეთებიდან შეიგყო“.

ს. მესხს მხედველობაში აქვს „პეტერბურგის უწყებისანი“ № 120 გამოქვეყნებული კორესპონდენცია, რომელიც ქვემოთ მოხსენიებულ საკითხს მიეძღვნა. მან „დროებაში“ თითქმის მთლიანად გადმოგვცა აღნიშნული მასალა და სათანადო კომენტარებიც დაურთო მას. ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ რუსი კორესპონდენტის წერილში საკმაოდ სწორადაა გაკრიტიკებული ხელისუფლების მიერ კავკასიაში გატარებული რუსიფიკატორული პოლიტიკა. ავტორის აზრით, კავკასიაში, სადაც ძირითადად ქართველები, სომხები და თათრები ცხოვრობენ, სასამართლოებიდან, აღმინისტრაციული დაწესებულებებიდან და სკოლებიდან მშობლიური ენების გაძევება ყოველად გაუმართლებელი ჭაჭია იყო, ვინაიდან მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა საერთოდ არ იცოდა რუსული ენა. ამას ემატებოდა ისიც, რომ კავკასიაში ხელისუფლების მიერ სამუშაოდ გაგზავნილმა ჩინოვნიკებმა ადგილობრივი ენები არ იცოდნენ. ყოველივე ზემოთქმულმა კორესპონდენციის ავტორი იმის აღიარებამდე მიიყვანა, რომ აქაურ გიმნაზიებში არათუ სასურველი, არამედ აუცილებლად საჭიროც იყო სათანადო ყურადღება მიქცეოდა „ადგილობრივი ენების“ სწავლებას, რათა ამ გიმნაზიების კურსდამთავრებულებს, რომლებიც ძირითადად თავიანთ კუთხეში რჩებოდნენ სამუშაოდ, საშუალება ჰქონოდათ ადგილობრივ მოსახლეობასთან მათ მშობლიურ ენაზე დაემყარებინათ ურთიერთობა.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, „სამშობლო ენების“ დასაცავად დაწერილ წერილებში ს. მესხი ხშირად აკრიტიკებს ცენტრალურ რუსულ პრესაში გამოქვეყნებული იმ წერილების ავტორებს, რომლებიც აქტიურად იბრძოდნენ ხელისუფლების რუსიფიკატორული პოლიტიკის გასაგარებლად. ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი საინტერესო სტატიაა „რუსული გაზეთის აზრი წერილ ხალხებსა და სამშობლო ენაზე“ (50, 286). აღნიშნული წერილით ს. მესხმა მკაცრად გააკრიტიკა პეტერბურგში გამომავალ გაზეთ „გოლოსის“ 1872 წლის № 170 დაბეჭდილი სტატია, რომლის ავტორი „ყოველი კაცის და ერისათვის ძვირფასსა და უებარ საუნჯეს – „სამშობლო ენას“ აბუჩად იგდებდა და უპატივცემულოდ ეპყრობოდა. ს. მესხის აღმუთოების საფუძველად უწინარეს ყოვლისა ის ჭაჭია იყო ქცეული, რომ „გოლოსის“ სტატია გიმნაზიებში კავკასიელ ხალხთა, კერძოდ კი ქართველთა და სომეხთა ენების სწავლების წინააღმდეგ იყო მიმართული.

რუსული მმართველობის პერიოდში ქართული ენის წინააღმდეგ მიმართულმა ბრძოლამ იმდენად დიდი მასშტაბები შეიძინა, რომ იგი არა მარტო სასწავლო გეგმებიდან აღმოჩნდა თითქმის მთლიანად გაძევებული, არამედ ბავშვებს მშობლიურ ენაზე საუბარსაც და არა-სასკოლო წიგნების კითხვასაც კი უკრძალავდნენ. ამასთან დაკავშირებით უდიდესი გულისკივილითა და პატრიოტული აღშფოთებით წერენ ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთლი, ი. გოგებაშვილი, ნ. ნიკოლაძე და XIX საუკუნის მეორე ნახევრის სხვა დიდი ქართველი მამულიშვილები. მათ შორის უსათუოდ უნდა მოვიხსენიოთ ს. მესხიც. „დროებაში“ დაბეჭდილ მის წერილებში მძაფრი აღშფოთებითაა მხილებული ის დევნა-შევიწროება, რომელსაც ქართული ენა განიცდიდა იმეამად საქართველოს სასწავლო დაწესებულებებში.

ამ თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა 1875 წელს „დროებაში“ გამოქვეყნებული წერილები: „ქართული ენის დევნა“ (51, 151). და „კიდევ ქართული ენის დევნაზე“ (51, 152). ს. მესხის დასახელებული წერილების დაწერის უმთავრესი საფუძველი საქართველოს სასწავლო დაწესებულებებში მშობლიური ენის დევნა-შევიწროება იქცა. იმისათვის, რომ მათში გამოხატულ აღშფოთებას მეტი სიცხადე და დამაჯერებლობა მისცეს, პუბლიცისტი კონკრეტულად ასახელებს იმ სასწავლებლებს, სადაც ასეთ შემთხვევებს ჰქონდა ადგილი. ესენი იყო თბილისის სასულიერო სემინარია და ალექსანდრეს სამასწავლებლო ინსტიტუტი.

როგორც ს. მესხის დასახელებული წერილებიდან და სხვა დოკუმენტური მასალებიდან ირკვევა, იმ პერიოდის საქართველოს ამ ორ მეტად პრესტიჟულ სასწავლებელში ქართული ენის დევნას უპრეცედენტო მასშტაბები ჰქონდა შეძენილი. ხელისუფლება არათუ ქართულ ენაზე სწავლის უფლებას არ იძლეოდა, არამედ მოსწავლეებს იმის გამოც მკაცრად სჯიდა, თუ მათ ხელში ქართულ წიგნს, ჟურნალს, ან გამეთს დაუნახავდა.

„ნამდვილათ რომ არ ვიცოდეთ ეს ამბები, – წერდა ამასთან დაკავშირებით ს. მესხი, – არ დავიჯერებდით და არ დავიჯერებდით იმიტომ, რომ ქართული ჟურნალ-გამეთებისა და წიგნების კითხვას უშლიან და „დროების“ კითხვისთვის აგდებენ ისეთი სასწავლებლებიდან, რომლის შაგირდებს ყველაზე უფრო დასჭირდებოდათ შემდგომ ქართული ენისა, ლიტერატურისა და ხალხის ცოდნა.

ერთი გვითხრან, რომელი მხრით არის მავნებელი ამ შაგირდებისათვის თავიანთი ენის ცოდნა, ერთი აგვისხნან რაგომაა სამ-

შობლო ენაზე დაწერილი წიგნებისა და პერიოდული ლიტერატურის გაცნობა ისეთი მამაკედინებული ცოდეა, რომლისთვისაც ყმაწვილ კაცს სწავლის საშუალობა უნდა მოუსპოს?”

ქართული ენისადმი ხელისუფლების ამგვარი დამოკიდებულება ს. მესხისათვის არა მარტო აღმაშფოთებელი, არამედ სრულიად გაუგებარი მოვლენაც იყო. გარდა იმისა, რომ თბილისის ორივე სასწავლებლის მოსწავლეთა უდიდესი ნაწილი ქართველები იყვნენ, მათ სათანადო განათლების მიღების შემდეგ საქართველოში უნდა ემუშავათ და თავიანთი სიგყითა და მოქმედებით ხალხზე „ზნეობითი კეთილი გავლენა“ უნდა მოესდინათ. ეს კი, ს. მესხის რწმენით, ქართული ენის შესწავლას არათუ სასურველს, არამედ აუცილებლად საჭიროს ხდიდა.

ამის მაგივრად სასწავლებლებში ქართული ენის დვენას არნახული მასშტაბები ჰქონდა შეძენილი და მოსწავლეს მხოლოდ იმიტომ რიცხავდნენ სასწავლებლიდან, ხელში ქართულ წიგნს, ან გაზეთს რომ დაუნახავდნენ. „როგორ მოგწონთ ამგვარი პედაგოგიური წესები ჩვენი სასულიერო სემინარიისა და სამასწავლებლო ინსტიტუტისა?“ – აღშფოთებით კითხულობს ს. მესხი და ყოველივე ზემოთქმულისათვის მეტი დამაჯერებლობის მისაცემად თბილისის სასულიერო სემინარიის ცხოვრებიდან ერთი ასეთი კონკრეტული ფაქტიც მოჰყავს: ბერძნული ენის გაკვეთილის დროს მასწავლებელმა შეამჩნია, რომ ერთი მოსწავლე გაზეთ „დროებას“ კითხულობდა. მან ბავშვს გაზეთი ხელიდან გამოგლიჯა და სემინარიის გამგეობას წარუდგინა. „გაცხარებული ბაასისა და განკითხვის შემდეგ“ სემინარიის ხელმძღვანელობამ ასეთი „მოწყალება“ გაიღო: მოსწავლეს უბრძანეს თვითონ შეეცანა თხოვნა, რომ სემინარიაში სწავლა აღარ სურდა. თუ ასე არ მოიქცეოდა, მაშინ მას სკოლიდან ისეთი მოწმობით გააგდებდნენ, რომ აღარსად აღარ მიიღებდნენ სასწავლებლად (51, 153).

ს. მესხის აღშფოთებას დიდად ზრდიდა ის გარემოება, რომ მსგავსი შემთხვევები საქართველოს სასწავლო დაწესებულებებში ხშირი მოვლენა იყო. ამ მხრივ სასულიერო სემინარიას არც ალექსანდრეს სამასწავლებლო ინსტიტუტი ჩამორჩებოდა.

ქართული საზოგადოების აქტიური ძალისხმევით ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა დროდადრო გარკვეულ კომპრომისებზეც წასულიყო და სასწავლო დაწესებულებებში ამ ენის ნებაყოფლობით შესასწავლად საათების მინიმალური რაოდენობა გამოეყო. კერძოდ, თბილისის სასულიერო სემინარიაში ამ მიზნით კვირაში ერთი საათი იქნა გამოყოფილი, მაგრამ ეს საქმე იმდენად უგულოდ და არაპ-

როფესიულად კეთდებოდა, რომ მას პრაქტიკულად არავითარი შედეგი არ მოჰქონდა. ამ თვალსაზრისით თბილისის სასულიერო სემინარიაში არსებულ მდგომარეობაზე ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ს. მესხის წერილი „უფ. იე. კუეშინსკის“ (51, 306).

ს. მესხის ინფორმაციით, სემინარიაში ქართული ენა პირველ და მეორე კლასებში საერთოდ არ ისწავლებოდა, მესამე და მეოთხე კლასებში კი ამ საგანს კვირაში მხოლოდ ერთი საათი ჰქონდა გამოყოფილი და მას ვინმე გაგიჟევი ასწავლიდა. იგი თურმე „ისე გულავარდნით, ისე უხალისოთ და უშნოთ ეპყრობოდა თავის საგანს, რომ შაგირდებში ვერავითარ ხალისს ვერ აღძრავდა ამ საგნის შესწავლისას“. ს. მესხს ეს ყველაფერი იმ დამოკიდებულების ლოგიკურ გამოვლინებად მიაჩნია, რომელსაც სემინარიის ხელმძღვანელობა იჩენდა ქართული ენისადმი. ამ თვალსაზრისით ს. მესხი განსაკუთრებულ აღშფოთებას გამოხატავს სემინარიის ინსპექტორ კუეშინსკის მიმართ, რომელიც ქართველთმომკლულობით განსაკუთრებულად გამორჩეული პიროვნება ყოფილა. ს. მესხის ინფორმაციით, იგი კატეგორიულად უკრძალავდა თურმე მოსწავლეებს ქართულ ენაზე დაბუქდილი ყოველგვარი წიგნისა და გაზეთის კითხვას.

ქართველებისა და ყოველივე ქართულის სიძულელიმა ზოგიერთი რუსი შოვინისტი, სამწუხაროდ, იქამდეც კი მიიყვანა, რომ ისინი ქართველ ხალხს ისეთ დაბალგანვითარებულ ერად თვლიდნენ, რომელსაც „უმაღლესი სწავლის მიღება არ შეეძლო“ (52, 145). ს. მესხი პირველ ყოვლისა სწორედ ამ ადამიანთა „დამსახურებად“ მიიჩნევს იმ ფაქტს, რომ საქართველოში არსებული სასწავლო დაწესებულებებიდან ან საერთოდ იყო გაძევებული ქართული ენის სწავლება, ანდა მას, როგორც არასაქვალდებულო საგანს, მხოლოდ დაწყებით კლასებში ასწავლიდნენ მგატგარეშე მასწავლებლები.

1879 წელს კავკასიის სასწავლო ოლქის მმრუნეელად იანოვსკის დანიშვნით ს. მესხს, იმეამინდელი ქართველი ინტელიგენციის სხვა ცნობილი წარმომადგენლების მსგავსად, იმედი გაუჩნდა, რომ ქართული ენისადმი ამგვარი დამოკიდებულება სკოლებში რამდენადმე მაინც შეიცვლებოდა სასიკეთოდ. ეს იმედი მათ იმ მოჩვენებითმა ლიბერალიზმმა გაუჩინა, რომელიც პირველ ხანებში გამოაქვლინა იანოვსკიმ აღნიშნული პრობლემისადმი.

ამ იმედით გახარებული ს. მესხი 1879 წლის 17 მარტის „დროებაში“ გამოქვეყნებულ წერილში „სამშობლო ენის პროგრამაზედ“ მკითხველს კმაყოფილებით აწვდიდა ქუთაისიდან მიღებულ ინფორ-

მაცის იმის შესახებ, თითქოს იანოვსკის მასწავლებლებისთვის ურჩევია „ჯეროვანი ყურადღება მიექციათ სამშობლო ენის სწავლებისათვის“ და ამ ენის შესწავლა არა მარტო ქართველებისათვის გაეხადათ სავალდებულო, არამედ საქართველოში მცხოვრები რუსი ყმაწვილებისათვისაც (52, 146).

ს. მესხი ამ მოვლენას სასწავლო პროცესის ნორმალურად წარმართვის გზაზე „სანუგეშო“ მოვლენად და „გონიერ გადაწყვეტილებად“ მიიჩნევს, ვინაიდან „დედის ძუძუსთან შემრდილ ენაზედ“ უარის თქმა და ბავშვისთვის პირველდაწყებითი განათლების მისთვის სრულიად უცხო ენაზე მიცემა არავითარ სასიკეთო შედეგს არ მოგვეცემა.

იანოვსკის მოღვაწეობისადმი ამგვარი იმედით განწყობილი ს. მესხის აზრით, ხელისუფლებას სკოლებში ქართული ენის სწავლების გასაუმჯობესებლად პირველ რიგში ოთხი უმთავრესი საკითხი უნდა მოეგვარებინა სასწრაფოდ და აუცილებლად: 1) ქართული ენა ყველა სასწავლებელში უნდა გამხდარიყო ისეთივე სავალდებულო საგანი, როგორებიც რუსული, მათემატიკა და საღვთო წერილი იყო. 2) ქართული ენის მასწავლებლები უნდა ჩარიცხულიყვნენ ძირითად შტაგში და უნდა ესარგებლათ ყველა იმ უფლებით, რითაც სხვა საგნების მასწავლებლები სარგებლობდნენ. 3) ქართული ენის სწავლება მარტო პროგიმნაზიებით არ უნდა შემოფარგლულიყო და იგი ყველა ტიპის სასწავლებლის ყველა კლასში ყოფილიყო სავალდებულო საგანი და 4) გარდა ქართული ენისა, სკოლებში ქართული ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიის სწავლებაც აუცილებლად უნდა ყოფილიყო შემოღებული. „ეს ოთხი პირობა, – დაასკენიდა საბოლოოდ ს. მესხი, – უმთავრეს და აუცილებელ პირობად მიგვაჩნია ქართული ენის რიგიანად შესწავლისათვის“ (52, 146-147).

ს. მესხი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ ამ პირობების შესრულების შემთხვევაში რიგიანი მასწავლებლების მოძებნა პრობლემა არ იქნებოდა. თუ „სამასწავლებლო მთავრობა“ ამ პირობების შესრულებაზე თანახმა იქნებოდა, მაგრამ მასწავლებლებისათვის „ხეირიანი ჯამაგირის“ მიცემას უსახსრობის გამო ეერ მოახერხებდა, ს. მესხის აზრით, თვითონ „ჩვენ უნდა დაეფატურებულიყავით და მოგვეხერხებინა რამე“ და „ამგვარი სამოგადო საჭიროებისათვის“ სათანადო თანხის გამოძებნა პრობლემად არ უნდა გვექცია.

სამწუხაროდ, მოვლენათა განვითარებამ სულ მალე დაადასტურა, რომ მოლოდინი იმისა, თითქოს იანოვსკი საქართველოსა და ქართულ ენას წყალობის თვალთ გადამოხედვად, მხოლოდ ილუზია გამოდგა და მან არათუ სიკეთე არ მოუტანა ქართულ საგანმანათლებლო სისტემას, არამედ განახლებული ძალით დაიწყო ბრძოლა სკოლებში რეაქციული რუსიფიკატორული პოლიტიკის გასატარებლად.

ეს რომ მართლაც ასეა, ამის ნათელსაყოფად ს. მესხის პუბლიცისტიკიდანაც მრავლად შეგვიძლია მოვიშველიოთ დამადასტურებელი მაგალითები. ერთ-ერთი მათგანია „ღია წერილი ბ. იანოვსკისადმი“ (52, 335), რომელშიც ნიდაბახდელი სახითაა გამოაშკარავებული კავკასიის სასწალო ოლქის ამ რეაქციონერი ხელმძღვანელის იმპერიული საგანმანათლებლო პოლიტიკის ნამდვილი არსი. ს. მესხი პირდაპირ და ყოველგვარი მიკიბე-მოკიბვის გარეშე აუწყებს იანოვსკის, როგორ გაუცრუა მისმა პრაქტიკულმა საქმიანობამ იმედეები ქართულ საზოგადოებას. იგი უღრმეს მწუხარებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ მასში „პოლიტიკოსმა დაძლია პედაგოგი“ და „ნაციონალურ ვიწრო მიზნების სდევნამ დააეიწყა ხალხის განათლების საქმე“. მოლოდინი იმისა, რომ თავისი საგანმანათლებლო პროგრამის განხორციელების დროს იგი ერთმანეთისაგან არ გაარჩევდა რუსს, ქართველს, სომეხს, თათარს, თუ ყიზილბაშს და ყველას „ერთნაირ საშუალებას“ მისცემდა სწავლა-განათლების მიღების დროს, ს. მესხის შეფასებით, მხოლოდ იმის გამო იმედი იქნა.

იანოვსკის საგანმანათლებლო პოლიტიკით უკიდურესად აღშფოთებული ს. მესხი ქართველი ხალხის ამ დაუნდობელ მტერსა და მოძულეს ეროვნული სიამაყით შეახსენებს ჩვენი ისტორიის სახელოვან ეპიზოდებს და მის საქმიანობას რუსეთის „უმაღლესი მთავრობის“ ნებისა და პოლიტიკის საწინააღმდეგო მოვლენად მიიჩნევს. „ჩვენი უმაღლესი მთავრობა, – წერს იგი, – არასოდეს არ ცდილა, რომ თავის ქვეშევრდომ ხალხებისათვის მოესპოს სამშობლო ენა, სარმუნოება და ერობა. უმაღლეს მთავრობას კარგად ესმის, რომ პოლშელს პოლშური ენა, ქართველს ქართული, სომეხს სომხური, თათარს თათრული არასოდეს არ დაუმლის რუსის ერთგულ ქვეშევრდომობას, სწავლა-განათლების გზაზე სელას და მშვიდობიან ცხოვრებას“ (52, 337).

ცხადია, ს. მესხი იმდენად გულუპრყვილო პიროვნება არ ყოფილა, იანოვსკის საქმიანობა უმაღლესი მთავრობის კოლონიური პოლიტიკის შედეგად რომ არ მიეჩნია, მაგრამ ვითარება აიძულებდა ამ

პოლიტიკის რეაქციული არსის მხილების დროს აქცენტი ცალკეულ პიროვნებებზე გადაეგანა და არა საზოგადოდ ხელისუფლებაზე. სინამდვილეში კი ეს არაპირდაპირი და დიპლომატიური გზით იმ კოლონიური პოლიტიკის მწვავე კრიტიკა იყო, რომელსაც რუსეთი მის მიერ დაპყრობილ არარუსულ რეგიონებში აგარებდა. პირველ ყოვლისა, ნამდვილი ეროვნული გულისთქმის სწორედ ამგვარი დიპლომატიური შენიღბვის მცდელობად უნდა მივიჩნიოთ წერილის ის ადგილი, სადაც ს. მესხი ქართველ ერს რუსეთის „ერთგულ და მორჩილ“ იმ ხალხად აღიარებს, რომელსაც რუსეთის ქვეშევრდომობის პერიოდში ამ ქვეყნის ინტერესების დასაცავად „თავისი უკანასკნელი სისხლი და შეძლება არ დაუზოგავს და თუ სადმე ოდესმე ჩვენში აღმოჩენილა უკმაყოფილება, ეს უკმაყოფილება წარმომდგარა ისეთი პირების, ისეთი ჩინოვნიკების წყალობით, რომელნიც მმართველობისთვისაც მანებელნი ყოფილან და ხალხისთვისაც დამღუპაენი“.

„ღია წერილის“ ბოლოს ს. მესხი კიდევ ერთხელ აკეთებს განცხადებას იმის თაობაზე, რომ ქართველი ხალხი არასოდეს უღალატებს სამშობლო ენას, მამულს, სჯულსა და სარწმუნოებას, რადგანაც მისი ეს სურვილი სავსებით ბუნებრივია და კანონიერი.

ს. მესხის „ღია წერილს ბ. იანოვსკისადმი“ ქართული საზოგადოებრიობის ფართო გამოხმაურება მოჰყვა, რისი დადასტურებაცაა ამასთან დაკავშირებით გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნებული წერილები. კერძოდ, ხსენებული პუბლიკაციიდან ხუთი დღის შემდეგ, 1880 წლის 12 დეკემბერს, „დროების“ 262-ე ნომერში დაიბეჭდა დიმიტრი ყიფიანის წერილი „ბატონ რედაქტორს“, რომელშიც ს. მესხის „ღია წერილი“ შეფასებულია, როგორც „მგზნებარე წარმოთქმა უსამართლოდ განგმირულის გრძნობისა და გვემა აღბორცეხულის გულისა“.

თავის წერილში დ. ყიფიანმა კიდევ უფრო გაამძაფრა ს. მესხის პატირიტული გულისტკივილი და უდიდესი წუხილი გამოხატა იმის გამო, რომ იანოვსკის რუსეთისადმი ქართველი ხალხის ერთგულებაში სრულიად უსაფუძვლოდ შეპქონდა ეჭვი. „... ქართული ენის ცოდნამ, – მრავალმნიშვნელოვნად მიმართავს იგი იანოვსკის, – რა დაუშავა იმ გმირებს, რომელთაც ისახელეს თავი და ასახელეს რუსეთის მთავრობაცა და რუსეთის მმართველობაც, როგორც ძველს დროებში, ისე ჩვენს მახსოვრობაში. რა დაუშავა ქართველობამ და ქართულის ცოდნამ პაულე ციციანოვსა, პეტრე ბაგრატიონსა, გიორგი ერისთავსა, დიმიტრი ორბელიანსა!.. ან გრიგოლ ორბელიანი, ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ლევან მელიქიშვილი, – ვითომ რა შემცოდველნი

არიან რუსეთის წინაშე, რომ თავისი ქართველობა არ ჰგმეს და ჯერ ქართული ისწავლეს და მერე რუსული?”

სკოლაში ქართულ ენაზე სწავლების წინააღმდეგ იანოვსკის გალაშქრება დ. ყიფიანს უბრალო შეცდომად კი არ მიაჩნია, არამედ უდიდეს შეცოდებადაც. ამიგომაც მან თუ თავადივე არ „შემუსრა“ მისივე თვალსაზრისი, იგი „შემცდარი კი არა, შემცოდავი იქნება ორგვარად: ჯერ ერთი რუსეთის წინაშე, რომ ერთი უერთგულესთაგანის ხალხის გაორგულება განუმრახავს და მერე – მეცნიერების წინაშე, რომ პედაგოგიას ურღევს დიდი მეცადინეობით შემუშავებულს კანონსა, რომელიცა პბრძანებს: „წულსა, ყრმას ჯერ საშინაო ენას ასწავლიდეთ და მერე საქვეყნოსო“.

გარდა დიმიტრი ყიფიანისა, ს. მესხის პუბლიკაციას ილია ჭყონიაც გამოეხმაურა წერილით – „დროების“ კორესპონდენცია“ („დროება“, 1880 წ. 21 დეკემბერი, № 270.). ი. ჭყონიას ინფორმაციით, ს. მესხის ხსენებული სტატია გამოქვეყნების დღიდან მსჯელობის უმთაერეს საგნად იქცა „ქუთაისის გონებით მოღვაწის საუკეთესო საზოგადოებისა და ამაზე სჯიან და ბაასობენ არა თუ შემოსხენებული ნაწილი ჩვენის ქალაქისა, არამედ ისინიც კი, ვისაც ქართული ყველაფერი „ფეხებზე ჰკიდია“, ვისაც საქართველოს ბედი შარშანდელს თოვლსავეთ აწუხებთ და სამშობლო მხოლოდ მაშინ გაახსენდებათ ხოლმე, როცა ღვინით შემარხოშებულნი გაბაშვილის გორიდან ყანწით ხელში გადმოიხედებიან და „ოჰ, მამულოს“ დაიძახებენ“.

ქართული საზოგადოების ამგვარმა მძაფრმა რექციამ ის ნაყოფი გამოიღო, რომ იანოვსკი იძულებული გახდა „დროებაში“ საპასუხო წერილი გამოექვეყნებინა, რომელშიც ს. მესხის ბრალდებებთან დაკავშირებით ამგვარად იმართლა თავი: „ჩემი მოთხოვნილება, ვითომ მე ეუბნებოდნენ მასწავლებლებს, რომ იმათ სკოლაში ახლად შემოსულ ბავშვებს პირველ ყოვლისა ასწავლონ რუსული და არა ქართული ენა, ანუ განდევნონ სკოლიდან ქართული ენა, არ ეთანხმება ჩემს აზრებს“ („დროება“, 1881 წ. 15 იანვარი, № 10).

მაგრამ, როგორც საქართველოში იანოვსკის მოღვაწეობის შემდგომმა პერიოდმა დაადასტურა, მისი ეს განცხადება მხოლოდ მორიგი სიერუე გამოდგა და მან ძველებური აქტიურობით კვლავაც განაგრძო ბრძოლა ქართული ენისა და ყოველივე ქართულის წინააღმდეგ.

ს. მესხის პუბლიცისტიკიდან ნათლად ჩანს, რომ იგი მთელი შეგნებული სიცოცხლის მანძილზე იბრძოდა ჩვენი ქვეყნის მტრების წი-

ნააღმდეგ და ამ თვალსაზრისით იანოესკი სულაც არ ყოფილა გამო-
ნაკლისი. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ, როგორც თავადვე გვა-
უწყებს ერთგან, „თითქმის ყველა, ვინც კი კარგი სახელითა და რე-
პუტაციით ჩამოვიდა ჩვენში, ვიზღაპ საზოგადოებას დიდი იმედები
ჰქონდა, ყველანი ცოტა ხნის შემდეგ გაუჟღენენ, ყველამ გაგვიმცყუნა
იმედები და თითქმის ყველა გაება იმ უაზრო და უმნიშვნელო ბრძო-
ლაში, რომელიც ზოგიერთ ბოროტ პირების წყალობით ჩამოვარდნი-
ლა ჩვენში სხვა-და-სხვა ტომის ხალხთა შორის“ (52, 329).

ქართული ენის უფლებათა ამგვარი დაცვა სრულებითაც არ ნიშ-
ნავდა იმას, რომ ს. მესხი ჩვენს სასწავლებლებში სხვა ენების, მათ
შორის რუსულის, სწავლების წინააღმდეგი იყო. რასაკვირველია, არა.
პირიქით, ქართულთან ერთად იგი სხვა ენების სწავლებასაც აქტიუ-
რად უჭერდა მხარს, რადგანაც თვლიდა, რომ ამ გზით ქართველი
კაცის გონებრივი თვალსაწიერი კიდევ უფრო გაფართოვდებოდა.
„ჩვენ, - წერდა ერთგან ს. მესხი, - წინააღმდეგი არა ვართ იმის,
რომ სახელმწიფო გიმნაზიის ქართველმა მაგისტრებმა და ან ვინც
გინდა სხვამ კარგათ, ბედმიწევნით შეისწავლონ რუსული და თუნ-
დაც ათი უცხო ენა, მაგრამ ვერ ვიტყვით, კეთილგონიერება, სწავ-
ლის სარგებლობა და პედაგოგია მოითხოვდეს, რომ ერთი ენის შეს-
წავლას მსხვერპლად შესწირონ სხვა ყველა ენებისა და საგნების
შესწავლა“ (52, 224).

ს. მესხი უდიდეს აღშფოთებას გამოხატავდა იმის გამო, რომ ჩვენს
სკოლებში ქართული ენა რუსულისთვის მსხვერპლად შეწირულ სწო-
რედ ასეთ ენას წარმოადგენდა. სასწავლო პროცესის ბავშვებისათ-
ვის სრულიად უცხო ამ ენაზე წარმართეას იგი იმ უმთავრეს მიზეზად
მიიჩნევს, რომელიც ქართველ მოსწავლეებს წინ გადაუღალხავ ბარი-
ერად ეღობებოდათ, რის გამოც ისინი სრულყოფილად ვერ ახდენ-
დნენ თავიანთი გონებრივი შესაძლებლობების გამოვლენას.

იმაში კიდევ უფრო დასარწმუნებლად, თუ რა დიდ მნიშვნელობას
სძენდა ს. მესხი ქართული ენის უფლებათა დასაცავად ბრძოლას, აქ
შვეიცარიაში უმაღლესი განათლების მისაღებად მყოფი მისი საყო-
ლისაღმი გაგზავნილი იმ წერილის ფრაგმენტიც მინდა დავიმოწმო,
სადაც ყოველი ქართველის ჭეშმარიტი პატრიოტული მოვალეობა ამ-
გვარადაა განმარტებული: „ასე, ჩემო დაუეიწყარო კეკე, ახლანდე-
ლი დროის ქართველებს დიდი მოვალეობა გვაწევს: ხალხი კრიზი-
სულ მდგომარეობაშია ყოველის მხრით. ერთი უმთავრესთაგანი სა-
უნჯე ჩვენი ხალხისა - ენა - ისეთს დევნაშია, რომ დღეს თუ ხვალ

შეიძლება სრულიად მოსპონ, თუ ვინმე დამცველი და მეპატრონე არ ეყოლა. განა მარტო ენა?... ყველაფერს გარეშე და შინაური მტრები ემუქრებიან. ყველაფერს დარაჯი და დამცველი სჭირდება... ჩვენ კი ვალდებული ვართ, რაც ღონე გვექნება და მოხერხება ნებას მოგვცემს, დავიცვათ ჩვენი საწყალი საქართველო... ეს უნდა იყოს ყოველი კაცის იდეალი და ცხოვრების დანიშნულება; ვინც ამ იდეალის მიღწევასა და ამ დანიშნულების შესრულებას არ ცდილობს, ის კაცი კი არა ორჯესა ცხოველია“ (62, 469).

ს. მესხის მთელი ცხოვრება და მოღვაწეობა იმის ნათელი დადასტურებაა, როგორი უღალატო ერთგულებით უნდა იბრძოდეს კაცი თავისი ცხოვრების ამ უზენაესი იდეალის პრაქტიკულად აღსრულებისათვის.

ბ) სერგეი მესხი და საზოგადოება „უღელი“. XIX საუკუნის 70-იან წლებში შვეიცარიაში ქართველი სტუდენტების მიერ დაარსებული საზოგადოება „უღელისადმი“ ს. მესხის დამოკიდებულებას არსებითად განსაზღვრავს მისი ეროვნულ-პატრიოტული თვალთახედვა. ამ საზოგადოებით ს. მესხის განსაკუთრებულ დაინტერესებას სხვა ფაქტორებთან ერთად განაპირობებდა ის ფაქტიც, რომ „უღელის“ დამფუძნებლები და აქტიური წევრები მისი ძმაცა და საცოლეს იყვნენ, რომელთა მეშვეობითაც იგი სისტემატურად იღებდა ინფორმაციებს ამ საზოგადოების საქმიანობის შესახებ.

ვიდრე „უღლთან“ უშუალოდ ს. მესხის დამოკიდებულების შესახებ ვისაუბრებდეთ, გვინდა რამდენიმე სიტყვა ამ ორგანიზაციის შესახებაც ვთქვათ. ამასთან დაკავშირებით ძალზე მნიშვნელოვანია ის ოქმები, რომლებშიც „უღელის“ დამფუძნებლისა და მისი სამოქმედო გეგმების შესახებაა საუბარი. როგორც საცოლისადმი – ეკატერინე (კეკე) მელიქიშვილისადმი ს. მესხის მიერ გაგზავნილი წერილებით ირკვევა, „უღელში“ მდივნობა და საქმისწარმოება მის ძმას – ივანეს ჰქონია მინდობილი. 1873 წლის 21 მაისს საცოლისათვის გაგზავნილ წერილში ს. მესხი იუწყება, რომ ნ. ნიკოლაძეს შვეიცარიიდან მისთვის ამ საზოგადოების სხდომათა ოქმები ჩაუტანია (48, 19).

სამწუხაროდ, ამ ოქმთაგან ჯერ-ჯერობით მხოლოდ სამია მიკვლეული. ისინი სრული სახით ს. მესხის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ცნობილმა მკვლევარმა იოსებ ბოცვაძემ გამოაქვეყნა პუბლიცისტის პირადი წერილების 1950 წლის გამოცემისთვის დართულ შენიშვნებში (გვ. 243-250).

„უღელის“ დამფუძნებელი სხდომა 1873 წლის 9 მარტს გამართულა შვეიცარიის ქალაქ ციურიხში. ამ ღღეს იქ მცხოვრები ქართველი

სტუდენტები საგანგებოდ შეკრებილან „იმ კითხვის გამოსაკვლევად, თუ რა და რანაირად შეიძლება იმათგან ერთი ისეთი წრისა და საზოგადოების შედგენა, რომელშიაც როგორც ეხლანდელ მოსწავლეებს შეეძლოთ მონაწილეობის მიღება, ისე ახლად მოსულებსაც და საზოგადოდ ყველა ქართველ მოსწავლეებს, რომელნიც სწავლის მისაღებად საზღვარგარეთ იყვნენ წამოსულნი“ (48, 243).

პირველ ოქმში პიროვნულად არიან დასახელებულნი „უღელის“ დამფუძნებლები: ო. გურამიშვილი, პ. ნაცელიშვილი, ო. ნიკოლაძე, ე. ნიკოლაძე, ბ. ზემიანსკი, ვლ. იზანიშვილი, პ. იზმაილოვი, დ. ქადაგიძე, ალ. სუმბათაშვილი და ივ. მესხი. მოგვიანებით კი „უღელის“ წევრთა სია კიდევ უფრო გაფრთოვდა. დღევანდელი საზოგადოებისათვის საკვებით უცნობ, ან ნაკლებად ცნობილ პიროვნებებთან ერთად საზოგადოების დამფუძნებელთა შორის ფართოდ ცნობილი პიროვნებებიც არიან. კერძოდ: თეატრალური მოღვაწე ალექსანდრე სუმბათაშვილი, მთარგმნელი, პუბლიცისტი და პედაგოგი ივანე მესხი, ნიკო ნიკოლაძის და და გიორგი წერეთლის მეუღლე ოლიმპიადა ნიკოლაძე და სხვ. გარდა ქართველებისა, „უღელის“ წევრები არა-ქართველი სტუდენტებიც იყვნენ. სახელდობრ, პავლე იზმაილოვი – თბილისელი სომეხი, ბ. ზემიანსკი და სხვ. აქვე ცალკე, საგანგებოდ, უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ „უღელის“ წევრთა შორის საკმაოდ ბევრი ქალიც იყო.

საზოგადოება „უღელის“ ისტორიული როლის შესწავლისა და გამოკვლევის საქმეს განსაკუთრებით დიდი ამაგი დასდეს ცნობილმა მეცნიერებმა სიმონ ხუნდაძემ და გიორგი აბზიანიძემ, რომელთაც ამ ორგანიზაციის შესახებ მდიდარი დოკუმენტური მასალები მოიპოვეს და გამოაქვეყნეს (იხ. გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, 1955 წ. აგრეთვე: ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწერები 11, 1932 წ. ს. ხუნდაძის კომენტარები). ს. ხუნდაძე „უღელის“ ისტორიით იმდენადაც კი ყოფილა დაინტერესებული, რომ მას ამ საკითხზე სპეციალური მონოგრაფიული ნარკვევის დაწერაც კი ქონია გადაწყვეტილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩანაფიქრის განხორციელება აღარ დასცალდა. ეს საქმე შემდგომში ჩინებულად განასრულა გ. აბზიანიძემ, რომელმაც თავის ვრცელ გამოკვლევაში – „საზოგადოება „უღელი“ და მისი მნიშვნელობა 70-იანი წლების ქართული აზროვნებისათვის“ ღრმად და საფუძვლიანად გააანალიზა ამ ორგანიზაციის ისტორიული როლი და დამსახურება.

„უღელის“ შექმნისა და საქმიანობის აქტიურად წარმართვაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ნ. ნიკოლაძემ, გ.

წერეთელმა და ს. მესხმა, რასაც იმ პერიოდის ბევრი მოღვაწე და ამ საზოგადოების ისტორიის არაერთი მკვლევარი უსვამს ხაზს. ამ თვალსაზრისით მეტად ფასეული და საყურადღებოა როგორც ამ ორგანიზაციის წევრთა იმპაზინდელი პუბლიკაციები, ისე მათი ეპისტოლარული მემკვიდრეობა და სხვადასხვა სახის საარქივო ჩანაწერები.

მაგალითად, ეკატერინე მელიქიშვილის მიერ სერგეი მესხისადმი 1873 წლის 27 აპრილს ციურიხიდან გამოგზავნილ წერილში ნიკო ნიკოლაძის შესახებ პირდაპირ და გარკვევით წერია, რომ „უღელის“ „პირველი პრაგაკოლების შედგენაში და ამ საზოგადოების კანონების დაარსებაში იმისი გაუღენის სულია“ (ე. მელიქიშვილის წერილები ს. მესხისადმი, გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, ხელნა. ფ. № 1003/2).

მიუხედავად იმისა, რომ „უღელი“ საქართველოდან შორს, ციურიხში დაფუძნდა, მის შესახებ იმდროინდელი ქართველი საზოგადოება მაინც სათანადოდ იყო ინფორმირებული. ამ თვალსაზრისით ძალზე ბევრი რამ პირველ ყოვლისა ნ. ნიკოლაძემ, ს. მესხმა და გ. წერეთელმა გააკეთეს, რომლებიც მამინდელ ქართულ და რუსულ პრესაში ამ ორგანიზაციის საქმიანობის შესახებაც ხშირად ბეჭდავდნენ წერილებს.

მაგალითად, ჟურნალ „კრებულის“ 1873 წლის პირველ ნომერში გამოქვეყნებულ სტატიაში – „ახალი ახალგაზრდობა“ ნ. ნიკოლაძემ ქართველ მკითხველს საფუძვლიანად გააცნო „უღელის“ შექმნის მიზანდასახულების უმთავრესი არსი. მისი თქმით, ამ ორგანიზაციის დაფუძნების ძირითადი მიზანი „ისეთი ძმური ამხანაგობის ან საზოგადოების შედგენა იყო, რომელშიაც თითოეულ წევრს მოვალეობა ექნება ერთი ან რომელიმე საგანი შეისწავლოს და დანარჩენ წევრებს თავისი ცოდნა ამ საგანზე გაუზიაროს“. ნ. ნიკოლაძის თქმით, „ეს მეგის-მეგად სასარგებლო და მომავლიანი საქმეა, მით უფრო, რომ ამ ყმაწვილებს ... ძლიერ მტკიცედ სურთ როგორც საფუძვლიანი სწავლის მიღება, ისე თანამედროვე ისტორიის გაცნობა, იმ მიზნით, რომ შემდეგში, სწავლის დასრულების მერე, სასარგებლო და გამოსადეგ წევრებად შეიქნენ ჩვენი საზოგადოების და ქვეყნისა“. ასე რომ, ნ. ნიკოლაძის აზრით, თუ ქართველ სტუდენტთა ეს მისწრაფება „ასრულებაში მოყვანილი შეიქნებოდა, უეჭველია მათ საქმეს ჩინებული ნაყოფის მოგანა შეეძლებოდა ჩვენი უბედური საზოგადოებისათვის“ (57, 69-70).

სამწუხაროდ, „უღელის“ საქმიანობაში სულ მალე საკმაოდ მძლავრმა შინაგანმა განთიშულობამ და მსოფლმხედველობრივმა დაპი-

რისპირებულობამ იჩინა თავი, რასაც შედეგად მისი ორ ნაწილად გაყოფა მოჰყვა. კერძოდ, საზოგადოების ძირითადი ბირთვი 1873 წლის ნოემბერში ქენევაში გადავიდა, დანარჩენები კი ციურიხში დარჩნენ. ქენევის ჯგუფის წევრები (ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, დ. მიქელაძე, ა. სარაჯიშვილი, პ. მელიქიშვილი, ე. მელიქიშვილი, თ. გურამიშვილი, ე. ნიკოლაძე, ბ. ჯაფარიძე, პ. იმმაილოვი...) „უღელს“ ფართო მიზნებს უსახავდნენ. მათი ამრით, ამ ორგანიზაციის საქმიანობის უმთავრესი მისწრაფება რუსეთისა და დასავლეთის დემოკრატიულ-რესპუბლიკური იდეების გაცნობა უნდა ყოფილიყო, ამიერკავკასიის ხალხთა შორის მშვიდობის დამყარება, სოციალური მოძრაობის ეროვნულ იდეებთან დაკავშირება. მათგან განსხვავებით, ციურიხის ჯგუფი კი, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ ი. მესხი, ალ. სუმბათაშვილი, ე. ინანაშვილი, პ. ნაცვლიშვილი და სხვები, „უღელის“ საქმიანობას ძირითადად საგანმანათლებლო მიზნებით განსაზღვრავდა (1, 465).

თანამედროვეთა შეფასებით, საზოგადოება „უღელის“ ქენევის ჯგუფმა, რომელიც უფრო მაღალინტელექტუალური და რადიკალურად განწყობილი პიროვნებებისაგან შედგებოდა, ციურიხის ჯგუფთან შედარებით გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. ამის თაობაზე ჯერ კიდევ 1873 წლის 1 დეკემბერს წერდა გიორგი წერეთელი შეეიცარიიდან ნიკო ნიკოლაძისათვის გამოგზავნილ წერილში: „საყვარელო ძმაო ნიკო, თითქმის ეს ორი კვირაა, რაც ციურიხში ვარ. ამ დროის განმავლობაში ქენევაც მოვიარე, ყმაწვილები ვნახე და მეტი არ შეიძლება, ისე კმაყოფილი დავრჩი... ციურიხის ყმაწვილები (ქენეველებთან შედარებით – თ. ნ.) ყველანი ჭლაკვები, ჯერ უმწიფარნი და მოუწეველნი არიან“ (მასალები ქართული აზროვნების ისტორიიდან. გ. წერეთლის წერილები, ს. ხუნდაძის რედაქციით – „მნათობი“, 1929 წ. № 11-12, გვ. 262).

სამწუხაროდ, საზოგადოება „უღელის“ საქმიანობა მეტად ხანმოკლე გამოდგა. კერძოდ, ციურიხის ჯგუფმა 1874 წელს შეწყვიტა არსებობა, ქენევისამ კი 1876 წელს, რის გამოც მისი წევრების ბევრი კეთილმოზილური მიზანი განუხორციელებელი დარჩა.

როგორც უკვე აღინიშნა, „უღელის“ შემადგენლობაში ძირითადად შეეიცარიაში სასწავლებლად მყოფი ქართველი სტუდენტები შედიოდნენ. საზოგადოების პირველივე სხდომის ოქმში ხაზგასმით იყო აღნიშნული ის ფაქტი, რომ „უღელის“ შექმნის ერთ-ერთი ძირითადი პირობა ამ ახალგაზრდების შეკავშირება და მათთვის დახმარების

აღმოჩენა იყო. „უღელს“ მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა სამშობლოსთან მათი კავშირის კიდევ უფრო მეტად განსამტკიცებლად.

უმთავრესი პრაქტიკული შედეგი, რომელიც „უღელს“ თავის წევრებისათვის უნდა მოეგანა, იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი ერთმანეთს პრაქტიკულად უნდა დახმარებოდნენ სწავლის მიღებასა და გონების გახსნაში. მათი ეს მიზანდასახულება სხდომის პირველივე ოქმში ამგვარადაა განმარტებული: „რადგანაც ერთად სწავლა თითოეულს წევრს მის საქმეს უადვილებს, ეს ახალგაზრდები პფიქრობენ, რომ სასურველი იქნება იმათ შუა ისეთი საზოგადოების დაარსება, რომელშიაც თითოეულ წევრს ერთი რომელიმე სწავლის ან განყოფილების მითვისება შეეძლოს და დანარჩენი წევრებისათვის არჩეულ საგანზე თავის ცოდნის და შეძენილი ცნობების გარდაცემა“ (48, 243).

„უღელის“ პირველივე სხდომის ოქმში ნათლად და მკაფიოდ გამოიკვეთა ის აზრი, რომ ამ საზოგადოების შექმნის უმთავრესი მიზანსწრაფვა კულტურულ-საგანმანათლებლო ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. კერძოდ, საზოგადოების სხდომებზე სისტემატური ხასიათი უნდა მიეღო ახალი წინადადებების განხილვებსა და ქართულ ენაზე მათ გამოცემას. „ამნაირათ შეერთებული შრომა, – „უღელის“ წევრთა შეხედულებით, – იმ აზრით გამოსადეგი იქნებოდა, რომ თითოეულ ახალგაზრდას შეეძლებოდა როგორც თავისი საკუთარი საგნის შესწავლა, აგრეთვე დანარჩენი წევრების საგნებისა და სწავლის სდევნა, მათი შრომის ნაყოფის მიღება... ამასთანავე ამათი ნაშრომი ჩვენი საზოგადოებისთვის და ლიგერატურისათვის სასარგებლო გახდება და უფრო გააადვილებს საზოგადოების მხრით მოსწავლე ახალგაზრდებისათვის ხელის შეწყობას“ (48, 244).

„უღელის“ წევრებმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს მათი მიზნებისათვის აუცილებლად საჭირო ფინანსური მხარის მოგვარებას. ამ მიზნით მათ შემოიღეს სპეციალური საწევრო გადასახადი, რითაც ისეთი წიგნების შეძენას, ცდილობდნენ, რომელნიც საქართველოსა და კავკასიას შეეხებოდნენ.

მეტად მნიშვნელოვანია ის ურთიერთობაც, რომელიც „უღელის“ წევრებმა დაამყარეს ციურიხში არსებულ სომეხთა ანალოგიურ საზოგადოებასთან. მათ მიზნად დაისახეს ერთობლივი ძალებით ემოქმედნათ ზემოთ აღნიშნული ბიბლიოთეკის შესაქმნელად და უცხოელთათვის ორივე ხალხის ისტორიისა და ლიგერატურის გასაცნობად.

საზოგადოება „უღელის“ დამსახურებაზე მსჯელობის დროს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, რომ მის წევ-

რთა მრავალეროვნულობის მიუხედავად „უმთავრეს ენად“ სხდომების ჩატარების დროს მისმა წევრებმა ქართული გამოაცხადეს.

„უღელის“ წევრთა საქმიანობის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანსწრაფვა ქართველი ხალხის ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცება იყო. ეს ნათლად ჩანს როგორც მათი იმეამინდელი პუბლიკაციებიდან, ისე ეპისტოლარული მემკვიდრეობიდანაც. მაგალითად, პარიზიდან ქენევაში „უღელის“ წევრებისათვის გაგზავნილ წერილში ს. მესხი წერდა: „როდესაც თამარ დედოფალს შევიჩერებივარ, მე მახსენდება უნებლიეთ ჩემი საყვარელი, მშვენიერი, მაგრამ დატანჯული სამშობლო, ჩემი ბუნებით მდიდარი, მაგრამ კაცისაგან გაღარიბებული და აოხრებული საქართველო... მე მაგონდება ძველი დრო, როდესაც ეს ჩემი ქვეყანა აყვავებული, თავისუფალი, დამოუკიდებელი და შემოქმედელი იყო. მე მაგონდება, რომ ესლანდელი ქართველი უნდა ებრძოდეს მტერს ამ ჩვენი ქვეყნის აღდენისათვის“ (გ. ლეონიძის სახ. საქ. სახელმ. ლიტ. მუზეუმი, ხელნაწერი განყ. № 161/2).

ს. მესხის ამ სიტყვებში ფაქტობრივად „თერგდალეულთა“ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის უმთავრესი მიზანსწრაფვაა გამოხატული.

თუმცა, მიუხედავად ზემოთქმულისა, „უღელის“ წევრთა შორის, ეროვნულ საკითხთან დაკავშირებით, ყველა ერთი აზრისა არ ყოფილა. მართალია, უმრავლესობა აქტიურად უჭერდა მხარს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იდეას, მაგრამ საზოგადოების მცირე – ხალხოსნურ-რევოლუციური ფრთის წარმომადგენლები (ი. ჯაბადარი, ა. ციციშვილი, რ. ჩოლოყაშვილი და სხვები) პრინციპულად ეწინააღმდეგებოდნენ ზემოთ აღნიშნულ იდეას. კერძოდ, მათი ერთ-ერთი თვალსაჩინო წევრი ი. ჯაბადარი (ფართოდ გახმაურებული „Письмо о Грузии“-ს ავტორი) 1907 წელს ამასთან დაკავშირებით გარკვევით წერდა: „ჩვენ ვამტკიცებდით, რომ ა/კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის დაარსება დიდ სოციალ-რევოლუციონურ ბრძოლას დაიყვანს ვიწრო ამოცანებამდე და გამოიწვევს ანტაგონიზმს რუსეთის ხალხთან და თვით ა/კავკასიის ხალხებს შიგნით“ (1, 490-493).

ქენევისა და ციურიხის ჯგუფებს შორის არსებულ წინააღმდეგობათა აღმოფხვრის მიზნით ამ საზოგადოების წევრებს გ. წერეთლის მეთაურობით 1874 წლის თებერვალში „უღელის“ რეორგანიზაციის პროექტი შეუშუშავებიათ. ამასთან დაკავშირებით 1874 წლის 6 თებერვალს გ. წერეთელი ს. მესხს ენევიდან წერდა: „ჩვენ აქ პროექტი შევაგინეთ და ამის მოლაპარაკებაზე და განსჯაზე გვაქვს კრებები. როცა სულ გადავდება ბაასი, რასაკვირველია, პირს გამოგიგზავნი“ (48, 114).

მაგრამ ს. მესხი პრინციპულად არ უჭერს მხარს გ. წერეთლისა და მისი თანამოაზრეების ამგვარ მოქმედებას და 1874 წლის 28 თებერვალს პარიზიდან ქენევაში გაგზავნილ საპასუხო წერილში წერს: „ძალიან კარგი იქნება, თუ თქვენ მანდ ძალიან თავს არ შეიწუხებთ „უღელის“ გადაკეთების პროექტით. თითქმის გადაწყვეტილი საქმეა, რომ ამ სააღდგომოთ ქენევაში შევიკრიბებით... თუ საჭიროთ დაყინახათ, მაშინ შეგვეძლება ახალი პროექტის შედგენაც და სხვა ყველა ცვლილებების მოხდენა. ამნაირად, მგონია, რომ თქვენი ესლანდელი კომისიის შრომა და კრებები თითქმის სულ მუქთად ჩაივლის, რადგან თქვენ ასლანდელ გადაწყვეტილებებს არა მგონია, საზოგადო კრებამ ბევრი ყურადღება მიაქციოს“.

ყოფა უფრო ადრე ეს აზრი ს. მესხმა კეკე მელიქიშვილისადმი გაგზავნილ წერილში გამოხატა. კერძოდ, 1874 წლის 19 თებერვალს პარიზიდან იგი საცოლეს წერდა: „თუ თქვენგან პროექტი მოგვივიდა განსახილველად, მე ჩემის მხრით პასუხად იმას მოგიწერები, რომ სააღდგომოდ შევიყრებით მანდ ყველანი და მაშინ გადაწყვიტოთ „უღელის“ საქმეები. მაშინ მოულოთ ბოლო იმ გაკეთებას და გადაკეთებას მეთქი. მე დარწმუნებული ვარ, რომ იმნაირად შედგენით და გადახედვით არაფერი არ გამოვა, არც ხეირიანი პროექტი შედგება და გყუილა დროც დაიკარგება. ამდენი ხანი თუ გაეძელით უთქვენ-პროექტოთ, ეს თვენახევარიც გაეძლოთ, არა გვიშავს რა“ (48, 109).

როგორც უკვე აღინიშნა, საწყის ეტაპზე ს. მესხი „უღელის“ მიმართ მეტიმეტად სექსპტიკურად იყო განწყობილი და პრინციპულად ეწინააღმდეგებოდა მისი შექმნის იდეასაც კი. ამ გარემოებას მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა ციურიხში მყოფ ქართველ სტუდენტებს შორის არსებული მწვავე პიროვნული დაპირისპირებულობა და განთიშულობა. ამ ამბით ს. მესხი იმდენადაც კი იყო შეწუხებული, რომ იგი დაბეჯითებით ურჩევდა თავის საცოლეს, სასწრაფოდ დაეტოვებინა ეს ქალაქი და სასწავლებლად ქენევაში გადასულიყო. „რაც დრო გადის, რაც უფრო მომეტებულ ამბებს ვგყობილობ მე ციურიხის სტუდენტობაზე, მანდაურ ცხოვრებაზე, მანდაურ ქართველების მიმართულებაზე, – გულისტკივილით წერდა ს. მესხი კეკეს თბილისიდან 1874 წლის 20 აპრილს გაგზავნილ წერილში, – მით თან და თან უფრო ვრწმუნდები, რომ ჩვენებისათვის ციურიხში ყოფნას სხვა ქალაქში ყოფნა სჯობია“ (48, 10).

ს. მესხის აზრით, უცხოეთში სასწავლებლად წასული მისი დროის ქართველი ახალგაზრდების მაღალკვალიფიციურ სპეციალისტებად აღ-

ზრდასა და საქმიანობაზე ბევრად იქნებოდა დამოკიდებული მომავალ თაობათა ბედით. „მანდაურები ისეთი სწავლით აღჭურვილნი უნდა ჩამოვიდნენ, ისეთ ნაირათ მომზადებულნი, რომ ჩვენმა საზოგადოებამ, რომელიც ახლა ეჩვევა საზღვარგარეთ შეილების გაგზავნას, დაინახოს რომ მაგათი სწავლისაგან რაიმე სიკეთე, რაიმე ნაყოფი, პრაქტიკული ცხოვრებისათვის გამოსადეგი ნაყოფი გამოდის. არა თუ მარტო სხვების დასანახათ, თვით ჩვენი საქმისთვის, თვით ჩვენი საწყალი სამშობლოსათვის არის ეს საჭირო“ (48, 11), – წერდა იგი კეკეს იმავე წერილში.

ამიტომაც მოითხოვდა ს. მესხი ჩვენი ახალგაზრდებისაგან, პირველ ყოვლისა, ისეთი საგნებითა და სპეციალობებით დაინტერესებას, რომლებიც პრაქტიკულ სარგებლობას მოუტანდნენ ჩვენს ქვეყანას. მართალია, იგი „პოლიტიკური მხრით განვითარებულ კაცებსაც“ დიდად აფასებდა და სცემდა პატივს, მაგრამ „ათასჯერ ძვირათ“ მაინც ის ადამიანები მიაჩნდა, რომლებიც „პირდაპირ პრაქტიკულის გზით დაეხმარებიან ჩვენს ქვეყანას და არა მარტო სხვა და სხვა ძალიან ლამაზი თეორიების და პრინციპების გავრცელებით“.

როგორც მოვლენათა განვითარებამ დაადასტურა, ციურიხის ქართველ სტუდენტთა შორის უთანხმოება შემდგომში იმდენად გაღრმავდა, რომ მათი დიდი ნაწილი სასწავლებლად მართლაც გადავიდა ქენევაში.

„უღელთან“ ს. მესხის დამოკიდებულების გასარკვევად განსაკუთრებული მნიშვნელობა უპირველეს ყოვლისა მის ეპისტოლარულ მემკვიდრეობას აქვს, კერძოდ კი საცოლისადმი გაგზავნილ წერილებს.

„უღელის“ დაფუძნების ამბავი ს. მესხს თავდაპირველად ძმისაგან – ივანესაგან და ოლიმპიადა ნიკოლაძისაგან შეუტყვია. მას „მაგ საზოგადოების აზრი და დანიშნულება“ იმთავითვე „არ დაჯდომია ჭკუაში“. თავის უარყოფით დამოკიდებულებას ამ ფაქტისადმი ს. მესხი პირველ ყოვლისა საქვეყნო ინტერესებით ხსნის და ასაბუთებს. მისი აზრით, „ახლა საქართველოს ისეთი ხალხი სჭირია, რომელსაც საზოგადო განათლება და გახსნილი გონება აქვს, რომ ამით დაეხმაროს თავის ხალხის გამოღვიძებას, და არა ისეთი ხალხი, რომელიც მთელ თავის სიცოცხლეს „ბუკაშკებისა და ტარაკაშკების“ გამოკვლევას შესდგომია“ (48, 5).

პრაგმატული საქვეყნო ინტერესებიდან გამომდინარე, იგი კიდევ ერთხელ იცავს დაბეჯითებით იმ აზრს, რომ უცხოეთში უმაღლესი განათლების მისაღებად წასულ ჩვენს ახალგაზრდებს ისეთი საგნები

უნდა შეესწავლათ, რომელნიც პრაქტიკულად გამოადგებოდა ჩვენს ხალხსა და ქვეყანას. ს. მესხი კატეგორიულად ეწინააღმდეგებოდა ზოგადთეორიული მეცნიერული კვლევა-ძიებით მათ მეტისმეტ გატაცებას, ვინაიდან თვლიდა, რომ ამგვარი ინტელექტუალური ფუფუნების უფლება იმხანად ჩვენს ხალხს არ ჰქონდა. ამიტომაც ურჩევდა ის ქართველ სტუდენტებს, დრო ზოგადთეორიული ცოდნის შესაძენად ნაკლებად დაეხარჯათ და პირველ ყოვლისა ის „პრაქტიკული საგნები“ შეესწავლათ („მედიცინა, გეხნოლოგია, მეხანია“), რომლებიც „აუცილებლად საჭირონი“ იყვნენ საქართველოსათვის.

ს. მესხის აზრით, ამ მიზნის მიღწევა მხოლოდ მაშინ იქნებოდა შესაძლებელი, თუ უცხოეთში სასწავლებლად წასული ჩვენი ახალგაზრდები ღობე-ყორეს კი არ მოედებოდნენ, არამედ ერთ „რომელიმე სპეციალურ საგანს“ შეისწავლიდნენ საფუძვლიანად „მეცნიერებისათვის კი არა, პირდაპირ ცხოვრებაში გამოსაყენებლად“ (48, 6).

საწყის ეტაპზე „უღელისადმი“ ს. მესხის ნეგატიურ დამოკიდებულებას იმის შიში განაპირობებდა, ამ საზოგადოების შექმნით ჩვენი ახალგაზრდები მათ ძირითად საქმეს არ მოწყვეტილიყვნენ და დრო უამრო საქმეებში არ გაეფლანგათ: „ძალიან კარგია, რომ მანდაურ ქართველებს ერთმანეთში კავშირი ჰქონდეს და მაგ კავშირით თავის სამშობლოსთანაც არ გაწყვიტონ ერთობა, მაგრამ მე ერთი გარემოება მაწუხებს: ვაი, თუ მაგვარმა ერთმანეთში ყრილობამ, უბედობამ და საზოგადოების წვრილ-წვრილმა საქმეებმა იმდენი დრო წაგართვათ, რომ თავის საქმეს მოსცდეთ“. ამის დაშვება კი ს. მესხს ყოვლად მიუღებლად მიაჩნია, ვინაიდან, მისი თქმით, ახლა „ჩვენს საწყალ სამშობლოს საქმე ეჭირება, ეჭირება ისეთი შვილები, რომელთაც რაიმე საქმის გაკეთება შეუძლია და არა მჭევრმეტყველება“.

ამგვარი დასკვნის გაკეთების უფლებას მას ისიც აძლევდა, რომ თავის დროზე მსგავს წრეებსა და საზოგადოებებში, როგორც თავად ამბობს, მასაც ხშირად მიუღია მონაწილეობა, და კარგად იცოდა, რა სარგებლობასაც მოიგანდა და რით გათავდებოდა ამ ორგანიზაციის საქმიანობა. „წინათვე დარწმუნებით შემიძლია ვთქვა, – მიმართავს იგი ექვეს, – რომ რამდენჯერმე შეიკრიბებით, ილაპარაკებთ, გაცხარებით იბაასებთ, იყბულებთ, ბევრ დროს დაკარგავთ, მერე ჯერ ერთი ჩამოგეცლებათ, მერე მეორე – და ამნაირად, უეჭველია, თავისითვე დაიშლება, რადგანაც, როგორც ვაგყობ, თქვენში მანდ ერთსულობა, კავშირი და ერთ-აზროვნება არ არის“ (48, 7).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხმა შემდგომში ეს აზრი მკვეთრად შეცვალა და იგი „უღელის“ ერთ-ერთი აქტიური მხარდამჭერი გახდა, მისი წინასწარმეტყველება, შეიძლება ითქვას, ბევრ რაიმეში გამართლდა და ამ საზოგადოებამ თავისი დიდად კეთილშობილური მიზნების პრაქტიკული რეალიზება ფაქტობრივად ეღარ შეძლო.

ს. მესხის გულისტკივილს კიდევ უფრო ამძაფრებდა ის გარემოება, რომ „უღელის“ წევრებს შორის არსებული კინკლაობისა და დაპირისპირების საფუძველი პიროვნული ამბიციები, ჭორიკანობა და ენატანობა იყო. იგი იმდენად განიცდიდა ამ ამბავს, რომ საცოლესაც კი საყვედურობდა იმის გამო, რომ ისიც იყო ამ არასასიამოვნო მოვლენის ერთ-ერთი თანამონაწილე. „ყველაფერს მოველოდი და თუ ჩვენი ქენევის კოლონია ამდენზე დაეცემოდა, – სინანულით წერს იგი კექეს 1874 წლის 25 მარტს გაგზავნილ წერილში, – თუ იმათში ამდენი უთანხმოება, შური და სიძულვილი ჩამოყარდებოდა, ამას კი ჩემ ღლეში არ მოველოდი. ყველაზე უფრო სამწუხარო და სასირცხვო ის არის, რომ თქვენი ერთმანეთის უკმაყოფილების მიზეზი საძაგელი ენატანობა და უგუნური თავმოყვარეობაა. არავითარი მიზეზი, არავითარი ყურადღებაში მისაღები გარემოება არა გაქვთ, რომ გამართლოს თქვენ ამ შემთხვევაში“ (48, 118.).

ს. მესხის აზრით, ქენევის ქართველი სტუდენტების „ერთმანეთის მოსისხლე მტრებად“ გადაქცევის უმთავრეს მიზეზს სწორედ ამგვარი სიმდაბლეები წარმოადგენდნენ და არა „პრინციპებისა და აზრების განსხვავება“. სამწუხაროდ, მათ პიროვნული შური და მტრობა უფრო ამორებდათ ერთმანეთს, ვიდრე „აზრების განსხვავება“. „იმდენი გონებაგახსნილი და საქმის სწორად გამგე, იმდენად სულ-გრძელი და მომთმენი, როგორ არ უნდა იყვნეთ, რომ ამ უბედური ჭორებისაგან განთავისუფლდეთ“, – გულისტკივილით ეკითხება იგი თავის უსაყვარლეს ადამიანს და კიდევ ერთსელ თხოვს დაბეჯითებით, თუ ერთმანეთის მეგობრობას ვერ მოახერხებდნენ, მტრებად მაინც ნუ გადაეცილებოდნენ ერთიმეორეს.

ს. მესხის ამგვარი თხოვნის საფუძველი უპირველეს ყოვლისა საქვეყნო ინტერესებით იყო განპირობებული. მისი ღრმა რწმენით, უცხოეთში სასწავლებლად წასული ქართველი სტუდენტები ჩვენი ქვეყნის მძლავრ ინტელექტუალურ ძალად უნდა ქცულიყვნენ და უდიდესი როლი შეესრულებინათ მისი სამომავლო განვითარების საქმეში. „უღელსაც“ სწორედ ამ მიზნით დაუჭირა მან მხარი და როცა დაინახა, რომ მის წევრებს შორის თავჩენილმა ადამიანურმა სიმ-

დაბლებმა მისი არსებობა საფრთხის წინაშე დააყენეს, თავის მნებორივ და მამულიშვილურ მოვალეობად დაისახა ენევეაში ჩასვლა ქართველ სტუდენტებს შორის არსებულ პრობლემათა მოსაგვარებლად. „არაფერი არ მინდა ესლა მე ისე, როგორც ერთი-ორი კვირით მანდ მოსვლა და „უღელის“ თაობაზე დაბოლოებით მოლაპარაკება. მე როგორღაც დარწმუნებული ვარ, რომ როგორც „უღელის“ საქმე კარგად მოგვარდება, იმწამსვე ყველა ეს ჭორები და უთანხმოებაც მოისპობა. ამიგომაც მინდა, თუ როგორმე მოვახერხე, ამოსვლა ამ ორ კვირაში“ (48, 120).

პარიზში მყოფმა ს. მესხმა 1874 წლის აპრილში მართლაც მოახერხა ენევეაში ჩასვლა და ბევრი რამ გააკეთა „უღელის“ წევრთა შორის კეთილგანწყობითი დამოკიდებულების დასამყარებლად. სხვა ფაქტორებთან ერთად, ამ გარემოებამაც დიდად შეუწყო ხელი იმას, რომ 1874 წელს გაუქმებული ციურიხის ჯგუფისაგან განსხვავებით, „უღელის“ ენევის ჯგუფმა 1876 წლის ბოლომდე გააგრძელა საქმიანობა.

როგორც ს. მესხის ბიოგრაფიიდანაა ცნობილი, იგი 1873 წლის აგვისტოდან 1874 წლის სექტემბრამდე უცხოეთში, ძირითადად პარიზსა და შვეიცარიაში, იმყოფებოდა. ამ პერიოდში ის კიდევ უფრო ახლოს გაეცნო „უღელის“ წევრებსა და მათ საქმიანობას, რის შედეგადაც მკვეთრად და რადიკალურად შეიცვალა პოზიცია. კერძოდ, თუ მანამდე „უღელის“ უმთავრეს დანიშნულებად ის მის საგანმანათლებლო მისიას მიიჩნევდა, შემდგომში ეს საზოგადოება მან უდიდესი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი როლის შემსრულებელ ორგანიზაციად მიიჩნია. ეს აზრი ს. მესხს ნათლად და მკაფიოდ აქვს გამოთქმული პარიზიდან ენევეაში გაგზავნილ იმ წერილებში, რომლებშიც „უღელსა“ და იქაურ ქართველ სტუდენტთა მამულიშვილურ მოვალეობაზეა საუბარი.

ს. მესხმა კარგად იცოდა, რომ იმ რთულ ვითარებაში, რომელშიც მის სამშობლოს უწევდა არსებობა, დიდ ეროვნულ საქმეთა კეთება მხოლოდ მეტისმეტი სიფრთხილითა და ნაბიჯ-ნაბიჯ იყო შესაძლებელი. იგი უღრმეს გულისკვივილს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ ჩვენი იმჟამინდელი საზოგადოების უდიდესი ნაწილი საამისოდ ჯერ კიდევ არ იყო მზად. „ჩვენ ესლა ისეთს გარემოებაში და ხალხში ვცხოვრობთ, — წერდა იგი კეკეს 1874 წლის 6 თებერვალს გაგზავნილ წერილში, — რომ ერთ მოდგმას, ერთ თაობას ბევრის გაკეთება არ შეუძლია, თუ ჩვენ ჭკვიანათ ვიმოქმედეთ, ძმურად მოვიკიდეთ საქმეს ხელი და ენერგია ვიხმარეთ, ამ თავის გარუსებისაგან რომ

დავიცვათ ჩვენი ქვეყანა და ქართველობა დავიფაროთ, – ისიც ბევრი იქნება. თუ ჩვენ მოვახერხებთ ცოტათი მაინც გაცხოველებას ჩვენი საზოგადოების და ლიგერატურისას, თუ ამ საზოგადოებაში ოდესმე განთავისუფლების ამრი დავთესეთ, – ღმერთმანი ჯერ-ჯერობით ისიც ბევრია, ისიც საკმაოა. შემდეგში ყველაფერი ასევე ჩვენს ჭკუაზე, გამჭრიახობაზე და ბედნიერ გარემოებაზე იქნება დამოკიდებული. მაგრამ ეს საბოლოო განზრახვა და მიზანი ყველა ჩვენი მოქმედებისა და მეცადინეობისა ჯერ ერთობ შირს არის. იმის შესრულებას ერთობ ბევრი შრომა, ბედნიერი გარემოება და შემთხვევა და მსხვერპლი დასჭირდება – არა თუ მარტო ჩვენის მხრით, მთელი კავკასიის მხრითაც. ჩვენი მოვალეობა, ჩემო კეკე, ეხლა ის უნდა იყოს, რომ გზა გავიკვლიოთ, პროგრამა შევადგინოთ და მერე ამ გაკვალულ გზაზე ბეჯითად, ენერგიულად და ერთად ვიაროთ“ (48, 103)..

ს. მესხის ამ სიტყვებში ნათლად და მკაფიოდ განისაზღვრა უმთაყურესი არსი იმ პროგრამისა, რომელიც, მისი რწმენით, „უღელის“ საქმიანობის მაგისტრალურ მიმართულებად უნდა ქცეულიყო.

როგორც ითქვა, ს. მესხმა კარგად იცოდა, რომ მისი ეროვნული იდეალის – საქართველოს სახელმწიფოებრივი განთავისუფლების – აღსრულება შორეული ოცნების საგანს წარმოადგენდა. საამისოდ იმხანად არც ვითარება იყო ხელსაყრელი და არც საზოგადოება მომზადებული. „უღელის“ წევრებს ამ თვალსაზრისითაც უნდა შეესრულებინათ მნიშვნელოვანი როლი. იგი გულისტკივილით აღნიშნავდა იმ ფაქტს, რომ „მართალია ჩვენი ხალხი უკმაყოფილოა ეხლანდელი თავის მდგომარეობისა, ის შევიწროებულია თავის პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობით, მაგრამ ამასთანავე ის მიძინებულია, თავმინებულია, გონება-გაუხსნელია. არ ესმის, არ გრძნობს თავის უბედურებას და გასაჭირის მიზეზს, არც იცის რას და ვის მიაწეროს თავის უბედური მდგომარეობა“. ამის გამო, ს. მესხის აზრით, თავისი ღროის განათლებულ ქართველთა მამულიშვილური მოვალეობა პირველ ყოვლისა იმაში უნდა გამოიხატოს, რომ „გაუხილოს თვალი ამ მიძინებულ საზოგადოებას და დაანახოს ნამდვილი მიზეზი ყველა იმის გაჭირვებისა და უბედურებისა. თუ ჩვენი ღროის თაობა ამას მოახერხებს, მაშინ ის თავის ნამდვილ მოვალეობას აასრულებს, მხოლოდ მაშინ დაიმსახურებს ის საზოგადოების და შთამომავლობის მადლობას და სახელს“.

ს. მესხი უდრმეს გულისტკივილს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ მისი ღროის ქართველობაში ამგვარი როლის შემსრულებელი მამუ-

ლიშვილები ძალზე ცოტანი იყვნენ. მის ამ გულისტკივილს კიდევ უფრო ზრდიდა ზემოთ უკვე ხაზგასმული ის პიროვნული ადამიანური შუღლი, რომელიც ისედაც მცირერიცხოვან ჩვენს ინტელიგენციას ერთმანეთისაგან თიშავდა და საქვეყნო საქმეებისაგან წყვეტდა. ამიტომაც წერდა იგი სინანულით: „ეხლანდელ ახალგაზრდობას რომ ვხედავ, რომ ვხედავ იმათ მიუკარებლობას, პარტიობას და უთანხმოებას ერთმანეთში, ღმერთმანი, ნახევარი იმელი მეკარგება და მგონია, რომ ახლო მომავალში ჩვენ საერთო შრომის მაგივრათ ერთმანეთში ჩეულებრივი განხეთქილება მოგველის“.

სამწუხაროდ, ს. მესხის ეს იმელი გამართლდა. მიუხედავად გარკვეული წარმატებებისა, ამ ჯგუფმა ბოლომდე ვერ შეძლო იმ დიდი ეროვნულ-საგანმანათლებლო იდეალების პრაქტიკული განხორციელება, რომელთაც მისი წევრები და ამ საზოგადოებასთან თავიანთი ცხოვრებით აქტიურად დაკავშირებული ისეთი მამულიშვილები ისახავდნენ მიზნად, როგორებიც ს. მესხი, ნ. ნიკოლაძე და გ. წერეთელი იყვნენ.

დ) აჭარის საპითხი სერბი მესხის პუბლიცისტურ ნააზრევში. მიუხედავად იმისა, რომ აჭარის პრობლემა თურქეთის მიერ ამ კუთხის მიტაცების დროიდან ყოველთვის წარმოადგენდა ქართველი ხალხისათვის გამორჩეული ინტერესის საგანს, ამ ინტერესმა განსაკუთრებით ფართო მასშტაბები მაინც რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის დროს შეიძინა. ამ ომმა შესაძლებელი გახადა ქართველი ხალხის სამსაუკუნოვანი ოცნების რეალური შესრულება და საქართველოს ეს ძირძველი კუთხე კვლავ დაუბრუნდა დედასამშობლოს.

მართალია, ს. მესხის ნააზრევის მეცნიერულ შესწავლას არაერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი მიეძღვნა, მაგრამ, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს რამაზ სურმანიძე, „აჭარის მიმართ მის დამსახურებაზე ჯერ-ჯერობით სერიოზულად არავის უმუშავია.“ ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში არსებული ამ ხარვეზის აღმოსაფხვრელად 2000 წელს თავად მან გადადგა პირველი წარმატებული ნაბიჯი და სათანადო კომენტარების, შენიშვნებისა და ვრცელი შესავალი წერილის თანდართვის ცალკე წიგნად გამოცა ს. მესხის „წერილები აჭარაზე“, რითაც კიდევ უფრო წარმოაჩინა მისი ღვაწლი დედასამშობლოსთან აჭარის დაბრუნებისა და იქაურთა ცნობიერებაში ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცების საქმეში.

რ. სურმანიძის მართებული შეფასებით, ს. მესხმა 1875-1876 წლებში პირველმა დაუთმო ქართული გაზეთის ფურცლები ამ კუთხის სა-

ჭირბოროტო პრობლემებისადმი მიძღვნილ წერილებს. იგი იყო უმუ-
ალო მონაწილე იმ მოვლენებისა, რომლებიც წინ უსწრებდა აჭარის
განთავისუფლებას და პირადად შეჰყვია რუსეთის ჯარს ბათუმში. ს.
მესხს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა აჭარის განთავისუფლებისათვის
მებრძოლ პატრიოტებთან, იყო 1878 წლის 20 ნოემბრის საზემო ბან-
კეტის მონაწილე და წერილობით შემოგვინახა მასალები ამ ნადი-
მის მომზადებისა და ჩაგარების შესახებ, გამოაქვეყნა ნადიმზე გა-
მოსულთა სიგეყები. მან პირველმა დაიწყო „დროების“ რედაქციაში
შემოწირულებათა შეგროვება და თავისი ხელით ჩაუტანა ფული დამ-
შეულ ქობულეთელებს. ასევე დიდმნიშვნელოვანია მისი დამსახურება
ახლადშემოერთებულ მხარეში ქართული სკოლების გახსნის საქმე-
ში (47, 7). ყოველივე ამასთან დაკავშირებით მკითხველი ბევრ მნიშ-
ვნელოვან მასალას იპოვის ს. მესხის პუბლიცისტურ წერილებში.

მაგრამ ვიდრე უმუალოდ ამ წერილების შესახებ ვიგყოფეთ რაი-
მეს, მანამდე გვინდა რამდენიმე სიგეყა იმ ომზეც ვთქვათ, რომელ-
მაც შესაძლებელი გახადა დედასამშობლოსთან აჭარის დაბრუნება.

როგორც ცნობილია, ევროპის დიდ სახელმწიფოთა შორის მოლა-
პარაკებების წარუმატებლად დამთავრებას 1877 წლის 24 აპრილს
(ახალი სტილით) რუსეთსა და თურქეთს შორის ომის დაწყება მო-
ყვა. რუსეთმა საომარი ოპერაციები ბალკანეთსა და კავკასიაში გა-
აჩადა. ამ ომს განსაკუთრებული ინტერესით აღევნებდა თვალს ქარ-
თველი ხალხი, რადგანაც მის შედეგებზე არსებითად იყო დამოკი-
დებული თურქეთის შემადგენლობაში შემავალი ქართული ტერიტო-
რიების განთავისუფლება. იმხანად „ოსმალოს საქართველოს“
სახელით ცნობილ ამ ტერიტორიებზე – აჭარაში, ლაზისტანში, შაჟ-
შეთსა და ტაო-კლარჯეთში დედასამშობლოს მოწყვეტილი მილიო-
ნობით ქართველი ცხოვრობდა. ქართველი პატრიოტები ოცნებობდნენ
იმ დღეზე, როცა „ოსმალოს საქართველო“ კელაჲ შეუერთდებოდა
დედასამშობლოს.

ომამდე ისტორიული საქართველოს ამ კუთხეში არაერთი ქარ-
თველი მამულიშვილი იმყოფებოდა (დ. ბაქრაძე, გ. ყაზბეგი, ნ. ნიკო-
ლაძე, მ. გურიელი, ი. კერესელიძე და სხვ.). ისინი ხვდებოდნენ იქა-
ურ ქართველებს და ცდილობდნენ მათ ცხოვრებაში კიდევ უფრო გა-
ელვივებინათ ეროვნული სულისკვეთება.

მეგად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ 1875 წელს აჭარის მო-
სახლეობამ ანგითურქული აჯანყება მოაწყო, რომელსაც ს. მესხიც
გამოეხმაურა. თავისი საცოლისადმი გაგზავნილ წერილში იგი

კმაყოფილებით წერდა: „ქობულეთში ოსმალთს ქართველების აჯანყება როგორ მოგწონს? იქნება რამე გამოვიდეს. ძალიან სანაგრელია, რომ ოსმალთა დააწიოკონ. იქნება ეს ჩვენი ქართველები, რომლებიც იქ იმდენია, რამდენიც რუსეთის საქართველოში (1 მილიონზე მეტი) ჩვენ შემოგვიერთონ“ (48, 196).

ქართველი ხალხის პატრიოტულმა მიზანსწრაფებამ არსებითად განსაზღვრა ის ფაქტი, რომ 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომში ბევრი ქართველი მოხალისე იღებდა მონაწილეობას. მათგან უპირველეს ყოვლისა ის ადამიანები უნდა გავიხსენოთ, რომლებიც ქართული მილიციის ნაწილებში შედიოდნენ. ომის დაწყებისას ამიერკავკასიაში შექმნილი იყო ქართველებით დაკომპლექტებული ექვსი ქვეითი რაზმი, ერთი ცხენოსანი პოლკი, ორი დივიზიონი და ორი ასეული. სულ ომში მონაწილეობას ღებულობდა 30 000 ქართველი მებრძოლი (100, 47).

1877 წლის საომარ ოპერაციებში მოპოვებულ წარმატებათა შედეგად ფაქტობრივად აჭარისა და შავშეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი განთავისუფლდა. წარმატებას დიდად უწყობდა ხელს ის ფაქტი, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ნაწილი აქტიურად უჭერდა მხარს საქართველოსთან შეერთებას.

1878 წლის 31 იანვარს მეომარ სახელმწიფოთა შორის გაფორმებული სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით საომარი ოპერაციები შეწყდა. როგორც ითქვა, „რუსეთის გამარჯვებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა საქართველოს მოსახლეობამ. იგი აქტიურად მონაწილეობდა ამ სახალხო-განმათავისუფლებელ ომში, ეხმარებოდა რუსეთის არმიას, როგორც ზურგში, ისე ფრონტზე. ომის მსვლელობაში მრავალმა ქართველმა ჯარისკაცმა და ოფიცერმა გვიჩვენა გმირობისა და თავდადების ნიმუშები“ (64, 127).

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებამ ევროპის სახელმწიფოების აშკარა უკმაყოფილება გამოიწვია, რასაც შედეგად ამ ხელშეკრულების გადასასინჯად 1878 წლის ივლისში ბერლინის კონგრესის მოწვევა მოჰყვა. განსაკუთრებული კამათის საგნად იქცა რუსეთისათვის ბათუმის გადაცემის საკითხი. კონგრესის გადაწყვეტილებით რუსეთს გადაეცა აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, იმერსევი, კოლა-არტაანი და ოლთისი. დასახელებულ ტერიტორიებზე, გარდა ბათუმისა, უკვე იდგა რუსის ჯარი.

1878 წლის 25 აგვისტოს რუს-ქართველთა მხედრობამ ბათუმში დაიკავა, რითაც საბოლოოდ დასრულდა თურქთა ბატონობისაგან აჭარის განთავისუფლების პროცესი.

აჭარის საკითხით განსაკუთრებულ დაინტერესებას ს. მესხი 1875 წლიდან, ჯერ კიდევ რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებამდე, იჩენს. გარდა იმისა, რომ ამ დროიდან მოყოლებული თავის წერილებში იგი საგანგებო ყურადღებას ამახვილებდა საქართველოს ამ ძირძველი კუთხის ისტორიულ და თანადროულ საჭირობოროტო პრობლემებზე, როგორც „დროების“ რედაქტორი, აქტიურად ცდილობდა მკითხველისათვის სისტემატურად მიეწოდებინა ამ საკითხთან დაკავშირებული საინტერესო ინფორმაციები.

როგორც უკვე ითქვა, აჭარის თემის ამგვარი წამოწევა წინა პლანზე შექმნილმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ და რუსეთ-თურქეთის მოახლოებულმა ომმა გამოიწვია, რის შედეგადაც აქტიურად დაისეა დედასამშობლოსთან აჭარის შემოერთების საკითხი. ამ პრობლემაზე ყურადღების ამგვარი გამახვილებით ქართველი ხალხის მოწინავე შეილები ცდილობდნენ კიდევ უფრო გაემძაფრებინათ სამოგადოების ინტერესი აჭარისადმი. ამ თვალსაზრისით ს. მესხის ღვაწლი განუმოძღვრად დიდი და განსაკუთრებული რომაა, ამაზე მისი მრავალრიცხოვანი პუბლიცისტური წერილებიც ნათლად მეტყველებენ.

აჭარისადმი მიძღვნილი პირველი წერილი - „ოსმალის საქართველო“ მან 1875 წლის 6 ივლისს გამოაქვეყნა გაზეთ „დროებაში“ (№ 76).

ამ წერილის მთავარი მიზანი იყო, ქართველი მკითხველისათვის შეძლებისდაგვარად მიეწოდებინა კონკრეტული ინფორმაცია თურქეთში მცხოვრები ქართველების შესახებ. ესენი იყვნენ აჭარის, შავშეთისა და ლაზისტანის მცხოვრებლები. ს. მესხი უდიდესი გულისტკივილით აუწყებს მკითხველს, რომ თურქეთის სახელმწიფო აქტიურად ცდილობდა „სხვა-და-სხვა ისტორიულ გარემოებათა წყალობით, ოსმალის პროვინციაში შექმნილ“ ამ კუთხეთა ქართული მოსახლეობის გათათრებას. მაგრამ, ამის მიუხედავად, ჩვენს თანამემამულეებს „რჯულის მეგი არა შეუცვლიათრა და ისიც მხოლოდ ძალდატანებითა და სხვა-და-სხვა ოსმალური ოინებით.“

„ოსმალეთის საქართველოს“ მცხოვრებთა წინაშე ჩვენი ერის მწეობრივ-პატრიოტული მოვალეობის განსაზღვრა რომ ს. მესხის ამ დროინდელი პუბლიცისტიკის უმთავრესი მიზანდასახულებაა, ამაზე მისი სხვა წერილებიც ნათლად მეტყველებენ. იგი აღფრთოვანებით გამოეხმაურა მათ ბრძოლას თურქეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ და ქართველ ხალხს მოუწოდა, თუ ისინი მომავალშიც გააგრძელებდნენ ამ ბრძოლას, ჩვენი თანამოძმეებისათვის ისეთივე დახმა-

რება გაგვეწია, „როგორც ევროპელები, როგორც საზოგადოდ სლავიანები და განსაკუთრებით რუსები ეხმარებოდნენ აჯანყებულ პერსოგოვინელებს“ (51, 91).

ს. მესხის აზრით, ჩვენი თანამოძმეებისათვის ამ „თავ-გადაღებულ ბრძოლაში ყოველი ჩვენგანის მიერ გაგზავნილი ლუკმა-პური, უბრალოდ ნაჭერი განსაცემელისა, ყოველი ყურუში ძვირფასი იქნება არა თუ თავის თავათ, არამედ როგორც მწეობითი ნიშანი ჩვენი თანაგრძნობისა, ჩვენი ძმოობისა.“

რუსეთ-თურქეთის ომის მოახლოებასთან ერთად ს. მესხი უფრო და უფრო მეტ დაინტერესებას იჩენდა რუსეთის იმეაშინდელი საგარეო-პოლიტიკური ვითარებისადმი და აჭარაზე დაწერილ მის წერილებში ნათლად ვლინდება ქართველი საზოგადოებრიობის მღელვარე დამოკიდებულება შემოთ აღნიშნული პრობლემის მიმართ. პირველ ყოვლისა სწორედ ამ თვალსაზრისით იქცევენ ყურადღებას 1876-77 წლებში „დროებაში“ დაბეჭდილი მისი წერილები: „იქნება ომი თუ არა?“, „ომის მოლოდინი“, „სლავიანების თანაგრძნობა“, „ომიანობის საქმე“, „ომის საქმე“ და სხვა.

ამ წერილებში ს. მესხი მოვლენათა ღრმა და საფუძვლიანი ცოდნით აანალიზებს ერთის მხრივ ევროპაში შექმნილ დაძაბულ ვითარებას, მეორეს მხრივ კი ყურადღებას ამახვილებს იმ სასიკეთო შედეგებზე, რაც ამ ომს შეიძლებოდა მოეტანა ქართველი ხალხისათვის ე. . „ოსმალეთის საქართველოს“ დედასამშობლოსთან შემოერთებით. ევროპელი სლავებისადმი „განათლებული ევროპის“ (ს. მესხის სიტყვებია) თანაგრძნობისათვის ქართველი ხალხის ყურადღების მიპყრობით ს. მესხი ცდილობდა თავის თანამემამულეებშიც გამოეწვია მსგავსი გრძნობა თურქეთში მცხოვრები ქართველების მიმართ.

ომის მოახლოებასთან ერთად ხალხში უფრო და უფრო იზრდებოდა შიში მოსალოდნელი არეულობისადმი. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მღვისპირეთის მოსახლეობა იყო შემშოთებული. როგორც გაზეთ „დროების“ 1876 წლის 3 დეკემბრის (№ 131) ნომერში გამოქვეყნებული წერილით ვგებულობთ, ომიანობის მოლოდინით შემშოთებული ხალხი მღვისპირა სოფლებიდან და ქალაქებიდან გამოვრბოდა და „მივნი იმერეთში“ ესახლებოდა. ამ ფაქტთან დაკავშირებით შემოთ აღნიშნულ წერილში („უბრალო შიში“) ს. მესხი წერს: „სახლები უპატრონოთ მიუტოვებიათ, ღუქნები დაუკეციათ, ხალხი აღარ არის, მოძრაობა არსად სჩანსო. სოხუმისა და ფოთის ნახეა კაცს გულს

მოუკლავსო, ასე გვწერენ ჩვენ იქაური კორრესპონდენტები. მომავალი წლისათვის სოფლის ხალხი სრულებით აღარას დასდევს, ყანები მიაგოვა და იბარგებო. ერთი სიტყვით, ჯერ ომი არ დაწყებულა და ხალხი კი ახლავე გარალში შედის“ (51, 276).

რუსეთსა და თურქეთს შორის არსებულ დაძაბულ ურთიერთობას, როგორც ითქვა, შედეგად 1877 წლის 12 აპრილს (ძვ. სტილით) ომის დაწყება მოჰყვა. ს. მესხი შეეცადა ქართველი მოსახლეობისათვის თავიდანვე მკაფიოდ განესაზღვრა ის მოვალეობა, რომელიც ჩვენს ხალხს „ამ ომის ატეხის გამოისობით“ ეკისრებოდა.

რუსეთ-თურქეთის აჭარის მონაკვეთზე არსებულ ვითარებაში უკეთ გარკვევის მიზნით ს. მესხმა 1877 წლის აგვისტოში პირადად იმოგზაურა ფრონტის ხაზზე. „ყოფილა შემთხვევა, როცა მას საკუთარი სიცოცხლე საფრთხეში ჩაუყენებია, მრავალი ღამე სანგრებსა და თხრილებში უთევია და ასე გზადაგზა უწერია სამხედრო ხასიათის კორესპონდენციები, რომლებიც „ღროებაში“ იბეჭდებოდნენ („ღროება“, 1877 18, 19, 21, 23 აგვისტოს ნომრები). ეს წერილები ნათლად ასახავდნენ ომის ვითარებას და მკითხველს გამარჯვების ღრმა რწმენას უნერგავდნენ“ (9, 67). წერილების ზემოთ დასახელებულ ციკლში ს. მესხი საინტერესოდ მოგვითხრობს როგორც მიმდინარე ომის პერიპეტებიზე, ისე იმ ურთიერთობათა შესახებ, რაც ომამდე და ომის პერიოდში არსებობდა მეომარი მხარეების ადგილობრივ მოსახლეობას – გერულებსა და ქობულეთელებს შორის.

როგორც ცნობილია, რუსეთ-თურქეთს შორის 1877 წლის აპრილში დაწყებული ათთვიანი ომი რუსეთის გამარჯვებით დასრულდა. ქართველი ხალხი განსაკუთრებულ კმაყოფილებას გამოხატავდა იმის გამო, რომ ამ ომმა აჭარის განთავისუფლებასა და დედასამშობლოს შემოერთებას დაუსვა წერტილი. წერილში „ომის გათავება“ („ღროება“, 1878 წ. 24 იანვარი, № 17). ს. მესხი კმაყოფილებით წერდა, რომ ამ ომში გამარჯვებით „უიმისოთაჲ ძრიელ რუსეთს ასლა უფრო მომეგებული ძალა და გავლენა მიეცემოდა ევროპაში; ის შეიძენდა შავ ზღვაზე უფლებას, ჰქონოდა სამხედრო ფლოტი. საფიქრებელი იყო, რომ იმას ბათუმსა და იქნება ყარსამდინ თავის მიწებსაც დაუთმობდა დამარცხებული ოსმალეთი.“

ომის დამთავრების შემდეგ მეომარ ქვეყნებს შორის სადავო საკითხების გადასაწყვეტად ასპარეზზე ევროპის წამყვანი სახელმწიფოების დიპლომატები გამოვიდნენ. ს. მესხი დიდ ყურადღებას ამახვილებს ამ მოლაპარაკებათა უმთავრესი პერიპეტეიების წარმოჩენაზე

და, სავსებით ბუნებრივად, განსაკუთრებულ დაინტერესებას „ოსმალეთის საქართველოს“ პრობლემის საბოლოო გადაწყვეტის პერსპექტივისადმი იჩენს.

როგორც ს. მესხის პუბლიცისტური წერილებიდან ჩანს, ომის დამთავრების შემდგომ აჭარისადმი მისი ინტერესი კიდევ უფრო მეტად გაიზარდა. იგი მართებულად ფიქრობდა, რომ თურქეთის მიერ რუსეთისათვის საქართველოს ამ დიდი ნაწილის გადაცემა სულაც არ ნიშნავდა პრობლემის გადაჭრას. პირიქით, ამ კუთხის მოსახლეობაში ქართული სულისა და ცნობიერების ასაღორძინებლად ბევრი რამ სამომავლოდ იყო გასაკეთებელი. ეს ყველაფერი ს. მესხს კარგად რომ ჰქონდა გაცნობიერებული, ნათლად ჩანს ომის შემდგომ წლებში გამეთ „დროებაში“ გამოქვეყნებული მისი წერილებით. ერთ-ერთი მათგანია „ახლად შეძენილი საქართველო“ („დროება“, 1878 წ. 10 მარტი, № 50), რომელშიც იგი უღრმეს გულისტკივილს გამოთქვამს იმის გამო, რომ „ჩვენ, რუსის ქართველები, თითქმის სრულებით არ ვიცნობთ ამ ახლად ჩვენს უბეში დაბრუნებულ მოძმეებს. ვიცით მხოლოდ, რომ ყველა ესენი გამაჰმადიანებულები არიან, რომ მომეცებულ ნაწილს ამათგანს ძველი საქართველოს ხასიათი და ჩვეულებანი ჯერაც არ დაეიწყებიან და ასრულებენ, ვიცით, რომ ზოგან იმათ თავიანთი სამშობლო ქართული ენა ჯერაც არ დაკარგვიან და სხვა არაფერი“ (51, 368).

ბერლინის კონგრესის მიერ მიღებული ამ გადაწყვეტილების განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ჩვენი ქვეყნისათვის იმხანად ბევრმა დიდმა მამულიშვილმა მიაპყრო გამორჩეული ყურადღება. მათგან აქ უსათუოდ უნდა გავიხსენოთ ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ამასთან დაკავშირებით ერთ-ერთ „შინაურ მიმოხილვაში“ (1879 წლის იანვარი) წერდა: „ბერლინის ხელშეკრულებამ ჩვენ ერთი დიდი სიკეთე შეგვძინა და ამ მხრით შარშანდელი წელიწადი ჩვენთვის ფრიალდირსსახსოვარია: ჩვენი ძმები, ჩვენი სისხლ-ხორცი, ჩვენთან ერთად „მებრძოლი შავის ბედისა“, ჩვენი გმირობის ბუდე, ჩვენთვის განათლების და სწავლის აკვანი, ჩვენი ძველი საქართველო, - დღეს ჩვენ შემოგვიერთდა“ (85, 242).

აჭარასთან ს. მესხის დამოკიდებულების შესაფასებლად ერთ-ერთი უაღრესად საინტერესო წერილია „ერთი სადილი შერიფ-ბეგთან“ („დროება“, 1878 წ. 27 ივნისი, № 126). ამ წერილში მოთხრობილია ქართველი საზოგადოების შეხედრა ახალციხიდან თბილისში სცუმრად ჩამოსულ აჭარელ შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილთან. ამ შეხედრის

სადმი ინტერესს არსებითად ზრდიდა ის გარემოება, რომ შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი უშუალოდ გააცნობდა შეკრებილ საზოგადოებას აჭარისა და „ოსმალის საქართველოს“ მკვიდრთა ყოფის საჭირობორგო პრობლემებს.

ს. მესხმა უდიდესი კმაყოფილებით აუწყა მკითხველს შერიფ-ბეგისაგან მოწედილი ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ მთელს აჭარაში ქართულად ლაპარაკობდნენ და ბევრმა სიტყვაც კი არ იცოდა თათრული; თუმცა იქვე მან იმის გამოც გამოთქვა გულისტკივილი, რომ მოსახლეობის დიდ ნაწილს ქართული წერა-კითხვა არ შეეძლო და ხელისუფლების მიერ გახსნილ მედრესეებში მოღვაწე მათ მხოლოდ ოსმალურ წერა-კითხვას ასწავლიდნენ.

შერიფ-ბეგის სერგეი მესხისეულ დახასიათებას მნიშვნელოვან შტრიხს სძენს ის ინფორმაციაც, რომლითაც ავტორი ამ შეხვედრის ამბის თხრობას ამთავრებს: ქართველ საზოგადოებასთან გამომშვიდობების შემდეგ შერიფს ქართული წიგნების მალაზიაში გაუვლია, ოცი ცალი ქართული ანბანი და იქ არსებული ყველა ქართული წიგნის თითო ეგზემპლარი შეუძენია და ასე დაბრუნებულა შინ.

ს. მესხსა და ჩვენი ერის სხვა იმეამინდელ სახელოვან შვილებს კარგად ჰქონდათ გააზრებული, რომ პრობლემის მხოლოდ აღმინისტრაციული გადაჭრა მის საბოლოო მოგვარებას ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა. მთავარი და ძირითადი საქმე ამის შემდეგ იყო გასაქმებელი: იქ ნორმალური მართვა-გამგებლობის დამყარება, განსხვავებული სარწმუნოებრივი და ყოფით-ეთნოგრაფიული წეს-ჩვეულებებისადმი პატივისცემის გამოხატვა, ქართული სკოლების გახსნა და ა. შ.

იგი დაბეჯითებით ურჩევდა ხელისუფლებას, აჭარის მმართველობით სისტემაში მომუშავე პირების შერჩევის დროს უსათუოდ მიეღო მხედველობაში „ამ ახალ შემოერთებულ ხალხთა ხასიათი, ჩვეულება, სარწმუნოება“ და სხვა სპეციფიკური გარემოებანი და მათი გათვალისწინებით გადაეწყვიტა ეს „მძიმე საქმე“. მისი აზრით, „მომეგებული სიფრთხილე და წინ-დახედვა“ ხელისუფლებას პირველ ყოვლისა მაინც ბათუმთან დაკავშირებით უნდა გამოეჩინა, ვინაიდან ამ ქალაქის დაკარგვას არა მარტო თურქეთი განიცდიდა მეტად მტკივნეულად, არამედ ინგლისიც. ს. მესხის თქმით, „უკანასკნელ ხანებში ბათუმისკენ ინგლისისა და ოსმალეთის დანდობილნი პირნი დაიარებოდნენ და აქემებდნენ ხალხს რუსეთის წინააღმდეგ, უქადაგებდნენ რუსეთის სიძულელილს“. ამიტომაც თელიდა ს. მესხი საჭიროდ, ბათუმთან დაკავშირებით „ერთობ დიდი სიფრთხილე, ერ-

თობ წინ-დახედული მოქმედება და გამჭვრიახობა“ გამოგვეჩინა და იქ ისეთი კაცები დაგვენიშნა გამგებლებად, რომელთაც კარგად ეყო-
დინებოდათ ადგილობრივი მდგომარეობა, ხალხის ზნე, ხასიათი, ენა
და ჩვეულება (52, 7).

ს. მესხი უდიდესი აღშუოთებით საუბრობს იმაზე, რომ ახლადშე-
მოერთებულ ბათუმის მაზრაში საკმაოდ მრავლად გაჩნდნენ ისეთი
პიროვნებები, რომლებიც შექმნილი რთული მდგომარეობით სარ-
გებლობდნენ და ისედაც დაძაბულ ვითარებას კიდევ უფრო ძაბავე-
დნენ. მათში იგი უპირველეს ყოვლისა თბილისელ სომხებს გუ-
ლისხმობს, რომლებიც იქ მიწების შეძენას ცდილობდნენ. იმის გამო,
რომ ბათუმის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი თურქეთის ხელი-
სუფლების აგიტაციით მშობლიური მიწიდან აყრასა და ოსმალეთში
გადასახლებას ფიქრობდა, სომხები ცდილობდნენ მათი მამულები ია-
ფად და სარფიანად ეცდოთ ხელთ. ამ ამბით აღშუოთებული ს. მესხი
წერილში „ბათუმის მიწები“ („დროება“, 1878 8 ივლისი, № 135)
წერს: „სასაცილოც კია ის გარემოება, რომ ჯერ რუსეთისათვის არც
კი ჩაუბარებიათ ბათუმი და იმის მაზრა, ჯერ არც კი ვიცით ნამდვი-
ლად გადასახლდებიან მართლა იქილამ მცხოვრებლები და ადგილ-
მამულები დარჩება გასასყიდელი თუ არა და ახლავე ჩნდებიან ისე-
თი პირები, რომელთაც აქაც კი განუმრავლავთ ხელის მოთბობა, სარ-
გებლობა, მუქთად დაფლობა მამულებისა“.

ს. მესხი სავსებით მართებულად გამოთქვამს აღშუოთებას სომხების
ამგვარი მოქმედების გამო და ეროვნული ინტერესების გათვალის-
წინებით სუამს წინადადებას, თუ ბათუმის მიწების გაყიდვის საკითხი
მართლაც რეალურად დადგება დღის წესრიგში, მაშინ უმჯობესი იქ-
ნება პრიორიტეტი ამ საქმეში მეგრელებს მიენიჭოს, ვინაიდან „მო-
მეტებული ნაწილი იქაური მამულის პატრონები და ეაჭრები არიან
ლაშვები, რომელნიც ხასიათით, მნით, მოხერხებულის და მახვილის
ჭკუით და აგრეთვე ენითაც თითქმის წმინდა მეგრელები არიან...
მისი აზრით, ბათუმის მხარე ამისთანა ხალხს უფრო ადვილად შეეთ-
ვისება, ამისთანა ხალხთან, რომელიც ამავე დროს თანამოძმე
ხალხიცაა, უფრო სიამოვნებით, უფრო ადვილად დაიჭერს საქმეს,
ვინემ სხაგვარ ეაჭრებთან.“

ს. მესხმა სწორად იყარაუდა, რომ სომხები განსაკუთრებულ და-
ინტერესებას ბათუმში მიწების შეძენით იმიტომ გამოიჩინდნენ, რომ
ეს ქალაქი მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა. რაც
შეეხება „სოფლის მამულების შეძენას, ამას თბილისელი სომხები,

მისი აზრით, რასაკვირველია, არ გამოუდგებიან, რადგან მეურნეობა ამათთვის არ არის გაჩენილი“. ეროვნული ინტერესებიდან გამომდინარე, ს. მესხი ქართველ მოსახლეობას მოუწოდებდა, არაერთარ შემთხვევაში არ დაემვათ ამ მამულების გაყიდვა უცხო გომის ხალხზე და ყველაფერი გაეკეთებინათ იმისათვის, რომ „ეს სოფლის ადგილები“, თუ მათი გაყიდვა რეალურად მართლაც დადგებოდა დღის წესრიგში, პირველ ყოვლისა გურულებსა და მეგრელებს შეეძინათ. იგი მოუწოდებდა მთავრობას, სწორედ ეს გადაწყვეტილება მიეღო და აჭარაში გასაყიდი მიწები გურული და მეგრელი მოსახლეობისათვის „შემსუბუქებული პირობებით მიეყიდა“.

ს. მესხმა კარგად იცოდა, რომ მის მიერ საესეებით სწორად დასმული ეს წინადადება მთავრობას თავისუფლად შეეძლო ნაციონალიზმის გამოვლინებად მიეჩნია. ამიგომაც იყო, რომ თავის დაზღვევის მიზნით მან იქვე თავადვე გამოთქვა იმედი იმისა, რომ ხელისუფლება მას „ამ ნატერას სხვა რაიმე ჰაზრით არ ჩამოართმევდა“.

ს. მესხმა სამი საუკუნის განმავლობაში ჩვენგან იძულებით მოწყვეტილ აჭარელ თანამომემებთან ძმური კავშირურთიერთობის აღდგენის უმთავრეს პირობად ერთმანეთისადმი ნდობის განმტკიცება მიიჩნია. მან თავისი დროის ქართველობის ახალ უმთავრეს მოვალეობად „ახლადშემოერთებული ოსმალეთის ქართველობის“ იმაში დარწმუნება მიიჩნია, რომ ეს მხარე „გასაცარცვათ და შესაჭმელათ როდი შემოვიერთეთ, არამედ მხოლოდ იმისათვის, რომ ერთმანეთს ხელი ხელში ჩავავლოთ და ამნაირათ უფრო ადვილათ გავიაროთ ცხოვრების მძიმე გზაზედ“ (52, 11).

ს. მესხი, როგორც განმანათლებელი და „თერგდალეულთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი, განათლებას, როგორც ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცების ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ძალას, განსაკუთრებულ როლს აკისრებდა. ამიგომაც იყო, რომ მსგავსად ილია ჭავჭავაძისა, აკაკი წერეთლისა, იაკობ გოგებაშვილისა, ნიკო ნიკოლაძისა და თავისი დროის სხვა დიდი ქართველებისა, „ახლადშემოერთებულ ოსმალთს ქართველებსა და ჩვენს შორის გაწყვეტილი ძმობის ხელ-ახლად აღდგენის უმთავრეს და უპირველეს საშუალებად“ მან მაჰმადიან ქართველებში ქართული წერა-კითხვის გავრცელება მიიჩნია. ამიგომაც დაისახეს ქართველმა „სამოციანელებმა“ თავიანთი ეროვნულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობის ერთ-ერთ უმთავრეს მიზნად აჭარაში პირველდაწყებითი ქართული სახალხო სკოლების გახსნა.

აღნიშნული პრობლემის პრაქტიკული გადაწყვეტის საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გახსნამ (1879 წ.). ამ საზოგადოების ინიციატივით, მართალია, პირველივე წელიწადს გადაიდგა პრაქტიკული ნაბიჯები, მაგრამ ეს საკმარისი არ იყო და უმთავრესი სამუშაო სამომოვლოდ იყო შესასრულებელი.

ამ პრობლემის გადაწყვეტის ყველაზე რეალურ გზად ილიას აჭარასა და ქობულეთში რაც შეიძლება „მომეგებული ქართული სკოლების“ გახსნა მიაჩნია. მისი თქმით, „ეს სკოლები სხვა ყოველს საშუალებაზედ მეტად სულით და გულით შემოგვიერთებენ აჭარასა და ქობულეთის ერს და ისევ ისე ძმურს სიყვარულს ჩამოაგდებენ ჩვენში.“ საბედნიეროდ, იმდროინდელ ქართველ მამულიშვილთა ეს სურვილი მხოლოდ სიტყვიერ ნატვრად რომ არ დარჩენილა, ეს 1882 წელს ბათუმში ქართული სკოლის გახსნითაც დასტურდება. მართალია, თავდაპირველად ამ მოვლენას ადგილობრივ წარჩინებულ ქართველთა დიდი ნაწილი უნდობლობით შეხედა, მაგრამ სულ მალე ისინი აშკარად დარწმუნდნენ ან საქმის სარგებლიანობაში და არა მარტო შეილენი შეიყვანეს ქართულ სკოლაში, არამედ მისთვის მატერიალური დახმარების გაწევაც გადაწყვიტეს.

როგორც ს. მესხის ბიოგრაფიიდანაა ცნობილი, აღნიშნული თვალსაზრისით არსებული ვითარების გასაცნობად 1882 წლის ნოემბერში იგი ათი დღით ჩავიდა ბათუმში. ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა ის წერილი, რომელიც წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობას 1882 წლის 19 ნოემბერს გაუგზავნია ილ. ჭავჭავაძისა და გრ. ყიფშიძის ხელმოწერით ს. მესხისათვის:

„მოწყალეო ხელმწიფე, სერგეი სიმონის ძე!

მმართველობა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა გთხოვთ თქვენ წაბრძანდეთ ქ. ბათუმში, შეიგყოთ ადგილზე გარემოება და ვითარება სკოლის და სასკოლო სახლის აშენებისა და ადგილის შეძენის შესახებ. და ეს ყოველივე ცნობანი დაწერილებით შეატყობინეთ მმართველობას.

ამასთან მმართველობა გთხოვთ თქვენ, თუ შესაძლოდ დაინახოთ შევშეთშიაც ახვიდეთ და სახალხო სკოლის გახსნის თაობაზედ შეპკრიბოთ საჭირო ცნობები.

მმართველობას დიდი იმედი აქვს, რომ თქვენ თქვენის გამოცდილებით ყოველსავე ღონისძიებას იხმართ საზოგადოების მმართველობის მინდობილობის აღსასრულებლად და ჩვენს თანამოძმე მამ

მადიანი მცხოვრებლებისთვის და მათი შვილების აღსაზრდელად და განსანათლებლად თქვენს მეცადინეობას არ დაიშურებთ“ (52, 453).

ს. მესხმა კეთილსინდისიერად შეასრულა „საზოგადოების“ დავალება, პირადად გაეცნო ბათუმში არსებულ რეალურ ვითარებას და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ჩვენი ბათუმელი მოძმეები „მარგო სიგყვით კი არა, თვით საქმით იყვნენ მზად აესრულებინად თავიანთი სიგყვა და დაპირება.“ სწორედ ამის დასტურად მიიჩნია მან ბათუმის გავლენიანი ქართველების გულწრფელი სურვილი აქტიური ურთიერთობა დაემყარებინათ წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან და ქართული სკოლის ასაგებად არა მარგო სათანადო ადგილი გამოეყოთ, არამედ სასკოლო შენობის აგებაშიც შეეტანათ თავიანთი წვლილი (52, 395).

ბათუმში მიღებული შთაბეჭდილებები ს. მესხმა საპეციალური მოხსენების სახით წარუდგინა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მმართველობას.

„დროებაში“ გამოქვეყნებული აღნიშნული მოხსენებით („დროება“, 1882 წ. 24 დეკემბერი, № 270) ნათელი წარმოდგენა გვექმნება ბათუმის ქართული საზოგადოების იმეამინდელ ეროვნულ პოზიციასა და ქართული სკოლისადმი მის დამოკიდებულებაზე.

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხი, რომელსაც ს. მესხმა აჭარისადმი მიძღვნილ წერილებში არაერთგზის მიაქცია ყურადღება, სარწმუნოებრივი პრობლემა იყო. იგი სავსებით სწორად და მართებულად მოითხოვდა, ქართულ საზოგადოებას ეს საკითხი მიზანმიმართულად არ წამოეწია წინა პლანზე. „ჩვენი პაპრი, – წერდა, მაგალითად, იგი ამასთან დაკავშირებით ერთგან, – ეს არის, რომ არა თუ ძალდატანებით, ქადაგებითაც, გვბილი სიგყვებითაც კი არ უნდა ვეცადოთ მაჰმადიანი ქართველების გაქრისტიანებას, გამართლმდიდებლობას; წინააღმდეგ შემთხვევაში, უეჭველია, რომ ჩვენ თავიდანვე შევაძლებთ იმათ ჩვენს თავს, თავიდანვე განზე დაგვიწყებენ ყურებას. სარწმუნოება სინიღისის საქმეა, ერთობ ფრთხილად უნდა შევხოს იმას კაცი, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც წინ მაჰმადიანის სარწმუნოების კაცი გიდგია. არც ქადაგება, არც რჩევა არ არის საჭირო ამ შემთხვევაში. თვითონ თავის თავად თუ გაიცეხენ და დარწმუნდებიან ქრისტიანთ სარწმუნოების უმჯობესობაში და მიიღებენ ამ სარწმუნოებას, ხომ კარგი, თუ არა და იყვნენ, დარჩნენ ისე, როგორც არიან. სარწმუნოების განსხვავება არ დააბრკოლებს, არ დაუშლის ჩვენსა და იმათ ძმობას და ერთობას“ (52, 14).

ს. მესხის ამ სიტყვებში ნათლად განისაზღვრა განსხვავებული რელიგიური აღმსარებლობისადმი ავტორისეული დამოკიდებულების არსი. მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთ დამოწმებული მოსაზრების გამოთქმიდან საუკუნეზე მეტი გავიდა, იგი დღევანდელი პოზიციებიდანაც მთლიანადაა მისაღები. ეს არა მარტო ზოგადად დასტურდება, არამედ თავად აჭარელი მოსახლეობის მაგალითზეც. გარდა იმისა, რომ სარწმუნოებრივ განსხვავებულობას მათთვის ოდნავადაც არ შეუშლია ხელი ქართველობასთან სამსაუკუნოვანი შეწყვეტილი კავშირურთიერთობის აღსადგენად, მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა საკუთარი ნებითაც თქვა უარი ისტორიული აუბედობის შედეგად თავსმოხვეულ სარწმუნოებაზე და ისევ დაუბრუნდა წინაპართა რელიგიურ აღმსარებლობას – ქრისტიანობას.

ს. მესხის აჭარული ციკლის წერილების უმთავრესი ღირსება ისიც არის, რომ ისინი იმ სირთულეებზე გვიქმნიან ნათელ წარმოდგენას, რომლებიც ამ კუთხის შემოერთების გზაზე იჩენდა ხოლმე თავს. ამ თვალსაზრისით პუბლიცისტი ვითარებას არ აღაშფოთებს და მკითხველს სამოგადოებას ცხადად და გარკვევით უსაუბრება როგორც ამ მიმართულებით არსებულ სიძნელეებზე, ისე მათი დაძლევის გზებზეც.

აღნიშნული წერილებისადმი („ბათუმისაკენ“) ინტერესს არა მარტო ის გარემოება განსაზღვრავს არსებითად, რომ მასში ს. მესხის ეროვნული თვალთახედვაა გამოხატული, არამედ ისიც, რომ ისინი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან იმ რთულ ვითარებაზე, რომელიც იმხანად ბათუმსა და მთელს აჭარაში იყო დამკვიდრებული. ს. მესხი შთამბეჭდავად აღწერს ადგილობრივი მოსახლეობის უმძიმეს სოციალურ მდგომარეობას, რაც მმართველობითი რეჟიმის შეცვლას მოჰყვა შედეგად და საუფუძლიანად წარმოაჩენს იმ არსებით მიზეზებს, რამაც საგონებელში ჩაეარნილ აჭარელთა ერთ ნაწილს მშობლიური კუთხიდან აყრა და თურქეთში გადასახლება აუიქრებინა.

ს. მესხის ნააზრევისადმი ინტერესს არსებითად მრდის ის გარემოება, რომ ავტორი შექმნილი მდგომარეობის მხოლოდ აღმწერდამნახველის როლში კი არ გვევლინება, არამედ ამ ვითარებიდან გამოსაუფლავად ეძებს აქტიურად.

პირველი ყველაზე დიდი შთაბეჭდილება აჭარასა და ბათუმში ჩასულ ს. მესხზე ამ მხარის რუსეთისათვის გადაცემით შეშფოთებული ადგილობრივი მოსახლეობის პანიკური შიშის თვითხილვამ მოახდინა. ოზურგეთიდან რუსის ჯართან ერთად ბათუმს მიმავალი ს. მესხი

პირადად შეხვდა ამგვარი შიშით შეძრწუნებულ ადამიანებს. ამ შიშს, მისი თქმით, საფუძვლად, პირველ ყოვლისა, „იქაურ ხალხში გავრცელებული ხმა ედო“, თითქოს რუსები მათი სარწმუნოების საქმეში ჩაერეოდნენ, ხალხს მაჰმადიანურ სარწმუნოებას ძალით ჩამოაშორებდნენ და ოჯახებს შეუვიწროებდნენ.

ს. მესხის წერილებში ესოდენი სიმწვავეით დასმული ზემოთ აღნიშნული პრობლემა იმდროინდელი ჩვენი საზოგადოების მძაფრი გულისტკივილის საგანსაც წარმოადგენდა. ამის თაობაზე მაშინ ბევრი იწერებოდა და ჩვენი ერის მოწინავე შეილები ყველაფერს აკეთებდნან იმისათვის, რომ მაჰმადიანი ქართველების ამგვარ გადაწყვეტილებას წინ აღდგომოდნენ. მაგალითად, ამ ფაქტით შემუშოებული ილია ჭავჭავაძე 1879 წლის ერთ-ერთ „შინაურ მიმოხილვაში“ წერდა: „თუ მართლა აჭარა აიყრება და გადასახლდება, საკვირველი რამ იქნება მერე როგორ? თავის მამა-პაპეულს ბინას, სახლს, კარს, მამულს, დედულს, მამათა სალოცავს, მამათა საფლავს, – სულ ყველაფერზედ ხელს უნდა იღებდეს და ოსმალეთში მიდიოდეს, გაგონილას!.. საკვირველი ამბავია!.. ნუთუ, რაც უნდა იყოს, რუსეთის ხელში ყოფნა არ უნდა ერჩივნოს, ვიდრე ოსმალეთის ხელში?.. რად მირბის ხალხი, მერე როგორ მირბის? ეიმეორებთ – სულ ყველაფერს სტოვებს, რისთვისაც კაცი თავს იკლავს ხოლმე მთელი თავის ღღენი... დიად, ჰსტოვებს და მიდის სად?.. ოსმალეთში!..“ (85, 268).

რამ მიიყვანა ასეთ სასოწარკვეთილებამდე იქაური მოსახლეობა? – გულისტკივილით კითხულობს ილია ჭავჭავაძე და თავადვე ცდილობს ამ კითხვისთვის პასუხის გაცემას. ამ გარემოების განმაპირობებელ ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად ის და იმ პერიოდის სხვა ქართველი მამულიშვილები პირველ ყოვლისა სახელმწიფოებრივი მმართველობის იმ არასწორ რეჟიმს მიიჩნევენ, რომელიც ახლადშემოერთებულ აჭარაში დაამყარა რუსეთის ხელისუფლებამ. ილიას თქმით, ამ კუთხეს „კალიასავეთ მიესია ყველა კალიაზედ უფრო მსუნაგი, უფრო ხარბი, უფრო გაუმაძღარი წვრილი ჩინოვნიკობა... საცა გამოგდებული სამსასურრიდამ კაცი იყო თურმე, საცა გამოუსადეგი, უხეირო, თავმედხელაღებული იყო, ამ ახალ ქვეყნებში მოხელეობა მიიღო. აბა რა კეთილს დააყრიან ხალხს? აბა რა მხრით დაანახებენ ისინი რუსის მთავრობასა, რუსის მმართველობასა?“

ზემოთ ხაზგასმული მოვლენა ს. მესხს ეროვნულ ტრაგედიად მარტო იმიტომ კი არ მიაჩნია, რომ მის შედეგად „ჩვენ ხელ-ახლად გვეკარგებოდნენ, გვმორღებოდნენ დიდი ხნის განშორების შემდეგ

ახლადმეძენილი ძმები," არამედ იმიტომაც, რომ მათი წასვლით დაცარიელებულ ქართულ მიწებს თავისუფლად შეიძლებოდა ან უცხო გომის შეილები დაჰატრონებოდნენ, ანდა ხალხისაგან დაცლილი ეს ადგილები „გაუდაბნოვდებოდა," რაც „უეჭველია, საზარალო იქნებოდა მთელის სახელმწიფოსათვის" (52, 49).

ამიტომაც იყო, რომ ამ მოვლენის სავალალო შედეგებით შემოთხლებული ს. მესხი „ყველა ქართველების, ყველა იქ მყოფი კეთილსინდისიანის კაცისთვის საღმთო მოვალეობად" მიიჩნევდა იმას, რომ ძალა და ენერგია არ დაეშურებინათ იქაური ქართველებისათვის ამ განმრახებაზე ხელის ასაღებად. ამ საქმეში გადამწყვეტი როლის შესრულება, მისი აზრით, მაინც ჩვენს მოქმედებაზე იყო დამოკიდებული. „თუ ჩვენ, - წერდა იგი ერთგან, - ისე მოვეყრობით იმათ, როგორც ნამდვილ ძმას შეეფერება და არა ისე, როგორც ძალით ალებულს, დაპყრობილ ხალხს, დარწმუნებული იყავით, რომ დიდის სიამოვნებით დარჩებიან, აღარ გაივლებენ გულში ოსმალეთში გადასახლებას" (52,50).

როგორც ცნობილია, აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების აღსანიშნავად ქართველ მამულიშვილთა ერთმა ნაწილმა აჭარიდან მოწვეულ სტუმრებს 1878 წლის 20 ნოემბერს თბილისში სამგიმო ნადიმი გაუმართა. ამ ფაქტთან დაკავშირებით 23 ნოემბერს გაზეთ „დროებაში" ს. მესხმა სპეციალური წერილიც გამოაქვეყნა - „სადილი ახლადმეშობრებულ ქართველთათვის." წერილში მღელვარედ იყო მოთხრობილი ამ შეხვედრის შესახებ. ს. მესხის ინფორმაციით, სადილზე, რომელიც მუხრანსკის სასახლის კლუბში გაიმართა, ჩვენი ქვეყნის ბევრმა წარჩინებულმა პირმა მოიყარა თავი გარდა ილია ჭავჭავაძისა, რომელიც იმხანად ქალაქში არ იმყოფებოდა. აჭარიდან მოწვეულ სტუმართა შორის ყოფილან: გენერალ-მაიორი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი, პუსეინ-ბეგ ბეჟან-ოღლი, ნური-ბეგ ხიმშიაშვილი, პუსეინ-ბეგ აბაშიძე და სხვ.

აჭარელი მოძმეებისადმი მიმართულ სიტყვაში პოეტ გრ. ორბელიანს უთქვამს, რომ მათი იმეკამინდელი სამგიმო შეხვედრის საფუძველი შავის ბედის გამო ერთმანეთს განშორებული და დიდი ხნის განმავლობაში ერთმანეთისათვის დაკარგული ძმების ერთად შეყრის სიხარულით იყო განპირობებული. ამ ამბით უსაზღვროდ აღტაცებულმა პოეტმა ღმერთს შესთხოვა, რომ „შეერთება ესე ჩვენი იყოს უკუნიითი უკუნისამდე შეურყევლად!.. და დღეის იქით ღვინშია, ჭირშია, ვიყვნეთ ჩვენ ერთად, ვითარცა ერთნი დედა საქართველოს შვილნი" (52, 75).

მსგავსი სულისკვეთებით განმსჭვალული სიტყვები სადილზე სხვებმაც წარმოსთქვეს, მათ შორის, დ. ყიფიანმა, აკ. წერეთელმა და სხვებმა. თავად წერილის ავტორის შეფასებით კი სამი საუკუნის განმავლობაში ერთმანეთს დაშორებული ძმების კელაჲ ერთად ყოფნისა და „განაწილებული საქართველოს შეერთების“ ეს სადღესასწაულო დღე – 1878 წლის 20 ნოემბერი – ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ისტორიული მნიშვნელობის მქონე დიდი დღე იყო.

როგორც ითქვა, აჭარისა და ბათუმის პრობლემებით ს. მესხის განსაკუთრებული დაინტერესება მარტო ეურნალისტურ-პუბლიცისტური მოღვაწეობით არ შემოიფარგლებოდა და იგი პრაქტიკულადაც აქტიურად ცდილობდა უშუალო მონაწილეობა მიეღო ბევრი საჭირობოროტო საკითხის რეალურ გადაწყვეტაში. ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია ის ინიციატივა, რომელიც მან და მისი რედაქტორობით გამომაჲალმა გაზეთმა „დროება“ გამოიჩინეს აჭარელი მოძმეებისათვის დახმარების აღმოსაჩენად.

კერძოდ, 1879 წლის 13 თებერვალს გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნებული წერილით - „ძმა ძმისთვისაო – ამ დღისთვისაო“ (№ 32) ს. მესხი გამოვიდა ინიციატივით, ომიანობით ეკონომიკურ გასაჭირში ჩავარდნილი აჭარელი მოსახლეობისათვის მატერიალური დახმარება აღმოეჩინათ. იგი დიდი გულისტკივილით აუწყებდა მკითხველს, რომ აჭარა „გასული ომიანობის წყალობით... ჯარებითა და ამათი ცხენებით ისე იყო გადაჯირგალებული და აოხრებული,“ რომ „ხალხი შიშველ-ტიტველი და მშიერ-მწყურვალე დარჩა.“ უშუალოდ ამ მხარიდან თვითმხილველთა მიერ გამოგზავნილი ცნობების თანახმად მოსახლეობა რეალურად იდგა შიმშილითა და სიცივით დახოცვის საშიშროების წინაშე.

ამ აზრით შემოთვალსაზრისით ს. მესხმა მამულიშვილური გულითაღობით თხოვა საზოგადოებას, ვისაც რით შეეძლო, იმით დახმარებოდა ჩვენს ახლადშემოერთებულ მოძმეებს. „ნუ დავიმოგავთ თითო-ოროლა მანეთს, თითო-ოროლა თუმანს, ძველ ტანისამოსს, ხორავს, ერთი სიტყვით, ვისაც რა გვემარჯვება და რაც შეგვიძლიან დავეხმაროთ მშიერ-ტიტველ ხალხს!“ (52, 130).

ს. მესხი თვლიდა, რომ აჭარელი მოძმეებისადმი ამგვარი დახმარება არა მარტო ჩვენი „კაცთ-მოყვარეობითი გრძნობის“ გამოვლინება იქნებოდა, არამედ იმის რეალური დემონსტრირება, როგორ აქტიურად ცდილობდა „რუსეთის საქართველოს“ მოსახლეობა საქმით აღმოეჩინა დახმარება გასაჭირში ჩავარდნილი თავისი მუსულ-

მანი ძმებისათვის. „ამ ახლადშემოერთებულ ხალხს, - წერდა ს. მესხი, - ახლა ჩვენ პირველად უნდა დაუმტკიცოთ, რომ ჩვენ ჭირშია და ლხინშია მართლაც ძმები ვართ იმათი.“

ს. მესხის ამრით, ამის გაკეთება იმიტომაც იყო აუცილებელი, ჩვენგან უყურადღებოდ მიტოვებული თანამოძმეები თავიანთი მამულებიდან რომ არ აყრილიყვნენ და ოსმალეთში არ გადასახლებულიყვნენ.

კმაყოფილებით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ს. მესხის ამ მოწოდებას საზოგადოების ერთი ნაწილი საქმით გამოეხმაურა და ორთვენახევარში აჭარელ თანამოძმეთა დასახმარებლად 1 538 მანეთი შეგროვდა. „დროების“ 1879 წლის 27 აპრილის (№ 88) ნომერში დასტამბულ წერილში - „შემწეობის დარიგება“ ს. მესხი მკითხველებს აუწყებს, რომ ამ ფულის პატიოსნად და კეთილსინდისიერად დარიგების მიზნით იგი თავად იმყოფებოდა ქობულეთში და მაზრის სოფლებიდან მოწვეული მამასახლისებისა და მეჯლისის თანდასწრებით ყველაზე გაჭირვებულებს პირადად დაურიგა ფულადი შემწეობა.

ს. მესხის, ისევე როგორც იმ პერიოდის ბევრი ქართველი მამულიშვილის, განსაკუთრებულ შემოწონებას იწვევდა ის ფაქტი, რომ სხვადასხვა გარემოებათა შედეგად აჭარის მოსახლეობის ერთი ნაწილი მშობლიური კერიდან იყრებოდა და ოსმალეთში გადადიოდა საცხოვრებლად. ს. მესხმა და მისმა „დროებამ“ თავიდანვე მწვავედ გაილაშქრა ამ მოვლენის წინააღმდეგ და ბევრი რამ გააკეთა მოგყვებული აჭარელი მოძმეებისათვის თვალის ასახელად.

შექმნილი მდგომარეობის საფუძვლიანი ანალიზის შედეგად ს. მესხი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეს გრაგიკული მოვლენა ძირითადად სამი უმთავრესი მიზეზით იყო განპირობებული: 1. აჭარაში მაზრის უფროსებად ისეთი კაცების დანიშვნით, რომელთაც საერთოდ არ იცოდნენ იქაური მოსახლეობის ჰნე, ხასიათი და წეს-ჩვეულებანი. 2. ომისაგან აოხრებული და დამშეულ-გადატაკებული ხალხისთვის სახელმწიფოს მიერ დიდძალი გადასახადის დაკისრებითა და 3. მოვლების მიერ გაწეული აგიტაციით (52, 183).

ამას ემატებოდა ისიც, რომ ქართველი ხალხისადმი არაკეთილმოსურნელ განწყობილი არაქართულენოვანი პრესა (სომხური გაზეთი „მშაკი“, რუსული გაზეთი „კავკაზი“ და სხვ.) არასწორ და გენდენციურ ინფორმაციებს ბეჭდავდნენ აღნიშნულ მოვლენასთან დაკავშირებით, რასაც შეცდომაში შეიყვანდა ხალხი. კერძოდ, გაზეთ „მშაკის“ ინფორმაციით, „ფოცხოვის მაზრიდან დაწყებული მთელი ზემო

და ქვემო აჭარის მაჰმადიანის ქართველები სომხეთში გადადიან, სულ სამოცათას ოჯახამდინ(?) აპირებენ გადასახლებას“ (52, 182).

ს. მესხი აღმოთებით ამხელს ამ ინფორმაციის სრულ უსაფუძვლობას და მკითხველს აუწყებს, რომ „მშაქის“ მიერ დასახელებულ ქართველ ოჯახთა რაოდენობა არა თუ აჭარაში, არამედ „მთელ ახლადშემოერთებულს მაჰმადიან საქართველოშიც კი არ ითვლებოდა.“ იგი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ თუ საერთო სურვილი იქნებოდა, ეს ჭორებიც მალე გაიჟანგებოდა და ის მიზეზებიც უპრობლემოდ აღმოიფხვრებოდა, რომლებიც აჭარელ მოსახლეობას მშობლიური მიწიდან აყრასა და ოსმალეთში გადასახლებას აიძულებდა. ამ მიზნით მთავრობას დროებით ან საერთოდ უნდა ეთქვა უარი იქ გადასახადების აკრებაზე, ან მნიშვნელოვნად შეემცირებინა ის და სახელისუფლებო სტრუქტურებში ამ კუთხისადმი კეთილად განწყობილი „უფროსები დაენიშნა.“

როგორც ს. მესხის პუბლიცისტიკიდან ამკარად ჩანს, ეს პრობლემა მას განსაკუთრებით აღელვებდა და აწუხებდა. ამის დასტურად მინდა ერთი წერილიც დავიმოწმო - „ბათუმის მაზრის მდგომარეობა,“ (52, 135) რომელშიც ავტორი ბათუმელი რესპოდენტისაგან მიწვდილი ინფორმაციის საფუძველზე უდრემსი გულისტკივილით აღწერს იქ არსებულ უმძიმეს მდგომარეობას. ამ პიროვნების გადმოცემით, ისედაც „ძალიან ღარიბი“ ბათუმის მაზრა ომმა ისე დააძაბუნა და გააჩანაგა, რომ ხალხს არა თუ ხაზინაში გადასახადის შეტანის არანაირი შესაძლებლობა არ ჰქონდა, არამედ საარსებო ლუკმაპურსაც ვერ შოულობდა. ამას ემატებოდა ხელისუფლების მიერ დანიშნული „პატარა ჩინოვნიკების“ ყოველგვარ საზღვარს გადაცილებული თავხედობა.

ამიტომაც იყო, რომ ხალხის ერთი ნაწილი ოსმალეთში მიდიოდა ბედის საძიებლად, მაგრამ გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ ბევრი მათგანი, იმედგაცრუებული და ხელმოცარული, კვლავ მშობლიურ კუთხეს უბრუნდებოდა. სამწუხაროდ, უკან დაბრუნების ამ პროცესს ხელისუფლებამაც და სამოგადოებამაც იმსანად მრავალი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა.

ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა ს. მესხის პოზიცია. იგი ეროვნულადაც და სახელმწიფოებრივადაც სავსებით სწორად აფასებს შექმნილ ვითარებას და ბევრი მისი თანამედროვისაგან განსხვავებით თვლის, რომ ამ მოვლენას მეტი გულისყურითა და გაგებით უნდოდა დანახვა და შეფასება. ს. მესხის აზრით, ოსმალეთში გადა-

სახლებული ჩვენი აჭარელი თანამოძმეები მოგყვებული ადამიანები იყვნენ, რომლებმაც სულ მალე დაინახეს თავიანთი გადაწყვეტილების სრული უსაფუძვლობა და შიმშილით, უსახლკაროობითა და უმძიმესი პირობებით გაწამებულებმა კელაე თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნება გადაწყვიტეს, მაგრამ ხელისუფლება მათ ამის ნებას უკეე აღარ რთავდა.

მთავრობის ამგვარ ქმედებას ს. მესხი პრინციპულად მიუღებელ მოვლენად მიიჩნევს და თავის თვალსაზრისს ორი უმთავრესი არგუმენტით ასაბუთებს. ჯერ ერთი, იმით, რომ ბერლინის გრაქტატის ძალით აქაურ მოსახლეობას უფლება ჰქონდა სამი წლის განმავლობაში მიეღო საბოლოო გადაწყვეტილება, საცხოვრებლად რომელი ქვეყანა აერჩია და ამდენად ამ ხნის მანძილზე მას არა მარტო თურქეთში გადასახლების უფლება ჰქონდა, არამედ უკან დაბრუნებისაც. და მეორეც, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო: „სახელმწიფო და ადგილობრივი“ ინტერესებიდან გამომდინარე, უკან დაბრუნებულებისათვის არა თუ უარი უნდა გვეთქვა, არამედ, პირიქით, ისინი „აღტაცებითა და სიამოვნებით უნდა, მიგველო“ ეინაიდან ამით თავიდან ავიცილებდით „ამ ჩინებული მიწა-წყლის უპატრონოდ“ დარჩენას.

ბათუმისა და აჭარისადმი სიყვარულის გამოვლინებად უნდა მივიჩნიოთ ის ფაქტიც, რომ, მიუხედავად ბევრი სირთულისა, ს. მესხი რამდენჯერმე იმყოფებოდა ამ მხარეში საქმიანი ვიზიტით. ეს მას საშუალებას აძლევდა სათანადოდ შეეფასებინა ის ცვლილებები, რომლებიც ამ მხარეში სამშობლოსთან შეერთების შემდეგ განიცადა. ს. მესხის აღწერით, მაშინდელი ბათუმი „პაგარა და უშნო ქალაქი იყო, სადაც ორ-სამ რიგიან სახლს ვერ ნახავდით; გალახიანი, ოღრო-ჩოღროიანი, ბნელი ქუჩები, აზიური ბაზარი და სხვა“ (52, 393). დედასამშობლოსთან შეერთების შემდეგ აჭარასა და ბათუმში არსებულმა ამგვარმა მდგომარეობამ არსებითად დაიწყო სასიკეთოდ შეცვლა. 1882 წელს ბათუმში მესამედ ჩასული ს. მესხი კმაყოფილებით საუბრობს იმაზე, რომ „გარეგანის მეხედულობით მაშინდელს და ახლანდელს ბათუმს შუა დიდი განსხვავებაა. სად ახლანდელი ორ-სამ და ოთხ ეტაჟიანი უზარმაზარი ქვითკირის სახლები და სასტუმროები და სად მაშინდელი მინგრეულ-მონგრეული ხის ქოსები და უწმინდური ყაეახანები... საცა არ გაიხედავთ, ყველგან ახალი შენობა გაუმენებიათ ან აშენებენ. მთელი ახალი უბნები გაკეთებულან, ქალაქის ბაღს პრთავენ, ქალაქი „გაპლანულია,“ გბებს აშრობენ, წყალი გამოჰყავთ, ნავთ-სადგურის გაფართოებას აპირებენ, რკინისგზა გაჰყავთ და სხვა“ (52, 391).

ბათუმის აღმშენებლობის ხილვამ ს. მესხი ღრმად დაარწმუნა იმაში, „რომ ამ ქალაქს დიდი მომავალი აქვს, კარგი ბედი მოელის.“ ს. მესხის განსაკუთრებული აღფრთოვანება მაინც იქაურ მოძმეთა ადამიანური ბუნებისა და ხასიათის კიდევ უფრო ახლოს გაცნობამ გამოიწვია.

ბევრი თანამედროვის მსგავსად, ს. მესხმა პრინციპულად უარყოფითი პოზიცია დაიკავა ბერლინის ტრაქტატის მიერ მიღებული იმ გადაწყვეტილებისადმი, რის საფუძველზეც ბათუმი პორტო-ფრანკოდ, ანუ თავისუფალ საეაჭრო ქალაქად გამოცხადდა.

ამან მოსახლეობას დამატებითი სირთულეები რომ შეუქმნა, ამის დასტურად ს. მესხს ერთ-ერთი აჭარელის ამგვარი მონათსრობი მოაქვს: „ადრე მოდიოდა ბათუმში გლეხი, ჰყიდულობდა ოსმალოს და ფრანგის საქონელს და უშიშრად მიდიოდა შინ. იცოდა, რომ საბაქოს ყარაულები არ დაუხედებოდნენ და არ წაართმევდნენ ნაეაჭრს. ახლა კი ამ პორტო-ფრანკოს შემოდებამ ეს გვიყო“ (52, 137).

ცნობილმა ქართველმა მწერალმა დ. კლდიაშვილმა კი, რომელიც 1882-1905 წლებში მუშაობდა ბათუმში და უშუალო თვითმხილველი იყო ამ ქალაქის პორტო-ფრანკოდ გადაქცევისა, ზემოთ აღნიშნული პრობლემა თავის მემუარებში ამგვარად დაახასიათა: „პორტო-ფრანკობის დროს ქალაქის გარშემო სადარაჯოები იყო; ყოველი გამველელ-გამომველელი იჩხრიკებოდა და გატანილ ნაეაჭრზე, რაც უნდა მცირე ყოფილიყო, ბაქი უნდა გადაეხადა; აქ, რასაკვირველია, დარაჯებისაგან ათასი თვითნებობა და შევიწროება ხდებოდა. ერთი სიტყვით, სოფელები, რომლებიც ქალაქს ეერ რჩებოდნენ, ძლიერ გაჭირვებულნი იყვნენ. ამგვარივე გაჭირვებაში იყვნენ შორიდან მოსულები გაბრუნებისას – დაჩხრეკა, დაზვერვა, გასინჯვა ბარგისა ხშირად იწვევდა დიდ უსიამოვნებას და შევიწროებას“ (37, 424).

ილია ჭავჭავაძის შეფასებით, ბათუმის გადაქცევა პორტო-ფრანკოდ მხოლოდ „ორიოდე ვაჭრისა და თვით ქალაქში მცხოვრებთათვის დარჩა სახირო“, „ბათომში გზად მიმავლებისათვის“ კი იგი „მხოლოდ წაგება და ბევრი შეწუხება“ იყო, ვინაიდან „ქალაქიდან ორ ნაბიჯზედ შორს ფეხის გადადგმა არ შეიძლებოდა ისე, რომ საბაქოს მშვერავეთა ხელში არ ჩავარდნილიყო კაცი და ერთი დავიდარაბა არ ასტეხოდა, აქეთ-იქით არ ეთხოვნათ, სანამ ნებას არ მიიღებდა ბათუმიდან გასვლისას“ (85, 296). ამიტომაც იყო, რომ ილია სიხარულით შეხედა პორტო-ფრანკოს გაუქმებას, რომელიც 1886 წელს მოხდა.

პორტო-ფრანკოდ ბათუმის გამოცხადების წინააღმდეგ ასეთივე პოზიცია ნ. ნიკოლაძემაც დაიკავა. ამ საკითხთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ წერილებში იგი დაბეჯითებით ავითარებდა იმ აზრს,

რომ ეს მოვლენა მნიშვნელოვან ეკონომიკურ სირთულეებს შეუქმნიდა რუსეთს. „ბათუმის თავისუფალ ნავსადგურად გამოცხადება, - წერდა მაგალითად ს. მესხი 1878 წელს გაზეთ „ობზორში“ გამოქვეყნებულ წერილში „ბათუმის საკითხისათვის,“ - აღადგენს ინგლისის საჭონლის ბატონობას ჩვენს მხარეში, ე. ი. გააქარწყლებს ყველა იმ ხელსაყრელ შედეგებს, რაც რუსეთის ვაჭრობამ მოიპოვა მთავრობის მიერ ნაოსნობის შექმნისათვის გაღებული თანხებისა და შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე რკინიგზის გაყვანის გზით.“ ასე რომ, ნ. ნიკოლაძის აზრით, ბათუმის პორტო-ფრანკოდ გადაქცევა „რუსეთს უსპობდა ყოველგვარ საშუალებას, აღმოეფხვრა საჭონლის კონტრაბანდული გზით შემოზიდვა,“ ინგლისს კი შესაძლებლობას უქმნიდა „თავისი მანუფაქტურული საქონლით დაეპყრო ჩვენ მიერ ახლახან შეძენილი ოლქები“ და გადაექცია ისინი „ინგლისური საქონლის საიმედო პუნქტად“ (60, 52).

როგორც წინამდებარე ანალიზიდანაც ჩანს, მსგავსად თავისი დროის დიდი ქართველი მამულიშვილებისა, ს. მესხმაც ძალიან ბევრი გააკეთა ღელასამშობლოსთან აჭარის შემოსაერთებლად და იქაური ქართველობის ცნობიერებაში ეროვნული თვითშეგნების გაჩენისათვის. უდიდესი სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ს. მესხისა და ჩვენი ერის სხვა იმდროინდელ მოღვაწეთა ამ მცდელობამ სასურველი ნაყოფი სულ მალე გამოიღო და ოდითგანვე საქართველოს ღვიძლ ნაწილად დამკვიდრებული ეს მხარე სამსაუკუნოვანი განმორების შემდეგ კელაეაც იქცა ჩვენი ქვეყნის სისხლხორცეულ ნაწილად.

2) სერგეი მესხი და აფხაზეთი. მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთის საკითხს ს. მესხის ნააზრევში დიდი ადგილი არ დაუჭერია, პუბლიცისტის ეროვნული მრწამსის შესასწავლად და გასააზრებლად ამ თემაზე დაწერილი მისი წერილები მაინც მეტად მნიშვნელოვანია და ფასეული. იმის გამო, რომ ს. მესხის მიერ განხილული აფხაზეთის საჭირობო საკითხები სისხლხორცეულად უკავშირდება იმ პერიოდის კავკასიულ ხალხთა მუჰაჯირობის პრობლემას, უშუალოდ ს. მესხის თვალსაზრისის გაცნობამდე ნაშრომში რამდენიმე სიტყვა ამ მოვლენის შესახებაც უნდა ითქვას.

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის რუსეთის იმპერიაში მასობრივი ხასიათი მიიღო კავკასიის მთიელ ხალხთა ოსმალეთსა და სხვა მაჰმადიანურ ქვეყნებში გადასახლების პროცესმა, რაც მუჰაჯირობის სახელითაა ცნობილი. ამ მოვლენამ განსაკუთრებით ფართო მას-

მგაბები შეიძინა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, რაც არსებითად განაპირობეს საგლეხო რეფორმამ, მამილის ხელმძღვანელობით მთიელ კავკასიელ ხალხთა მრავალწლიანი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დამარცხებამ, რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომმა და იმ პერიოდის სხვა დიდმნიშვნელოვანმა ამბებმა.

მუჰაჯირობის შედეგად კავკასიიდან თურქეთსა და სხვა მაჰმადიანურ სახელმწიფოებში უამრავი ადამიანი გადასახლდა. სპეციალისტთა გათვლით, მათი რიცხვი სავარაუდოდ 750 ათას კაცს შეადგენს. ესენი იყვნენ: ჩერქეზები, უბიხები, ჩეჩნები, ყარაჩაელები, ყაბარდოელები, ოსები და კავკასიაში მცხოვრები სხვა ხალხები.

მუჰაჯირობის პროცესი ქართველებსაც და აფხაზებსაც შეეხოთ. კერძოდ, რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის შემდეგ საქართველოსათვის ახლადშემოერთებული ქართული ტერიტორიებიდან რელიგიური და სხვა ფაქტორების გათვალისწინებით ათასობით იქაური ქართველი აიყარა მშობლიური მიწიდან და გადასახლდა თურქეთში.

რუსეთ-თურქეთის 1853-56 წლების ომის, რუსეთის ხელისუფლების მიერ 1864 წელს აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და 1866 წლის აფხაზეთის აჯანყების სისხლში ჩახშობის შემდეგ ამ მოვლენამ უფრო მასშტაბები აფხაზეთშიც შეიძინა, საიდანაც თურქეთსა (ძირითადად) და არაბულ ქვეყნებში (სირია, იორდანია...) გადასახლებულ აფხაზთა რაოდენობამ ასი ათას კაცს გადააჭარბა.

მუჰაჯირობის შედეგად აფხაზეთის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი მთლიანად გაუკაცრიელდა. მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიის ხელისუფლება აქტიურად ცდილობდა ამ მიწებზე რუსების ჩამოსახლებას, სპეციფიკური კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობების გამო ამ პრობლემის ასე იოლად გადაწყვეტა საბედნიეროდ იმხანად ვერ მოხერხდა. ს. მესხი და იმ პერიოდის ქართველი ინტელიგენციის სხვა თვალსაჩინო წარმომადგენლები შემოთავაზებულნი იყვნენ ამ მოვლენით და თავიანთი შესაძლებლობის ფარგლებში ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, საქართველოს კვლავაც რომ შეენარჩუნებინა ეს ძირძველი მხარე.

პოლიტიკური მოსაზრებით რუსეთის ხელისუფლება აშკარადაც და შენიღბულადაც უწყობდა ხელს მუჰაჯირობის პროცესს. ბუნებრივია, მისთვის ძალზე სასურველი იქნებოდა რუსეთიდან იმ ხალხთა ნებაყოფლობითი გადასახლება, რომლებიც თავდადებით იბრძოდნენ იმპერიის მონობისაგან თავის დასახსნელად და ეროვნული დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად. ეროვნულ და სოციალურ ფაქტორებთან ერთად მუჰაჯირობის პროცესს უპირველეს საფუძვლად მაინც რე-

ლიგიური რწმენა დაედო. მაჰმადიანი ღვთისმოსავნი და რუსეთი-სადმი მგრულად განწყობილი სახელმწიფოების ხელისუფალნი ფართო და აქტიურ პროპაგანდას ეწეოდნენ კავკასიელი მუსულმანების იმაში დასარწმუნებლად, რომ რუსეთში დარჩენის შემთხვევაში მათ ძალად გააქრისტიანებდნენ. უმძიმეს ეკონომიკურ მდგომარეობაში ჩაეარდნო ადამიანებს, რომლებიც იმავდროულად ეროვნულ ჩაგვრა-შევიწროებასაც განიცდიდნენ, ისინი დაბეჯითებით არწმუნებდნენ იმაში, რომ თურქეთში გადასახლების შემთხვევაში მათ იქაური ხელისუფლება ყველანაირ დახმარებას აღმოუჩენდა ნორმალური ყოფითი პირობების შესაქმნელად. როგორც ითქვა, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ამგვარი პროპაგანდით მოგყუებულმა ათასობით ადამიანმა საკუთარი ნებით დატოვა მშობლიური მიწა-წყალი და საცხოვრებლად თურქეთსა და სხვა მეზობელ მაჰმადიანურ სახელმწიფოებს მიამურა. მაგრამ მკაცრმა ცხოვრებისეულმა რეალობამ მათ მალე გაუჟანგა ამგვარი ილუზიები და მუჰაჯირობა მათთვის უდიდეს ეროვნულ ტრაგედიად იქცა.

ყოველივე ამანვე აქ ყურადღება იმიტომაც გავემახვილეთ, რომ ს. მესხის ნაწერებში აფხაზეთზე მსჯელობა პირველ ყოვლისა სწორედ მუჰაჯირობასთან და მისი ტრაგიკული შედეგების წარმოჩენასთანაა დაკავშირებული.

ამ პრობლემისადმი მიძღვნილი პირველი წერილი – „შავი ზღვის ნაპირების დასახლება“ ს. მესხმა 1875 წელს გამოაქვეყნა გაზეთ „დროებაში“ (6 ივნისი, № 63). მასში უდიდესი გულისკეთილითაა აღწერილი ის მძიმე მდგომარეობა, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე, სოხუმიდან ნოვოროსიისკამდე, შეიქმნა იქ მცხოვრები ხალხის თურქეთში გადასახლების შემდეგ. ბუნებრივი სიმდიდრითა და სილამამით გამორჩეული ეს ადგილები, ს. მესხის ინფორმაციით, იმეამად უკვე გავერანებული და გაუდაბნოებული იყო.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის წერილები მკაცრი ცენზურის პირობებში იწერებოდა, რაც ავტორს მნიშვნელოვნად უშლიდა ხელს თავისუფლად და შეუზღუდველად გამოეთქვა საკუთარი მოსაზრებანი, იგი თუმცა შეფარულად და თავშეკავებულად, მაგრამ მაინც მიგვახვედრებს იმას, რომ მუჰაჯირობის პროცესი რუსეთის იმპერიის ინტერესებშიც შედიოდა. ამ გზით რუსეთს საშუალება ეძლეოდა სახელმწიფოდან გაესახლებინა ის ხალხები, რომლებიც მის კოლონიურ უღელს არ ეგუებოდნენ და თავგამეტებით იბრძოდნენ ეროვნული თავისუფლების მოსაპოვებლად.

სწორედ ამიტომ წერს ს. მესხი, რომ კავკასიის ზღვისპირეთის დაყარვება ადგილობრივი მოსახლეობისაგან თურქეთში მათი გადასახლების გზით რუსეთის „უმაღლესი მთავრობის სტრატეგიული მოსაზრებით“ ხდებოდა. ამას კი ის შედეგი მოჰყვა, რომ „სოხუმის, ბიჭვინთის, გაგრის და სხვა ხეობებში, ის, სადაც ადრე „სიცოცხლე კქუხდა“, ახლა თითქმის კაცის ფეხის კვალსაც იშვიათად დაინახავთ. მხოლოდ აქა-იქ გიჩვენებენ თითო-ოროლა სოფელს, რომელშიც დაყვითლებული და გაღარიბებული ჩერქეზები დგანან და ახლად გადმოსახლებულ რუსების კოლონიები“ (51, 77).

ს. მესხი ამკარა უკმაყოფილებას გამოთქვამს რუსეთის უმაღლესი ხელისუფლების მიერ ამ ადგილების კოლონიზაციისათვის გატარებული პოლიტიკის გამო. ამ პოლიტიკის არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ ურჩი და ბუნგარულად განწყობილი კავკასიელი ხალხების საცხოვრებელ ადგილებში, შავი ზღვის სანაპიროზე, ამ მხარის საიმედო პლაცდარმად გადაქცევის მიზნით ხელისუფლება აქტიურად ცდილობდა რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან მასობრივად ჩაესახლებინა რუსი ეროვნების ადამიანები. მთავრობა აქაურ მიწებს იმ წარჩინებულ მოხელეებსაც ურიგებდა ჯილდოებად, რომლებიც განსაკუთრებით იჩენდნენ თავს რუსული იმპერიული პოლიტიკის გატარებაში. ერთ-ერთი მათგანი ყოფილა ცნობილი ქართველთმოძულე რედაქტორი – კატკოვი, რომელსაც ბიჭვინთის მახლობლად ჰქონია გამოყოფილი მამული.

მაგრამ ერთ შემთხვევაშიც და მეორეშიც მთავრობის ამგვარ გადაწყვეტილებას, ს. მესხის შეფასებით, არავითარი სასიკეთო შედეგი არ მოჰყოლია. კერძოდ, „ზოგიერთები, მართალია, მიდიოდნენ და ესახლებოდნენ, მაგრამ ერთ-ორ წელიწადს უკან რწმუნდებოდნენ, რომ აქ ისინი ვერ მოთავსდებიან... და უკანვე ბრუნდებოდნენ“.

ასევე არ გაამართლა ამ ადგილების „დამსახურებული“ რუსი ჩინოვნიკებისა და „ღენერლებისათვის“ გადაცემის პრაქტიკამაც. ს. მესხის თქმით, მათ არა თუ სათანადოდ ვერ მოუარეს ამ მიწებს, არამედ „არც კი უნახავთ თავის მამულები. თუ მყიდველი იპოვეს, გაჰყიდეს, და ვინც ვერ გაჰყიდა, ისე დაუტოვებია გავერანებული“ (51, 237).

ს. მესხი ამის უმთავრეს მიზეზად კიდევ ერთხელ ასახელებს აფხაზეთისა და შავი ზღვისპირეთის სხვა ადგილებისთვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ ბუნებრივ პირობებს და შექმნილი მდგომარეობიდან ერთადერთ გონივრულ გამოსავალს ხედავს – „ეს ალაგები ისევ კავკასიის ხალხებმა უნდა დაასახლონ და შეიმუშაონ; სხვა ტომისა და სხვა ქვეყნის ხალხის აქ მოთავსებას თვით ბუნება ეწინააღმდეგება“.

ცხადია, ადვილად გასაგები მიზეზების გამო, ს. მესხი პირდაპირ და ნიღაბახდილად ვერ გაილაშქრებდა ამ მოვლენის წინააღმდეგ, ამიტომ იგი ცდილობს ხელისუფლების ამ პოლიტიკას ისეთი არგუმენტების მოშველიებით დაუპირისპირდეს, რომელთა გამოც მას საფრთხე არ დაემუქრებოდა.

როგორც უკვე ითქვა, ამ თვალსაზრისით მის მიერ მოშველიებული ერთ-ერთი უმთავრესი არგუმენტი შავი ზღვისპირეთისათვის მკვეთრად დამახასიათებელი სპეციფიკური კლიმატურ-ბუნებრივი პირობებია. მისი მტკიცებით, „ხსენებული ქვეყანა, თუმცა მშვენიერი და ბუნებით მდიდარი ქვეყანაა, მაგრამ აქ რუსები და საზოგადოდ ბარიდამ გადმოსახლებული ხალხი ვერ გასძლებს. ბარის ხალხს სულ სხვა აგებულება აქვს; მთაში ის ვერ იხიერებს, აგრეთვე როგორც მთის ხალხი ბარში. პავა, მიწა, წყალი – ვერაფერი ვერ მიითვისებს“ (51, 237).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის მიერ ხაზგასმული ბუნებრივი პირობები იმხანად მართლაც სერიოზულად უშლიდა ხელს ზღვისპირეთის კოლონიზაციას, ჩვენი ღრმა რწმენით, მთავარი ამ შემთხვევაში მაინც იმის გამო შემოთქვამა იყო, რომ ხელისუფლების მიერ გატარებული ამგვარი პოლიტიკის შედეგად აუხაზეთი უცხო ხალხით დასახლდებოდა და გერიგორიულადაც და ეროვნულადაც მოწყდებოდა საქართველოს.

ამიტომაც იყო, რომ აუხაზეთზე დაწერილ წერილებში ს. მესხი თავგამოდებით ამტკიცებდა ხელისუფლების მიერ გატარებული პოლიტიკის სრულ უსაფუძვლობას და მოსახლეობისაგან დაცარიელებული და გავერანებული აუხაზეთის აღორძინების ერთადერთ გზად იქ იმ ხალხთა ჩასახლებას მიიჩნევდა, რომელთა „აგებულება უფრო ადვილად აიტანდა იქაურ ბუნებას“.

ასეთებად ს. მესხს პირველ ყოვლისა მეგრელები და იმერლები მიაჩნია. განსხვავებით რუსებისაგან და სხვა „სლავიანი“ ხალხებისაგან, რომლებიც „ამ ქვეყნებში ვერ სძლებენ იმ მიზეზის გამო, რომ ბარის გრიალ მინდურის მცხოვრებნი ვერ შეეთვისებიან მთა-კლდიან, გყიან, ნოტიო ქვეყანას“, მეგრელები და იმერლები ამგვარი სიძნელის წინაშე არ ღვანან და მათთვის იქაური ბუნებრივი პირობები საესებით მისაღებია და ადვილად შესაგუებელი.

ს. მესხის ინფორმაციით, 1878 წელს აუხაზეთიდან ოსმალეთში 50 ათასამდე აუხაზი გადასახლდა. ამ გრაგიკული მოვლენის არსში თანამედროვე საზოგადოების უკეთ გარკვევის მიზნით ს. მესხი, რო-

გორც „დროების“ რედაქტორი, თავის გაზეთში გარდა თავისი წერილებისა, სხვა ავტორთა პუბლიკაციებსაც ხშირად ბეჭდავდა ხოლმე. ერთ-ერთი მათგანი იყო აფხაზეთის ბლალოჩინის – მაჭავეარიანის სტაგია სათაურით: „ხალხის არეულობა აფხაზეთში“ (1878 წ. №№ 152, 154, 155, 156), რომელსაც ასეთი სარედაქციო შენიშვნა ჰქონდა გაკეთებული: „ეს სტაგია დაბეჭდილია რუსული გაზეთის „გოლოსის“ უკანასკნელ ნომრებში და დაწერილია მაჭავეარიანისაგან. სტაგიაში ენახეთ ჩვენ ბევრი საინტერესო ცნობები როგორც აფხაზეთში ოსმალოების შემოსვლაზედ, აგრეთვე ზოგიერთ იქაურს გავლენიან პირებზე და ამიგომ საჭიროდ დავინახეთ, რომ ეს სტაგია შემოკლებით გადმოგველო ქართულს ენაზედ და გაგვეცნო ჩვენი გაზეთის მკითხველებისათვის“.

აღნიშნული წერილების სერიასა და სხვა საინფორმაციო მასალაზე დაყრდნობით ს. მესხი გულისტკივილით საუბრობს მშობლიური მიწიდან აყრილ და თურქეთში გადასახლებულ აფხაზთა გრაგვლიაზე. იგი დარწმუნებით აუწყებს მკითხველს, რომ მუჰაჯირ აფხაზთა „მომეტებულ ნაწილს“ ფაქტობრივად ძალით აიძულეს სამშობლოდან გადახვეწა. ავტორის გადმოცემით, ისინი „სომალდებზე წაიყვანეს ოსმალეთში გადასასახლებლად. ისინი სტიროდნენ, ბლაოდნენ, ხელებს საკუთარი სამშბლოში ქვეყნისკენ იმეერდნენ და როცა გვეთხოვებოდნენ, ამბობდნენ: მოასსენეთ რუს მთავრობასაო, რომ ჩვენ ჩვენის ნებით არ მივიღივართ, ძალად მივყავართ და ამის გამო მტრის ტყვეებად ჩაგვთვალონ და არა მოღალატეებათო“ (51, 21).

ამგვარი არგუმენტების მოშველიებით ს. მესხი შეძლებისდაგვარად ცდილობს რუსეთის ხელისუფლების იმაში დარწმუნებას, რომ აფხაზები ქვეყნის მოღალატენი არ არიან. მას იმედი აქვს, რომ ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით „მთავრობა არ დაუშლის და ნებართვას მისცემს ყველა აბხაზებს, რომელნიც ხელ-ახლად თავის ქვეყანაში დაბრუნებასა და დასახლებას მონდომებენ“. გარდა კაცთმოყვარეობის გრძნობისა, ს. მესხის აზრით, „ამას მოითხოვს სამართლიანობაც და თვით სარგებლობაც, რადგან უეჭველია, რომ იმგვარი ხალხები, როგორც ჩერქეზები და აბხაზებია, უკეთესია მეგობრად ჰყავდეს კაცს, ვინემ მტრად“.

აფხაზებისა და, საერთოდ, კავკასიის სხვა მთიელ ხალხთა გრაგვკულ ეროვნულ ხედრს ს. მესხი სხვაგან კიდევ უფრო აქტიურად გამოუსარჩლა. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა მისი წერილი „მთიულების გადასახლება“, რომელიც „დროების“ 1879 წლის 26

და 27 ივნისის ნომრებში დაიბეჭდა (№№ 132, 133). მასში მან მოქალაქეობრივი ვაბედულებით გაილაშქრა იმ დიდმკერობლური პოლიტიკის წინააღმდეგ, რომელსაც რუსეთის იმპერიის უმაღლესი ხელისუფლება ატარებდა კავკასიელ ხალხთა მიმართ. ამ ხალხებში ავტორი ცხადია აფხაზებსაც გულისხმობს.

ს. მესხი სავესებით მართებულად აკრიტიკებს სამთავრობო კომისიის მიერ მიღებულ იმ გადაწყვეტილებას, რომელიც კავკასიელ მთიულ ხალხთა მშობლიური ადგილებიდან აყრასა და „რუსეთის შუაგულ გუბერნიებში თითო-თითოდ და ოჯახობით გადასახლებას“ ისახავდა მიზნად. კომისიის გადაწყვეტილებით, „მთიულებს წაიყვანდნენ ეტაპით (ქვეითად, სალდათებით) და დაასახლებდნენ იქ, სადაც შინაგან საქმეთა სამინისტრო უჩვენებდა“. კერძოდ, რომელთაც მიწის მუშაობა შეეძლოთ, მათ გამბოვისა და სარაგოვის გუბერნიებში დაასახლებდნენ, დანარჩენებს კი ქალაქებში. კომისიის აზრით, მთიულთა ამგვარი განცალკევებულ-დაქუცმაცებული განსახლება რუსეთის „შუაგულ გუბერნიებში“ პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი უსაფრთხოებით იყო გამართლებული (52, 198).

ს. მესხი პრინციპულად და კატეგორიულად არ ეთანხმება კომისიის მიერ კანონ-პროექტის სახით შემოთავაზებულ ამგვარ გადაწყვეტილებას და მკაცრად აკრიტიკებს მას. ხალხთა ასეთი დასჯა, მისი აზრით, ყოვლად გაუმართლებელი ამბავია, „ძნელად წარმოსადგენი და დასაჯერებელი“, ვინაიდან არაერთი გამართლება არა აქვს იმ უაქტს, „რომ მთავრობამ მოუსყვას ხელი რამდენიმე ათი და ასი ათას მთიულს, მტყუანს და მართალს, და ყველა რუსეთის შუაგულ გუბერნიებში ანუ აღმოსავლეთ ციმბირში გადაასახლოს“.

იმის გამო, რომ კომისიის მიერ შედგენილი კანონ-პროექტი მთავრობას ჯერ დამტკიცებული არ ჰქონდა, ს. მესხი შეეცადა კონკრეტული მოსაზრებები გამოეთქვა მის შესარბილებლად. მართალია, მას, როგორც ეს დამოწმებული წერილიდან ნათლად ჩანს, აღნიშნული კანონ-პროექტი საერთოდ არ მოსწონდა, მაგრამ ცენზურულ-პოლიტიკური შეზოგულობის გამო თავისი ნამდვილი გულისთქმის ბოლომდე გამოთქმის შესაძლებლობას იგი იმხანად მოკლებული იყო. ს. მესხს ბუნებრივია, ეს ყველაფერი კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული, რის გამოც ცდილობდა ხელისუფლება კომისიის მიერ შეთავაზებული გადასწევილების სრულ მიზანშეწონილობაში ისეთი არუმენგების მოშველიებით დაერწმუნებინა, რომლებიც მთავრობისთვისაც მისაღები იქნებოდა.

ვფიქრობთ, დამოწმებული ფრაგმენტი თუმცა შენიღბულად, მაგრამ მაინც გამოხატავს ნათლად და აშკარად პუბლიცისტის შინაგან პროტესტანტულ დამოკიდებულებას იმ ბარბაროსული კოლონიური პოლიტიკისადმი, რომელსაც რუსეთის ხელისუფლება ატარებდა კავკასიელ ხალხთა დასათრგუნად და დასამორჩილებლად. ს. მესხის აზრით, კავკასიელი მთიელები იმის გამო კი არ შეეგუენ რუსულ კოლონიალიზმს, რომ თავიანთი მდგომარეობით იყვნენ კმაყოფილები, არამედ იმიტომ, რომ სხვა გზა, სხვა სამეფლი აღარ ჰქონდათ და დაინახეს, რომ „ვერა გაუვიდათ-რა“.

მთიელ ხალხთა გადასახლების გამო ს. მესხის შემოთქმებას დიდად ზრდიდა ის გარემოებაც, რომ ეს მოვლენა საკუთრივ საქართველოსა და აფხაზეთისთვისაც ძალზე საშიშრო იყო. ამის დასტურად მას ასეთი მაგალითი მოჰყავს: ხელისუფლების მიერ თავიანთი სამშობლოდან აყრილი და განდევნილი ჩერქეზები სოხუმის მაზრაში შემოიჭრნენ, ხალხს თავს დაესხნენ და მათი მოგერიება „ჩვენ მმართველობას იაფად არ დაუჯდა“. ამას დაემატა ისიც, რომ „იმათგან ძალად დატოვებული ქვეყანა, თუმცა იქ სხვა-და-სხვა ჩინოვნიკებს, კატკოვებს და უცხო ქვეყნის კოლონიებს დაურიგეს მიწები, მაგრამ სულ გავერანდა, სულ შეუმუშაებელი და დაუსახლებელი დარჩა“ (52, 201). ამგვარი ამბებით შემოთქმული ს. მესხი გულისტკივილით აუწყებს მკითხველს, რომ ასეთი მოვლენები ახლა შესაძლოა ახლად შემოერთებულ „აჭარასა და საზოგადოდ მაჰმადიან საქართველოშიც“ განვითარებულიყო, თუ ხელისუფლების უგუნური პოლიტიკის წყალობით იქიდან ადგილობრივი მოსახლეობა აიყრებოდა და თურქეთში გადასახლდებოდა.

ს. მესხმა მუჰაჯირობის აღკვეთისა და იმპერიული ხელისუფლების მიერ უმკაცრესი სასჯელისათვის გამეგებულ კავკასიელ ხალხთა გულის მოგების უმთაერეს საშუალებად სახელმწიფოსაგან „შერიისხულ მთიულ ქვეყნებში კარგი, პატიოსანი, ადგილობრივი ხალხის ხასიათისა და ენა-ჩვეულების მცოდნე ნაჩაღნიკების“ დანიშვნა და იქ „ყაზარმებისა და საპყრობილეების ნაცვლად“ ისეთი „შკოლების“ აშენება მიიჩნია, „რომლებშიაც იმათ ენასა და სარწმუნოებას პატივი და განმგებლობა ექნებდა“. „ჯარებისა და ზარბაზნების მაგიერად, – მოუწოდებდა იგი ხელისუფლებას, – გაგზავნეთ იქ კარგი, მცოდნე მასწავლებლები სახელმძღვანელო წიგნებითა და კალამქადალდითა, დააწესეთ ადგილობრივ ადათის მსგავსად კარგი სასამართლოები, გაგზავნეთ პატიოსანი მოსამართლეები და – თქვენ

ნახაეთ, რომ ათი-ოცი წლის განმავლობაში თქვენ შეიძენთ ხალხს მშვიდობიანს, მუშაკს, რომელიც თავის თავისთვისაც კარგი იქნება და სახელმწიფოსთვისაც გამოსადეგი“ (52, 202).

ამ სიტყვებში, ჩვენი ამრით, ნათლად და მკაფიოდ გამოიხატა რუსეთის კოლონიური პოლიტიკისადმი ს. მესხის კრიტიკული დამოკიდებულების უმთავრესი არსი.

თავი მეორე: საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებები

ა) ს. მესხი საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის შედეგების შესახებ. რუსეთის კოლონიური პოლიტიკისადმი ს. მესხის დამოკიდებულება მთლიანად შეესაბამება იმ ეროვნულ პრინციპებს, რომლებიც „თერგდალეულთა“ მსოფლმხედველობის საფუძველს წარმოადგენენ. საქართველოს სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობასა და სიძლიერეზე მეოცნებე პიროვნება, ბუნებრივია, სხვა ქვეყნის მონობის უღელს ვერაფრით შეეგუებოდა.

მაგრამ, როგორც რეალისტი, ს. მესხი რომანტიკული თვალთახედვით არ სჯიდა მოვლენებს და, არსებული ვითარების გათვალისწინებით, რუსეთთან დამოკიდებულების დროს ერთგვარ ლოიალიზმსაც ხშირად იჩენდა ხოლმე, რათა კიდევ უფრო არ გაემწვავებინა მდგომარეობა, რაც მეტ ვნებას მოუტანდა მის სამშობლოს. ამიტომაც არის, რომ მის ნააზრევში ეროვნული თავისუფლებისაკენ ღტოლვა და რუსული კოლონიალიზმისადმი პროტესტანტულ-ოპოზიციური დამოკიდებულება მკვეთრი რადიკალიზმით არ ელინდება. ს. მესხი ცდილობს რუსეთის დამპყრობლური პოლიტიკის წინააღმდეგ მისი ბრძოლა კონკრეტული ფაქტებითა და მოვლენებით შემოფარგლოს.

თუ გავითვალისწინებთ იმ რთულ ვითარებას, რომელიც იმდროინდელი რუსეთის იმპერიაში იყო დამკვიდრებული, ს. მესხს სხვაგვარი მოქმედების საშუალება ფაქტობრივად არ ჰქონდა. ცენზურა და ხელისუფლების სხვა შესაბამისი ორგანოები მკაცრ მეთვალყურეობას აწესებდნენ აზრის ყოველგვარ თავისუფლებაზე, განსაკუთრებით მაშინ, თუ იგი რუსული კოლონიალიზმის წინააღმდეგ და დაპყრობილ ხალხთა ეროვნული ინტერესების დაცვისაკენ იყო მიმართული.

ეს ყველაფერი ბუნებრივად ქმნიდა მყარ საფუძველს ე. ორი სიმართლის დასამკვიდრებლად: საჯაროდ გამოხატული თვალსაზრისისა, რომელიც ვერავითარ შემთხვევაში ვერ იქნებოდა ბოლომდე წრფელი და არაკონიუნქტურული და არაოფიციალურად გამჟღავნებული გულმთქმისა, რომელიც უპირატესწილად ზემოთ საუბრებსა და სხვადასხვა სახის ხელნაწერებში (დღიურები, პირადი წერილები, მოგონებები...), პოულობდა გამოვლინებას. მიუხედავად იმისა, რომ ე. მეორე სიმართლის ამსახველმა დოკუმენტურმა მასალამ ძალზე მწირად მოაღწია ჩვენამდე, მისი მეშვეობითაც აშკარად ჩანს ის დიდი განსხვავება, რომელიც ე. ამ ორ სიმართლეს შორის არსებობს.

ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამის დასტურად აქ ს. მესხის ერთ-ერთი პირადი წერილის ის ფრაგმენტი მინდა გავიხსენოთ, რომელშიც რუსეთთან საქართველოს შეერთებას ცალსახად ნეგატიური შეფასება აქვს მიცემული: „1800 წლის შემდეგ ჩვენი ქვეყნის ისტორიის დაწერა ხეირიანად და პატიოსნად არ მოხერხდება. ცენზურა ნებას არ მისცემს. მმართველობა ნებას არ მისცემს იმისთანა ისტორიის დაბეჭდვისას, რომელშიაც ყველა იმის მოქმედებისა და განკარგულებების (საქართველოში) ქება არ იქნება, რომელშიაც გამოთქმული არ იქნება ის აზრი, რომ რუსეთთან შეერთებით საქართველოს ბედნიერი და ნეტარი ცხოვრება მიენიჭაო და ამისთანა ისტორია, სარგებლობის მაგიერ ვნებას მოიგანს.

მართალი გითხრა, ჩვენი ისტორიით ძნელად შეიძლება იმის დამტკიცება და ჩვენება, რომ ძველად ჩვენი მეფეების სელში საქართველო უფრო ბედნიერ მდგომარეობაში იყოს, ვიდრე ახლა – რუსეთის მფარველობაში. უბედურ საქართველოს მშვიდობით, ბედნიერად და კაცურად თითქმის არასდროს არ ღირსებია ცხოვრება. მაგრამ წარსულ დროს ის უპირატესობა მაინც ჰქონდა, რომ ხალხი სხვა ხალხისაგან დამოუკიდებელი იყო და იმედი ჰქონდა, რომ თავის გაჭირვებულ, გაძალღებულ ცხოვრებას დღეს თუ არა სეაღ შეიცვლიდა“ (48, 143).

ერთ-ერთი მთავარი უბედურება, რომელიც რუსეთთან საქართველოს შეერთებას მოჰყვა შედეგად, ს. მესხის აზრით, იმაში მდგომარეობს, რომ ამ მოვლენის შემდეგ ჩვენი ქვეყანა ფაქტობრივად მთლიანად აღმოჩნდა გარესამყაროსგან მოწყვეტილი. ამ დროიდან მოყოლებული, მისი თქმით, „ქართველი ხალხი, რუსეთს გარდა, არც ერთის განათლებულის ხალხის წარმატებასა, წინამსვლელობას არა ჰხედავს, რომ იმათ მაგალითს მიბაძოს, რომ იმათი მაგალითებითა და შეძინებით ისარგებლოს. თითქოს მიძინებას, ჩინეთსავე ერთ წერტილზე გაყინვას აპირებსო“ (51, 116).

რუსული კოლონიალიზმის ყველაზე დიდ საშიშროებად ს. მესხს დაპყრობილ ხალხთა ეროვნული თვითმყოფადობის წინააღმდეგ ხელისუფლებისა და მისი ერთგული დამქაშების თანმიმდევრული და მიზანმიმართული ბრძოლა მიაჩნია. ი. ჭავჭავაძესთან, ა. წერეთელთან, ი. გოგებაშვილთან, დ. ყიფიანთან და თავისი დროის სხვა დიდ მამულიშვილებთან ერთად ს. მესხი უკომპრომისოდ ებრძოდა და უპირისპირდებოდა ჩვენი ქვეყნის რეაქციონერ მოწინააღმდეგეებს.

ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი უაღრესად საინტერესო წერილია „დროების“ 1876 წლის № 14-ში დასტამბული პოლემიკური სტატია

„ზოგიერთი კითხვები“, რომელშიც გაზეთ „თბილისის მოამბის“ (გამოდიოდა (1873-1880 წლებში) 25-ე და 27-ე ნომრებში დაბეჭდილ პეტერბურგელი კორესპონდენტის წერილია მკაცრად გაკრიტიკებული. ს. მესხმა პრინციპულად გაილაშქრა საკითხის იმგვარი დასმის წინააღმდეგაც კი, რაც აღნიშნული სტატიის უმთაერესი მიზანსწრაფვის საგნად იყო ქცეული. კერძოდ, ს. მესხის თქმით, „თბილისის მოამბის“ პეტერბურგელი კორესპონდენტის მიერ საზოგადოებისათვის დასმული კითხვა: „რა უფრო სასურველი და სასარგებლო იქნება კავკასიის ხალხებისათვის: იმათი ცალკე, განსხვავებული გვარტომობით და ხალხებათ დარჩენა, თუ ერთის რომელისამე დაახლოება, ყველასი ერთად, ერთ ხალხად შეერთება?“ (51, 183) და ამ კითხვაზე მის მიერვე გაცემული პასუხი ყოველგვარ მეცნიერულ არგუმენტაციასაა მოკლებული და არარუსი ხალხების წინააღმდეგაა მიმართული. ს. მესხი აღშოთობას ვერ მალავს პეტერბურგელი კორესპონდენტის იმ თვალსაზრისის გამო, რომელშიც კავკასიის ხალხთა ენობრივ-კულტურული „ჩამორჩენილობა“ ამგვარადაა შეფასებული: „რადგან კავკასიის ხალხების ენები შემუშავებულნი არ არიან, რადგან მათ იმ ხარისხამდინ ვერ მიუღწეიათ, რომ მეცნიერებისა და საზოგადოდ ცივილიზაციის ნაყოფი შეითვისონ, რადგან ცალკე ენების შემუშავება უფრო ძნელია და დიდ დროს მოითხოვს, ამის გამო უმჯობესი იქნებოდაო, რომ კავკასიის ყველა ხალხებმა ერთი ენა – რუსული ენა შეითვისონო, რომლის საშუალებითაც ისინი უფრო ადვილათ და ჩქარავე მიაღწევენო თავიანთ კეთილდღეობასა“ (51, 184).

ს. მესხის გულისწყრომას კიდევ უფრო ზრდის ის გარემოება, რომ „თბილისის მოამბის“ რედაქციამ ზემოთ აღნიშნული წერილის საპასუხოდ გაზეთში საკუთარი პოზიციის გამომხატველი სტატიაც დაბეჭდა, რომლითაც ფაქტობრივად გაიზიარა შავრაზმელი რუსი კორესპონდენტის რეაქციული თვალსაზრისი. რედაქციის აზრით, „ერთ დროს მთელს დედა-მიწაზედ“ მართლაც დადგებოდა ის „სანაგრელი და აუცილებელი დრო“, როცა ყველას „მხოლოდ ერთი ენა და ლიგერატურა ექნებოდა“. მაგრამ, პეტერბურგელი ავტორისაგან განსხვავებით, თელიდა, რომ ამ „სანაგრელი“ ეამის დადგომამდე ხელისუფლება დროებით კომპრომისზე უნდა წასულიყო და ყოველი ხალხისთვის „საკუთარ ენაზე სწავლა-განათლების მიღების“ უფლება მიეცა.

ამგვარი მსჯელობით აღშოთებული ს. მესხი დაბეჯითებით ცდილობს იმის მტკიცებას, რომ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრებები ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველსაა მოკლებული და ერებისა და ენების

წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლა ფაქტობრივად ბუნების კანონზომიერების წინააღმდეგ ბრძოლას წარმოადგენს. მისი თქმით, „ხალხის ენა და ლიტერატურა შედეგია იმ ბუნებისა და გარემოების, რომელიც ხალხს რამდენიმე საუკუნოების განმავლობაში გარს ეხვია და ზედმოქმედება ჰქონდა იმაზე. განა შეიძლება რჩევით გამოუცვალეთ ხალხს ენა და ხასიათი? გონიერმა კაცმა როგორ უნდა უთხრას მთელ ხალხს, ან რამდენსამე ხალხს, რომ დღეს თქვენთვის ფრანგული ან ნემეცური ენა არის საპირო, დაივიწყეთ თქვენი საკუთარი ენა და ლიტერატურა და ის შეისწავლეთო. განა ამგვარად შეიძლება იმის თავიდან მოშორება, იმის დავიწყება, რაც ხალხს ძეგლში და რბილში გაჯდომია, რაც იმას გაჩენილამ, ესრე ესთქეათ, დედის ძუძუდამ თან შემრდია?

რა გამოეა იმის ნატვრით, რაც შეუძლებელია, რაც ბუნების წინააღმდეგია, რაც არღვევს ყოველ ბუნების კანონს, ყოველ ადამიანის თვითბუნების კანონს, ყოველ ადამიანის თვისებას! ენა, ხასიათი, ლიტერატურა თითქო რომელიმე გამონაცეალი ახალუხი ან წაღა იყოს, რომ იმის გადაგდება და ახლის მიღება შეიძლებოდეს!“

სამწუხაროდ, დამოწმებულ თვალსაზრისს არც დღეს დაუკარგავს აქტუალობა და იგი მარტო წარსულში არსებული ვითარების გასააზრებლად როდია საინტერესო. ს. მესხის მიერ ესოდენი სიმწვავეთ დასმული პრობლემა დღეს კიდევ უფრო მეტი სიმძაფრით ღვას ჩვენი თანამედროვეობის წინაშე, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ამჯერად უკვე სახელმწიფოებრივად თავისუფალი ქვეყნის შეილები ხშირად თავადვე ვაქტიურობთ, მშობლიურ ენაზე წინ სხვა (უპირატესად ინგლისური) ენა რომ დაეაყენოთ და ჩვენვე გაეაკეთოთ ის, რის მიღწევაც ვერ შეძლო მტერმა საუკუნეთა განმავლობაში.

მაგრამ ს. მესხის ზემოთ ხაზგასმული პოზიცია, როგორც თავადვე აღნიშნავს მართებულად, არამც და არამც არ ნიშნავს ბრძოლას უცხო ენის „შეთვისების“ წინააღმდეგ. პირიქით, მისი თქმით, როცა კაცი ხედავს, რომ „ცხოვრებაში და მეცნიერებაში მისთვის უცხო ენის შეთვისება“ აუცილებელია, ის ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე სწავლობს ამ ენას. მაგრამ ეს გარემოება სულაც არ უშლის ხელს, იგი იმავდროულად „თავის საკუთარის ენის შემუშავებასა და წინ წაწევას რომ ცდილობდეს, ცდილობდეს, იმდენად მოამზადოს სამშობლო ენა, რომ იმაზე მეცნიერებისა და ცივილიზაციის შეთვისება შეიძლებოდეს“ (51, 185).

ნათქვამის დასამტკიცებლად ს. მესხი ინგლისის, საფრანგეთისა და გერმანიის მაგალითებს იშველიებს და ამბობს, თავის ღრმზე ამ

ქვეყნებს თავიანთი ენების სწავლა-განათლებაზე რომ ასე ეთქვათ უარი და მათ ნაცელად იმხანად მსოფლიოში პრიორიტეტულ ენებად აღიარებული მხოლოდ ბერძნული და ლათინური ენები შეეთვისებინათ, მაშინ დღეს არც ფრანგული, არც გერმანული და არც ინგლისური ენები აღარ გვექნებოდაო.

ს. მესხის თქმით, ეს ამრიგ იმხანად ფართოდ აღიარებულ მეცნიერულ ჰუმბარტიკებას წარმოადგენდა და „საუკეთესო მეცნიერნი, გამოჩენილნი ფილოსოფოსნი ერთხმად გვიმტკიცებდნენ, რომ ამ ხალხისაგან, რომელმაც თავის სამშობლო ენა, განსაკუთრებული ხასიათი და გვარგომობა დაივიწყა, ნურა სიკეთეს ნუ მოეღიბოთ. ამისთანა ხალხის გონება მუდამ ფრთა შეკვეცილიაო“ (51, 186).

ს. მესხი პრინციპულად გმობს და ეწინააღმდეგება იმ ორმაგ სტანდარტს, რომელსაც აღნიშნული პრობლემის განსჯის დროს იყენებდნენ რუსი კოლონიზატორები. კერძოდ, როცა ინდოეთის გაინგლისელებამ, ალჟირის გაფრანგებასა და ავგრიელი ან გერმანელი სლავების გაგერმანელებამ ჩამოვარდება ლაპარაკი, მათ, ს. მესხის თქმით, „ისე ხმის ამოდება არ შეეძლოთ, თუ არა გაბრაზებით და დორბლით გუჩებზე“. მაგრამ „როცა შინაურულს თავის ქვეყნის ხალხებზე ლაპარაკობდნენ, მაშინ კი ლოლიკა იცვლებოდა“.

საბოლოოდ დასკვნა, რაც ს. მესხმა დღევანდელი თვალთახედვითაც მთლიანად მისაღები და უადრესად აქტუალური ეს წერილი შეაჯამა, ასეთია: „იმ ხალხს, რომელსაც ისტორიულად უცხოვრია, თუნდა ერთი მუჭა ხალხიც რომ იყეს, ვერც რჩევით და ვერც ნება-ყოფლობით ვერ გამოაცვლევინებთ, ვერ მოასპობინებთ თავის თან-შემრდილს, თან-შეხორცებულ ენასა და ლიტერატურას; ვერ მოასპობინებთ იმიტომ, რომ ეს ენა და ლიტერატურა იმას თავის არსებობის საფუძვლად მიაჩნია“.

მიუხედავად იმისა, რომ რუს ხელისუფალთა და მათ თანამოაზრეთა მიერ გატარებულ კოლონიურ პოლიტიკას საქართველოშიც და იმპერიის სხვა დაპყრობილ ქვეყნებშიც ბევრი ებრძოდა და ეწინააღმდეგებოდა, ხელისუფლება მაინც ახერხებდა დაპყრობილ ხალხთა შორის ისეთი პიროვნებებიც გაეჩინა, რომლებიც აქტიურად უჭერდნენ მხარს მისი რეაქციული გეგმების პრაქტიკულ განხორციელებას. ერთ-ერთი მათგანი იყო გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი, რომელმაც 1872 წელს თბილისში რუსულ ენაზე გამოსცა წიგნი „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“.

აღნიშნულმა წიგნმა ქართველი ხალხის საუკეთესო ნაწილის უდიდესი აღშოთება გამოიწვია. ამ აღშოთების საფუძველი ის რეაქციული იდეები იყო, რომელთაც თავგამოდებით ამტკიცებდა ავტორი. წიგნს უაღრესად მწვავე წერილით სპეციალურად გამოეხმაურა ს. მესხიძე. მისი შეფასებით, მუხრანსკის „ბრომურამი თითქმის არცერთი რიგიანი და დამტკიცებული ჭეშმარიტება არ არის გამოთქმული“ (50, 254).

მუხრანსკისეულ დებულებათაგან ს. მესხის განსაკუთრებულ აღშოთებას იწვევს ის ამრი, თითქოს „კაცობრივი ყოველმხრივი ბედნიერებისა და წარმატებისათვის აუცილებლად საჭიროა პაგარა ხალხებმა დაჰკარგონ თავიანთი პაგარა ხალხოსნობა, თავის ენა, ჩვეულება და განსაკუთრებული ცხოვრება და დიდ ხალხს შეუერთდნენ“. მუხრანსკის წინასწარმეტყველებით, „წერილი და განცალკავებული ხალხების ერთმანეთთან შერწყმა-შეერთებით ოდესმე რამდენიმე დიდი ხალხი (სახელმწიფო) შედგება, რადგან დროს განმეულობაში წერილი ხალხების ენა გაუქმდება“.

ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველსა და არგუმენტაციას მოკლებული ამ „მხეცური და უმსგავსო თეორიით“ (ს. მესხის სიტყვებია) ნათლად და მკაფიოდ გამოიხატა იმჟამინდელი რუსული კოლონიალიზმის აგრესიული მიზანსწრაფვა, რომლის მსხვერპლადაც რუსეთის იმპერიაში მცხოვრები არარუსი ხალხები, მათ შორის, ქართველებიც, უნდა ქცეულიყვნენ. მართალია, იმხანად ამის გაკეთება ვერ მოხერხდა, მაგრამ ეს მომაკედინებელი „თეორია“, სამწუხაროდ, მხოლოდ წარსულის კუთვნილებად არ ქცეულა და სხვადასხვა სახით იგი დღემდე იჩენს თავს დიდი ქვეყნების მიერ გატარებულ იმპერიულ პოლიტიკაში. კერძოდ, ასე მოხდა საბჭოთა კავშირის არსებობის პერიოდში, როცა ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა მეგობრობის სახელით მონათლულმა ამ ბრძოლამ ახალი მომაკედინებელი საშინოოების წინაშე დააყენა ქართველი ერი.

მუხრანსკი დაბეჯითებით ამტკიცებდა, რომ „რადგან წერილი ხალხების ენებს არ შეუძლიათ მთელი კაცობრიობის ორგანოდ შეიქნენ, ამის გამო ისინი უნდა გაუქმდნენ და თვითონ წერილი ხალხები თავი-თავისა და საზოგადოდ მთელი კაცობრიობის ბედნიერებისათვის უნდა სამუდამოდ გაჰქრენ და აღიხოცონ დედა-მიწიდანაო“ (50, 255).

ს. მესხის აღშოთებას კიდევ უფრო ზრდის ის ფაქტი, რომ გ. მუხრანსკის მთელი ეს „ზოგადთეორიული“ მსჯელობა უპირველეს ყოვლი-

სა ქართველი ხალხის წინააღმდეგ იყო მიმართული. მისი ამგვარი მოქმედება, ს. მესხის აზრით, პრინციპულად ეწინააღმდეგება „მეცნიერებისაგან დამტკიცებულ ჭეშმარიტებას... იმას ერთი კალმის მოსმით ჰსურს, მესცეალოს ხალხის ხასიათი, ჩვეულება, ცხოვრება; ჰსურს წაართვას მას მშობლიური ენა, რომელიც ყველაზე უფრო ძვირფასია კაცობრიობისათვის და რომლის წართმევა თითქმის სიცოცხლის წართმევას უდრის! იმას ვერ მოუფიქრებია, რომ მშობლიურ ენას მოკლებული ხალხი ისეთ კაცს ჰგავს, რომელსაც წაართვეს ყველაფერი, რაც ძვირფასათ და სანუგეშოთ მიაჩნდა და რომელსაც ამის გამო სიცოცხლეში თითქმის არავითარი შესანიშნავი საქმის გაკეთება არ შეუძლია!“ (50, 256).

ს. მესხი სავსებით სწორად აკრიტიკებს მუხრანსკის იმ თვალსაზრისსაც, რომლის მიხედვითაც ერის კულტურისა და განათლების საზომად მისი მრავალრიცხოვანებაა მიჩნეული. ამ აზრს იგი აბსურდულს უწოდებს და ნათქვამის დასტურად ევროპის იმ ხალხებს იხსენიებს, რომლებმაც მათი რაოდენობრივი სიმცირის მიუხედავად მსოფლიოს მრავალრიცხოვან ხალხებზე ბევრად დიდი კულტურა შექმნეს. ასე რომ, ს. მესხის მართებული დასკვნით, „ერის წარმატება სრულებით რიცხვზე არ არის დამოკიდებული“ (50, 257).

ს. მესხის აზრით, რაგინდ არ უნდა ეცადონ, ერთი ერის მეორე ერად გადაკეთება ყოვლად შეუძლებელი ამბავია. მართალია, ინგლისელებს „შეუძლიათ თავიანთი საკუთარი სახელმწიფო წყობილება და იქნება რამდენიმე საუკუნის შემდეგ თავისი ენაც დაამყარონ ინდოეთში, მაგრამ ამით თქვენ გგონიათ ინდოელები და ინგლისელები ერთ ერად, ერთი სხეულის ნაწილებათ შეიქნებიან? ძლიერ შემცდარი ბრძანდებით, თუ ამას პუქრობთ“.

როგორც ისტორიული განვითარების პროცესმა დაამტკიცა, დამყარებულ სახელმწიფოთა სურვილისა და კოლონიური მრახვების მიუხედავად კაცობრიობა ერთა ასიმილაციისა და შერწყმის გზით კი არ წავიდა, არამედ სრულიად საპირისპირო მიმართულებით და მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში ე. ნაციონალისტურმა პროცესებმა კიდევ უფრო დიდი მასშტაბები შეიძინეს. ასე რომ, თავისი ეროვნული იდეებითა და პოლიტიკური შეხედულებებით ს. მესხი ჩვენს წინაშე არა მარტო XIX საუკუნის თვალსაჩინო მოღვაწედ წარმოდგება, არამედ დღევანდელი თვალთახედვითაც უაღრესად საინტერესო და მრავალმხრივ საყურადღებო მოაზროვნედ.

რუსეთთან საქართველოს შეერთების მანკიერ მხარეებზე საუბრის დროს ს. მესხი ღრმა შინაგანი გულსტკივილით აღნიშნავს იმას,

რომ ამ მოვლენის შემდეგ „ჩვენი ქვეყნის ხსენება თითქმის სრულად მოისპო ევროპაში“ (52, 328). იგი განსაკუთრებული აღშფოთებითა და სიმკაცრით აკრიტიკებდა ხელისუფლების მიერ საქართველოში მოვლენილი რუსი მოხელეების სისასტიკესა და თვითნებობას, რასაც ისინი აქ საქმიანობის პერიოდში იჩენდნენ. ამ თვალსაზრისით კარგი და ცუდი მოხელენი, ს. მესხის აზრით, ფაქტობრივად, არ არსებობდნენ და ყოველი მათგანი თანმიმდევრულად ატარებდა იმ პოლიტიკას, რომელიც ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული.

სწორედ ამ სამწუხარო ჭეშმარიტების შეცნობამდე მიიყვანა იგი ჩვენს ქვეყანაში სამუშაოდ ჩამოსული არაერთი რუსი დიდმოხელის ცხოვრებისეულ გამოცდილებაზე დაკვირვებამ. მართალია, თავდაპირველად, ბევრი მისი თანამემამული მსგავსად, ს. მესხიც დიდი იმედებით ხვდებოდა „რუსეთიდან რომელიმე შესამჩნევ თანამდებობაზე“ დანიშნული პიროვნებების საქმიანობის დაწყებას, მაგრამ სულ მალე იმედები გაუცრუვდა, ვინაიდან „ჩამოსულა ეს კაცი ჩვენში, დაუწყია თავის თანამდებობის შესრულება. პირველად იმას თითქოს გაუმართლებია საზოგადო მოლოდინი, პატიოსნად, მიუღგომლად მოუკიდია ხელი თავის მოვალეობის აღსრულებისათვის. მაგრამ ცოცხა ხნის შემდეგ, საუბედუროდ, ამ ნაქებ კაცს თითქმის ყოველი ის ნაკლულეევანება და არა საქები ხასიათები აღმოჩენია, რაც იმის წინა მოადგილეს ჰქონია“ (52, 329).

ს. მესხის განსაკუთრებულ აღშფოთებას ამ შემთხვევაში ის იწვევს, რომ „ამ ჩამოსულ პირებს რაღაც ნაციონალური განხეთქილების აზრი ებადებათ და ყველაფერში და ყველგან ამას ჰხედავენ“. იმპერიაში არსებული უმკაცრესი ცენზურული კონტროლი, რომელიც ყველანაირად ბოჭავდა თავისუფალი აზრის ყოველგვარ გამოვლენებას, ს. მესხს აიძულებდა ზემოთ ხაზგასმული ბრალდებების ობიექტად ცაკეული სახელმწიფო მოხელეები მიეჩნია და არა მთელი ხელისუფლება.

თუმცა, ამის მიუხედავად, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო, ცუდი დიდმოხელეების ამგვარი კრიტიკის დროს არაპირდაპირ იგი იმასაც ამბობს, რომ არსებული მმართველობითი რეჟიმის შედეგად უკეთურებისა და ბოროტების ზემოთ დაგმობილ გზას ჩვენში სამუშაოდ ჩამოსული თითქმის ყველა ჩინოვნიკი დაადგა, „ყველამ გაგვიმტყუნა იმედები და თითქმის ყველა გაება იმ უაზრო და უმნიშვნელო ბრძოლაში, რომელიც ზოგიერთ ბოროტ პირების წყალობით ჩამოვარდნილა ჩვენში სხვა-და-სხვა ტომის ხალხთა შორის“.

თავის პუბლიცისტურ ნააზრევში ს. მესხმა თავისებურად გაიმეორა და ერთგვარად გააღრმავა კიდეც ი. ჭავჭავაძის მიერ ჯერ კიდევ 1861 წელს თავის პირველ პოლემიკურ წერილში („ორიოდე სიგყვა თავად რევამ შალვას ძის ერისთავის მიერ კოზლოვიდამ „შეშლილის“ თარგმანზედა“) ქართველი ხალხის ეროვნული თვითარსებობის განმსაზღვრელი ფართოდ ცნობილი ფორმულირება: „ენა, მამული, სარწმუნოება“. ამ ცნობილ ტრიადას ს. მესხმა მეოთხე მცნებაც დაუმატა – სჯული და იგი ამგვარად ჩამოაყალიბა: „ქართველების სურვილი იგივეა, რაც ყველა ხალხებისა: დაიცვან თავისი სამშობლო ენა, მამული, სჯული და სარწმუნოება“ (52, 338).

ს. მესხის შეფასებით, რუსეთთან ჩვენი ქვეყნის ბედი ისე მაგრად იყო „დაკავშირებული და შეერთებული, რომ ყოველს იმის სუნთქვაზედ, ყოველს იმის ცხოვრების ავსა და კარგს მოვლენაზედ“ მას მისთვის „ბანი უნდა მიეცა“ (52, 404). ამიტომაც აღევნებდა იგი უდიდესი ინტერესითა და ყურადღებით თვალყურს იქ მიმდინარე მოვლენებს და აქტიურად ცდილობდა ამ მოვლენებთან მისადაგებით ეძებნა ჩვენი ქვეყნის სამომავლო განვითარების ყველაზე ოპტიმალური გზები.

სწორედ ამ რწმენითა და იმედით შეხედა ის კავკასიაში „ნამესგნიკობის“ გაუქმებას და მის სანაცვლოდ 1844 წელს გაუქმებული მთავარმართებლობის თანამდებობის კვლავ შემოღებას. „დიდსა და პატარას, - წერდა ამასთან დაკავშირებით იგი 1882 წელს, - ჩვენში ერთი იმედი აქვს, რომ ახალი ცვლილება და წესები მარტო გარეგან, ფორმალურ მხარეს არ შეეხება ჩვენი ქვეყნის გამგეობისას. ერთი დეპარტამენტი გააუქმონ და მეორე დააწესონ, ერთი დეპარტამენტის უფროსი გამოცვალონ და მის მაგიერად მეორე დანიშნონ, ერთი მაზრა ან გუბერნია მეორეს მიაკერონ, ან ერთი გუბერნია და უეზლი ორად გაყონ, - ამით უეჭველია, საქმე არ გაკეთდება... ახალ ცვლილებებს გამგეობისას მხოლოდ მაშინ დაეცემა ნაყოფი, რომელიც ერის ყველა სასიკეთო, საერთო საქმეს ხელს მოუმართავს თავისუფლად და დაუბრკოლებლად აამოქმედებს“ (52, 371).

სამწუხაროდ, როგორც მოვლენათა მსვლელობამ დაადასტურა, ს. მესხის ეს იმედი ფუჭი ილუზია გამოდგა და ხელისუფლების მიერ გატარებულ მმართველობითი სტრუქტურის ცვლილებას ჩვენი ქვეყნისთვის არავითარი სიკეთე არ მოუტანია. პირიქით, მთავარმართებლად დანიშნული ღუნდუკოვ-კორსაკოვის სახით ჩვენს სამშობლოს კიდევ ერთი რეაქციონერი და კოლონიზატორი, ქართველთმომძულეობით გამორჩეული ახალი დამპყრობელი მოველინა.

მოკლედ ასეთია საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის ს. მესხისეული შეფასების უმთავრესი ასპექტები. როგორც აღნიშნულ ქვეთაეში გაანალიზებული მასალებითაც ნათლად ჩანს, ს. მესხის ნააზრევში შემდგომი გაღრმავება პპოვეს განხილულ პრობლემასთან დაკავშირებული საკითხების ეროვნული პოზიციებიდან განსჯა-გააზრების იმ ტენდენციებმა, რითაც XIX საუკუნის ქართული საზოგადოების პროგრესულად მოაზროვნე ნაწილის მსოფლმხედველობრივი თვალთახედვა ხასიათდება.

ბ) ს. მესხი ეპროპასთან და ამერიკასთან ჩვენი ქვეყნის დამოკიდებულების მესახებ. ს. მესხი იმ ქართველ მამულიშვილთა კატეგორიას მიეკუთვნება, რომლებიც გამოკვეთილად იღვწენ ევროპული ორიენტაციის გზაზე. „დასავლეთ ევროპის ეროვნული, დემოკრატიული და სოციალური იდეები ს. მესხის მსოფლმხედველობის ერთ-ერთი იდეური წყარო იყო“ 14, 244). ჩვენი ქვეყნის სამომავლო განვითარების პერსპექტივად იგი უპირველეს ყოვლისა ევროპულ სამყაროსთან სისხლხორცეულ კავშირურთიერთობას მიიჩნევდა. ს. მესხის აზრით, სწორედ ეს იყო საქართველოს განვითარების ერთადერთი მაგისტრალური გზა.

ოღონდ, წინამორბედთაგან განსხვავებით, ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი განვითარების პერსპექტიულ გზათა ძიება ს. მესხმა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან მჭიდრო კავშირურთიერთობისა და მათი გამოცდილების გამიარებისაკენ მოწოდებასთან ერთად ასევე სისხლხორცეულად დაუკავშირა ამერიკული ცხოვრებისეული წესის ჩვენს სინამდვილეშიც გადმოგანისა და დამკვიდრების მიზანშეწონილობას.

ალბათ არ გადავაჭარბებთ, აქვე ხაზგასმით იმასაც თუ ვიტყვი, რომ ს. მესხი პროამერიკული ორიენტაციის პირველი ქართველი მამულიშვილია. მართალია, იგი დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა ეკონომიკური და კულტურულ-საგანმანათლებლო მიღწევებით აღფრთოვანებას ხშირად აღმატებული ეპითეგებითაც კი გამოხატავს, მაგრამ მისი განცვიფრება ამერიკელთა წარმატებებით მაინც გამორჩეულად განსაკუთრებულია და ხაზგასმით აღსანიშნავი. ამერიკა ს. მესხისათვის ფაქტობრივად სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და ეკონომიკური განვითარების იდეალი იყო, რაც ცხადად და ამკარად ჩანს მისი პუბლიცისტიკიდან.

ამერიკელთა მიღწევებისა და წარმატებების წარმოჩენით ს. მესხი ცდილობდა ქართველ ხალხშიც გაეჩინა სათანადო ინტერესი და აქაც

მისცემოდა დასაბამი არსებითი ხასიათის ძვრებსა და გარდაქმნებს როგორც ეკონომიკის, ისე კულტურისა და განათლების სფეროებში.

ეს რომ მართლაც ასეა, ამაზე მთელი მისი პუბლიცისტურ-ჟურნალისტური მოღვაწეობა მეტყველებს ნათლად და არაორაზროვნად. მრავლისმთქმელია ის ფაქტი, რომ ეს საკითხი თავიდანვე იქცა ს. მესხის პუბლიცისტური წერილების ერთ-ერთ უმთავრეს თემად. ნათქვამის დასტურად თუნდაც „ამერიკის შვილები“ გავისხენოთ. ეს წერილი ს. მესხმა 1869 წელს, ჟურნალისტური მოღვაწეობის საწყის ეტაპზე, გამოაქვეყნა გაზეთ „დროებაში“ (№ 16). მასში მაღალკვალიფიციურად და საკითხის ღრმა ცოდნითაა გაანალიზებული ამერიკულ საგანმანათლებლო სისტემაში იმხანად არსებული ვითარება. ამ ანალიზის შედეგად პუბლიცისტი არა მარტო მაშინდელი ჩვენი განათლების სისუსტესა და უბადრუკობას წარმოაჩენს, არამედ არაპირდაპირი გზით მისი სამომავლო განვითარების პერსპექტიულ გზებზეც მიგვანიშნებს. ასეთ გზად კი მას პირველ ყოვლისა ამერიკული განათლების სისტემა მიაჩნია.

ეს მით უფრო საჭირო და აუცილებელი იყო, რომ, ს. მესხის რწმენით, მისი დროის ამერიკის შეერთებული შტატები თვით ევროპის განათლებულ ხალხებზეც კი ბევრად იყო დაწინაურებული „როგორც სამოგადო განათლებით, ისე სიმდიდრით, შინაური დაწყობილობით და სხვა“, რის გამოც „ყოველი ევროპის ხალხი იმას ბაძავდა საპოლიტიკო და საერო საქმეებში“ (50, 19).

როგორც ვხედავთ, ს. მესხის პირველივე წერილებში ნათლად და მკაფიოდ გამოიკვეთა მისი პროამერიკული პოზიცია და ამ ქვეყნის მიერ განვლილი გზა მან არა მარტო საქართველოსთვის მიიჩნია სახელმწიფოებრივი ძლიერების დამკვიდრების იდეალურ ვარიანტად, არამედ ევროპის ყველაზე განვითარებული ქვეყნებისთვისაც კი. მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის წერილების დაწერიდან თითქმის საუკუნენახევარი გადის, დრომ მათში არსებითი კორექტივი ვერ შეიტანა და ს. მესხის მიერ განდიდებული ამერიკანიზმი საქართველოშიც და მის ფარგლებს გარეთაც კიდევ უფრო გაძლიერდა და ფართო მასშტაბების მომცველი გახდა.

ს. მესხის პროამერიკული პოზიციის საფუძველთა საფუძველი უპირველეს ყოვლისა ამერიკული სწავლა-განათლების სისტემაა, რომელიც მას ამ ქვეყნის სახელმწიფოებრივი და ეკონომიკური ძლიერების განმაპირობებელ უმთავრეს პირობად მიაჩნია. განსხვავებით ევროპელებისაგან, რომლებიც, ს. მესხის აზრით, „ჰუიქრობენ, რომ

კაცი ჯერ მაძლარი უნდა იყოსო, ტანი საცმელთ უნდა ჰქონდეს და ფარულიო და მერე წიგნს თვითონ მოჰკიდებს ხელსაო, ჭკუა-გონების გახსნა და სწავლა ამას მოყვებაო, ამერიკელები და მათი მმართველობა წინააღმდეგ ამისა, ჰუიქრობენ, რომ კაცის კეთილდღეობა და წარმატება სწავლისაგან არის დამოკიდებულიო და ამისათვის, რაც უნდა ღარიბი და გაჭირვებული კაცი იყოს, შეილს მაინც მისცემს რასმე სწავლის საშუალებას... რაღა ლაპარაკი უნდა, რა ხალხსაც ამისთანა აზრი აქვს, ის არაფერს არ დამოგავს შეილების გასამართავად და თავის შეილების გასანათლებლად. მართლაც არცერთ სახელმწიფოში არ არის იმდენი სკოლები, საშუალო, უმაღლესი და სხვადასხვა სახელოსნო სასწავლებლები, რამდენიც არის ამერიკის შეერთებულ შტატებში და არსად არ ხარჯავენ ხალხის განათლებისათვის იმდენ ფულს, რამდენიც იხარჯება ამერიკაში“ (50, 19).

ამერიკული სწავლა-განათლების სისტემის ამგვარი დახასიათების უმთავრესი მიზანი პირველ ყოვლისა იმაში მდგომარეობდა, საგანმანათლებლო დარგის აღმავლობისა და გარდაქმნის მსგავსი პროცესი ქართულ სინამდვილეშიც დაწყებულიყო. მართალია, რუსეთის იმპერიის ნაწილად ქცეულ ქვეყანაში ამის დამოუკიდებლად გაკეთება ფაქტობრივად შეუძლებელი იყო, მაგრამ ს. მესხი და იმ პერიოდის სხვა დიდი ქართველი მამულიშვილები ყველაფერს აკეთებდნენ არსებული ვითარების რამდენადმე მაინც შესაცულებლად.

ს. მესხი თვლის, რომ ამ საქმეში სახელმწიფოზე არანაკლებ მნიშვნელოვანი როლის შესრულება ხალხს, საზოგადოებას, შეეძლო და ამის მაგალითადაც იგი ამერიკას უსახავს თავის თანამედროვეებს. ამერიკულ საზოგადოებას, მისი შეფასებით, „იმდენად ესმის განათლების სარგებლობა, რომ სკოლების უმეტესი ნაწილი იმის ხარჯით არის გახსნილი; ის ადებს ხოლმე თავის თავს გადასახადს და აქედან აშენებს სკოლისათვის სახლს, აძლევს ჯამაგირს მასწავლებლებს და სხვა“.

ამერიკული საგანმანათლებლო სისტემის მიღწევების მთავარ შემოქმედ ძალად ს. მესხმა ქალი მასწავლებლები მიიჩნია. ამ გარემოებას განსაკუთრებული ყურადღება თუნდაც იმიტომაც უნდა მივაქციოთ, რომ იმდროინდელ ჩვენს საზოგადოებაში ქალს საზოგადოებრივ ასპარეზზე სათანადო ადგილი ჯერ კიდევ არ ჰქონდა დამკვიდრებული და მის უმთავრეს დანიშნულებად მხოლოდ საოჯახო საქმეების მოგვარება იყო მიჩნეული. ს. მესხის თქმით, „ქალს არცერთ ქვეყანაში არ ჰქონდა იმდენი პატივისცემა და იმდენი უფ-

ლება, როგორც ამერიკაში“ (50, 20). ისინი კაცების გვედით სწავლობდნენ სკოლებსა და უნივერსიტეტებში, მემდგომ კი წარმატებით შრომობდნენ ცხოვრების ასპარეზზე.

ევროპის მაღალგანვითარებული ქვეყნების სასწავლო-საგანმანათლებლო სისტემასთან შედარებით ამერიკულის უპირატესობას ს. მესხი სხვაგანაც არაერთგზის უსვამს ხაზს. მაგალითად, წერილში „რამდენიმე სიტყვა მღაბიო ხალხის აღზრდაზე და განათლებაზე“ იგი ინგლისსა და საფრანგეთში ამ თვალსაზრისით არსებული ვითარების მოკლე დახასიათების შემდეგ წერს: „ფრანციაში და ინგლისში თუმც ბევრი სიმდიდრეა, ბევრი ფაბრიკები, ქარხნები და სხვა, მაგრამ მდიდარ ქვეყნებად მაინც არ ჩაირიცხებიან, რადგან მღაბიო ხალხი არ არის შეძლებული და განათლებული. ამის წინააღმდეგ მაგალითს ჩვენ ვხედავთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში, თუმცა იქ ვერ ნახავთ, როგორც ანგლიაში და ფრანციაში იმდენს და ისეთს სწავლულებს, რომელთაც შესანიშნავი რამ გამოეჩინოთ მეცნიერებაში“ (51, 39).

როგორც ვხედავთ, ამერიკული საგანმანათლებლო სისტემის მთავარ ღირსებად ს. მესხს მისი საყოველთაოობა მიაჩნია. იგი დიდ კმაყოფილებით აუწყებდა ქართველ საზოგადოებას, რომ პირველდაწყებითი განათლება ამერიკაში უფასო იყო და მას მთლიანად აუფინანსებდა სახელმწიფო. ამიგომაც ამა თუ იმ დასახლებული პუნქტის გაჩენის შემთხვევაში „პირველი მრუნვის საგანი“ იქ სახალხო სკოლის გამართვა იყო. ს. მესხის თქმით, იმხანად ჩვენ „რასაკვირველია, ამერიკასა და ანგლიას ვერ წავბაძავდით“, მაგრამ ამგვარი ტიპის სკოლებისათვის ცოტათი მაინც ჩვენც რომ მიგვექცია ყურადღება, უეჭველად კარგს ვიზამდით. „მე მგონია, – წერდა იგი, – რომ თუ სხვაგან ოცი მოსახლე კაცი ახერხებს შეილის შენახვას, ჩვენში ასს, ორასს მოსახლეს მაინც შეუძლია შეერთდეს ამ საქმისათვის ერთად და პატარა სოფლის შკოლა გახსნას თავისი ხარჯით“.

ევროპელი და ამერიკელი ხალხებისადმი მიძღვნილ წერილებში ს. მესხი ასევე დიდ აღვილს უთმობს ამ ქვეყნებში ქალის უფლებრივი მდგომარეობის დახასიათებასაც. ეს პრობლემა – საზოგადოებაში ქალისა და მამაკაცის უფლებრივი გათანასწორების იდეა – ს. მესხის პუბლიცისტიკის ერთ-ერთი მთავარი თემაა, რომელსაც მან მრავალი მეტად საინტერესო სტატია მიუძღვნა. ამ წერილებით იგი ჩვენს წინაშე წარმოადგება, როგორც უაღრესად განსწავლული და პროგრესულად მიაზროვნე პიროვნება. ს. მესხი კატეგორიულად ეწინააღმდეგება ქალის უფლებრივ შეზღუდვას და აქტიურად იბრძვის ფარ-

თო საზოგადოებრივ ასპარეზზე მისი გამოყენისათვის. იგი თვლიდა, რომ ბევრი რამ ამ თვალსაზრისით არა მარტო რუსეთის იმპერიასა და საქართველოში იყო სამომავლოდ გასაქმებული, არამედ ევროპის მაღალგანვითარებულ ქვეყნებშიც კი.

ერთადერთი ქვეყანა, რომელშიც ქალს ცხოვრებისეულ ასპარეზზე წინ არავითარი დაბრკოლება არ ეღობებოდა, ს. მესხის აზრით ამერიკის შეერთებული შტატები იყო. „არცერთ ქვეყანაში, – წერს იგი, – ქალები ისე ენერგიულად და ისეთი ჭკუით არ მოჰქიდებიან თავიანთ საქმეს, როგორც ამერიკაში. ამიტომაც იმათ ბევრი უფლება სწორეთ ძალით წაართვეს კაცებს“ (50, 95). ამის დასტურად ს. მესხს კონკრეტული ციფრობრივი მონაცემებიც მოჰყავს და რამდენი ქალი მასწავლებელია დასაქმებული ამერიკის საგანმანათლებლო სისტემაში.

მაგრამ განათლება გამონაკლისი არ არის და ს. მესხი ასეთივე კმაყოფილებით იმაზეც საუბრობს, რომ ქალები ამერიკული საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებშიც მოღვაწეობდნენ წარმატებით. კერძოდ, მათ მინიჭებული აქვთ არჩევნებში მონაწილეობის მიღების უფლება და კაცებთან ერთად სწავლობენ როგორც საშუალო სკოლებში, ისე უმაღლეს სასწავლებლებში. ს. მესხის რწმენით, ქალებისადმი სწორედ ამგვარი დამოკიდებულება არის ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი იმისა, რომ „ამ ქვეყნის ცხოვრებას, სიმდიდრეს და განათლებას თითქმის ყველა ევროპის ხალხი შენატარის“ (50, 97). ამიტომაც თვლიდა იგი კაცობრიობის განვითარების ერთ-ერთ აუცილებელ პირობად იმას, „ყველა ქვეყანაში ქალებს შრომის, განათლებისა და თავისუფლად მოქმედების სრული უფლება“ მისცემოდათ. ამ თვალსაზრისით კი, მისი აზრით, თვით ევროპის ყველაზე განვითარებულ ქვეყნებშიც რომ არასახარბიელო მდგომარეობა იყო დამკვიდრებული, ამის ნათელსაყოფად იგი დაწვრილებით საუბრობს ქალის მძიმე მდგომარეობაზე ინგლისში, საფრანგეთში, გერმანიასა და სხვა სახელმწიფოებში. თუმცა იქვე იმედიანად იმასაც შენიშნავს, რომ თანდათანობით ქალების უფლებები ამ ქვეყნებშიც ფართოვდება და ისინი უფრო და უფრო აქტიურად გამოდიან ფართო ცხოვრებისეულ ასპარეზზე. ამ თვალსაზრისით მას ძალზე მნიშვნელოვან მოვლენად მიაჩნია ის ფაქტი, რომ ამ ქვეყნებში ქალებმა უნივერსიტეტში ვაჟების გვერდით სწავლის უფლება მიიღეს.

ამ საკითხზე ყურადღების გამახვილება ს. მესხს პირველ ყოვლისა იმისათვის ჭირდება, რომ ნათლად წარმოაჩინოს რუსეთის იმპერიაში და შესაბამისად საქართველოშიც ამ მხრივ არსებული მეტად

მძიმე მდგომარეობა. ამერიკისა და ევროპისაგან განსხვავებით, რუსეთში, კერძოდ კი პეტერბურგის უნივერსიტეტსა და მედიცინის აკადემიაში, ქალებს სწავლის უფლება აკრძალული ჰქონდათ. 1868 წელს, ამ უფლების მოსაპოვებლად, უნივერსიტეტში 400-ზე მეტ ქალს შეუგანია განცხადება, მაგრამ, ს. მესხის ინფორმაციით, სახალხო განათლების სამინისტრომ, იმ მოტივით, რომ უნივერსიტეტში მათი სწავლა „ჯერ უღრო“ იყო, მათი თხოვნა არ დააკმაყოფილა (50, 102).

როგორც ითქვა, ამერიკული და ევროპული ცხოვრების წესისადმი ს. მესხის ხაზგასმულად პატივისმცემლურ დამოკიდებულებას უპირველეს ყოვლისა ჩვენი ქვეყნის სამომავლო განვითარების ოპტიმალურ გზათა ძიება განაპირობებდა, ს. მესხი თავის ქვეყანაზე ფანტასტიკურად შეყვარებული მამულიშვილი იყო, რომელიც მართალია ყველაფერს აკეთებდა მსოფლიოს მაღალგანვითარებულ სახელმწიფოებთან აქტიური კავშირურთიერთობის დასამყარებლად, მაგრამ იქვე იმასაც ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ეს ჩვენი ეროვნული თვითმყოფადობის გაფერმკრთალებისა და შემლდვის ხარჯზე არ უნდა მომხდარიყო. კაცობრიობის ბედნიერ მომავალზე ზრუნვის უმთავრეს გამოვლინებად ის უწინარეს ყოვლისა სამშობლოზე ფიქრსა და ზრუნვას მიიჩნევდა. აი, როგორ გამოხატავს ამ ამრს იგი ერთგან: „არიან ისეთი პირები, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ ყოველი კაცი ღელა-მიწის და კაცობრიობის შვილია და ამის გამო კერძო თავის საზოგადოებაზედ კი არა, მთელი ქვეყნის სიკეთეზე ზრუნადეს ისაო და მთელი ქვეყანა უნდა მიაჩნდეს თავის სამშობლოთაო. ეს პირები იმ ჰუმმარიტებას იფიწყებენ, მთელ ქვეყანაზე ზრუნვა და მთელი კაცობრიობისათვის პირდაპირ სარგებლობის მოგანა მხოლოთ გენიოსებს შეუძლიათ და არა ყოველ ადამიანს. ეს პირები იფიწყებენ, რომ ყოველი უბრალო ადამიანი დაბადებიდანვე ვალდებულია პირდაპირ თავის სამშობლოს ემსახუროს, იმ სამშობლოს, რომელმაც შექმნა ის და გამოზარდა; იფიწყებენ, რომ ამნაირი, თავის კერძო სამშობლოს სამსახურით, ყოველი კაცი იმავე დროს მთელ კაცობრიობასა და ქვეყანას ემსახურება, რადგანაც ყოველი მხარე მთელი ქვეყნის რომელსაჲ ნაწილს შეადგენს“ (50, 172).

ს. მესხის ეს სიტყვები ერთ-ერთი მძლავრი გალაშქრება იყო იმ კოსმოპოლიტური მოძღვრების წინააღმდეგ, რომელიც ჯერ ევროპაში იწყებდა ამ დროიდან ფართო აღმეფებას, შემდგომში კი, XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან, რუსეთის იმპერიასა და საქართველოშიც დამკვიდრდა სოციალ-დემოკრატიული მოძღვრების სახით და სულ

მალე არა მარტო ჩვენი ქვეყნისათვის იქცა ბევრი ეროვნული, სოციალური და მწიგნობრივი უბედურების მომგან მოვლენად, არამედ მთელი კაცობრიობისთვისაც.

როგორც უკვე ითქვა, ს. მესხი მკვეთრად გამოხატული ევროპული ორიენტაციის მამულიშვილია. მიუხედავად იმისა, რომ ის სათანადო პატივს მიაგებდა რუსულ კულტურასა და განათლებას, მაინც ხაზგასმითა და მთელი კატეგორიულობით აცხადებდა, რომ დასავლეთ ევროპის სულიერებასთან და მეცნიერებასთან ზიარება არა მარტო საქართველოსთვის, არამედ თვით რუსეთისთვისაც კი იყო სამომავლო განვითარების ერთადერთი სწორი და მაგისტრალური გზა.

ერთგან ეს აზრი მას ამგვარად აქვს გამოხატული: „ყოველგვარი ცოდნისა, განათლებისა, ცხოვრების გაუმჯობესებისა და წარმატების წყარო ჯერ-ჯერობით დასავლეთ ევროპა არის. ყველა ხალხი და მათ შორის რუსებიც, ამ წყაროს ეწაფებიან და აქედან გამოაქვთ ყველაფერი რაც კი საუკეთესოა, კაცის მანუგეშებელია და წინ წამწევი ხალხთა ცხოვრებაში. თავის თავისა და თავის ქვეყნის წინ წაწევა მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ევროპის ცხოვრება და მეცნიერება კარგათ და ჭეშმარიტად გაუცენია. გაუნათლებელსა და ღარიბ სამოგადოებას მხოლოდ ის კაცი მოუტანს სარგებლობას, რომელიც თვითონ ევროპულ სწავლა მეცნიერებაში განვითარებულია და თავის თვალთ უნახავს და შეუსწავლია სიღარიბის მომსპობელი და კეთილდღეობის მომნიჭებელი სახსრები... ვინ გაბედავს იმის თქმას, რომ დასავლეთ ევროპის ცხოვრების წაბაძვა და იქიდან პირდაპირ მეცნიერების გადმოტანა ათას წილ უკეთესი არ იქნება ჩვენთვის, ვიდრე სხვა რომელიმე ქვეყნიდან?“ (50, 171).

ს. მესხის ნააზრევადან ეს ვრცელი ამონაწერი იმიტომაც მოვიტანეთ, რომ მასში მასშტაბურად და არგუმენტირებულად გამოიხატა იმ მამულიშვილთა თვალსაზრისი, რომლებიც ჩვენი ქვეყნის სამომავლო განვითარების ერთადერთ პერსპექტიულ გზად დასავლეთ ევროპასთან კავშირურთიერთობის განმტკიცებას ისახავდნენ. ს. მესხის ეს თვალთახედვა არა მარტო ისტორიული ასპექტითაა საინტერესო, არამედ ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით დღესაც მთლიანად მისაღებია. ს. მესხის, როგორც პროგრესულად მოაზროვნე მამულიშვილის, როლი და დამსახურება ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში პირველ ყოვლისა იმით განისაზღვრება, რომ თავისი დროის სინამდვილეში მწვავედ წამოჭრილი ბევრი საჭირობოროტო საკითხის გააზრების დროს იგი ისეთ მოსაზრებებსა და შეფასებებს გამოთქვამს,

რომლებიც თანამედროვეობის პოზიციებიდანაც უაღრესად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი.

მიუხედავად იმისა, რომ დასავლეთ ევროპასთან დაახლოების ტენდენცია ქართველ ხალხში ადრეე პოულობდა გამოვლინებას, ს. მესხი მართებულად თვლის, რომ ამ მოვლენამ განსაკუთრებული ძალით მაინც XIX საუკუნის 60-70-იანი წლებიდან იჩინა თავი. ამ თეალსაზრისით იგი ხაზგასმით აღნიშნავს იმ დიდ როლს, რომელიც მისი დროის „უკანასკნელი თაობის ახალგაზრდებმა გამოიჩინეს“. მათი დამსახურება ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში, ს. მესხის შეფასებით, უწინარეს ყოვლისა იმაში მდგომარეობს, რომ პირველებმა სწორედ იმათ მონახეს დასავლეთ ევროპისაკენ მიმავალი ეს გზა. „მამ მივესალმით ამ ახალ მოვლინებას და გზა დაულოცოთ იმ ახალგაზრდებს, რომელნიც მიიღტვიან ევროპისაკენ წმინდა წყაროს დასაწაფებლად, – კმაყოფილებით წერს ს. მესხი, – დასავლეთ ევროპაში გაზრდილი ქართველი თავის სწავლითა და სამაგალითო ცხოვრებით უფრო მომეტებულ სარგებლობას შესძენს ჩვენს ღონისძიებით საწყალს, მაგრამ ბუნებით მდიდარ საქართველოს, ვიდრე ხუთი და ათი სხვა ქვეყანაში გამოზრდილი“ (50, 271).

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ იმ პერიოდის ქართველთა უმრავლესობა უმაღლესი განათლების მისაღებად რუსეთში მიდიოდა, ამკარად დავინახავთ იმ დიდ უპირატესობას, რომელსაც ს. მესხი რუსულ განათლებასთან შედარებით დასავლეთ ევროპაში შეძენილ ცოდნას ანიჭებდა.

ევროპულ სამყაროსთან ქართველი ხალხის დაახლოების უმთავრეს ხელისშემშლელ პირობად ს. მესხი მართებულად თვლიდა იმ გარემოებას, რომ რუსეთთან ჩვენი ქვეყნის შეერთების შემდეგ იგი ჟაქტობრივად მთელ გარესამყაროს აღმოჩნდა მოწყვეტილი და „ქართველი ხალხი, რუსეთს გარდა, არც ერთის განათლებულის ხალხის წარმატებასა, წინამსვლელობას არა პხედავდა, რომ იმათი მაგალითისთვის მიებაძა“ (51, 116).

ამ კარდახშულობის გარღვევის საქმეში ს. მესხი განსაკუთრებით მნიშვნელოვან როლს ქართულ ეურნალისტიკას ანიჭებდა და მის მოვალეობას ამგვარად განმარტავდა: „თვალი გამოაჭყეტინოს ხალხს; წარსული ისტორიული ცხოვრების მოგონებითა და განათლებული ხალხების გაცნობით გამოადვიდოს, გააგებინოს, რომ ერთს წერტილზე გაჩერება დამღუპველია ხალხისათვის...“

ევროპის ქვეყნებსა და ჩვენს შორის განმასხვავებელ ერთ-ერთ მთავარ თვისებად ს. მესხი სიღყვასა და საქმეს შორის არსებულ

უდიდეს სხვადასხვაობას მიიჩნევს. იგი მამულიშვილური პირდაპირობით ამხელდა თავისი ღროის საქართველოში მომრავლებულ ისეთ ფსევდოპატრიოტებს, რომლებიც მხოლოდ სიტყვეურად საუბრობდნენ სამშობლოს სიყვარულსა და საზოგადო მოვლენებზე, საქმით კი არაფერს აკეთებდნენ საამისოდ. ასე რომ, ს. მესხის თქმით, „ჩვენი ნასწავლი თაობის მომეტებული ნაწილი სიტყვით ერთი იყო, საქმით კი სხვა“. ამიტომაც ამბობს ამ ვითარებით გულნატკენი პუბლიცისტი: „ახლანდელი ჩვენი მდგომარეობა ჰგავს იმ მდგომარეობას, რომელშიც ასი წლის წინათ იყო ევროპა. როგორც მაშინ იქ ბლომად იყვნენ ისეთი „სიტყვისა“ და „საქმის“ კაცები, რომლებიც სიტყვით ქადაგებდნენ ჩინებულ ამრებსა და პრინციპებს და საქმით კი თავის გარშემო მყოფ დაეარდნელ, გარყვნილ საზოგადოებისაგან არაფერში არ განსხვავდებოდნენ... ისე ახლაც ჩვენში სიტყვასა და საქმის შუა „დიდი მშლვარი“ გვიმის და მათს ერთმანეთის შეთანხმებას, ხელი-ხელში გაყრილ მსვლელობას კი ვერა ეხედავთ“ (51, 111).

ს. მესხის ამ თვალსაზრისისაღმე ინტერესს არსებითად ზრდის ის გარემოება, რომ იგი არა მარტო იმ პერიოდის საქართველოში არსებულ ვითარებაზე გვიქმნის გარკვეულ წარმოდგენას, არამედ ღღესაც უაღრესად აქტუალურია და პუბლიცისტის გულისტკივილს ღრმ სიმწვავე არა თუ მოაკლო, არამედ კიდევ უფრო მეტი სიმძაფრე შესძინა.

ევროპისა და ამერიკის ცხოვრების უკეთ გაცნობის ღიღმა სურვილმა არსებითად განსაზღვრა ს. მესხის გადაწყვეტილება ხანგრძლივი ღროით ევროპაში წასვლის თაობაზე. მიუხედავად მძიმე მატერიალური მდგომარეობისა, მან მაინც შეძლო საამისოდ მინიმალური საჭირო საარსებო სახსრის გამოძებნა და 1873 წლის აგვისტოდან 1874 წლის სექტემბრამდე, ერთ წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში, ევროპაში, ძირითადად საფრანგეთში, იმყოფებოდა.

იქაური შთაბეჭდილებები ს. მესხმა საკმაოდ დაწვრილებით აღწერა წერილების სერიალში – „ხამი მოგზაურის შენიშვნები და ჟიქრები“ („ღროება“, 1874 წ. № 405, 406, 407) და პარიზისაღმე მიბღენილ სტატიების ციკლში („ღროება“, 1874 წ. № 408, 410, 411, 412, 417, 424, 425). ევროპაში წასვლის სურვილი ს. მესხმა პირველსავე წერილში ამგვარად განუმარტა საზოგადოებას: „მას აქეთ, რაც პირველად აღამიანის და ქვეყნიერების საქმეებსა და ცხოვრებას თვალყურის ღვენება ღავუწყე, ჩემი მუღმივი სურვილი, ღაუწყნარებელი ნატვრა და გულითადი განზრახვა იყო, რომ ევროპა და განსაკუთ-

რებით საფრანგეთი მენახა. მინდოდა მენახა ის ევროპა, რომლის ცხოვრება, ნამდვილად რომ განსაჯოს კაცმა, მთელი ქვეყნიერების ცხოვრებას შეადგენს – ის საფრანგეთი, რომელიც თავის მხრით საუკეთესო წარმომადგენელია ევროპის ცხოვრებისა. მინდოდა, ცოგათი, გაკერით მაირც, გამეცნო და დამენახა იმ ხალხების ცხოვრება, რომელთაც ბევრნი შენატრიან, რომელთ სხვადასხვა დაწყობილობასა და წესებს სხვები პაძავენ“ (50, 365).

როგორც ს. მესხის პუბლიცისტიკიდან ჩანს, ევროპაში გატარებული დრო მისი ცხოვრების ნაყოფიერ ხანად იქცა. იგი ღრმად ჩაწედა იქაური ყოფის წესს, შეისწავლა ფრანგული ენა, მოაგროვა საჭირო მასალები, რომელთა საფუძველზე იქ ყოფნის პერიოდშიც და შემდეგშიც მრავალი ისეთი წერილი დაწერა, რომლებიც ფართოდ წარმოაჩენენ მის ეროვნულ-პოლიტიკურ და სოციალურ შეხედულებებს.

ევროპაში, განსაკუთრებით კი საფრანგეთში, გატარებულმა დრომ ს. მესხს ბევრი რამ ახლებური თვალთ დაანახა და თვალთახედვის არე გაუფართოვა. „შენ, – მიმართავს იგი პირველივე წერილის შესავალში საკუთარ თავს, – საუკეთესო ცხოვრების გამართვას, ხანგრძლივი ძილიდამ გამოღვიძებას და გვინისა და ხელების განძრევას უქადაგებ შენს ხალხს... მაგრამ უნდა იცოდე, რომ ყოველ ახალის სწავლის მქადაგებელის სიბყვას, ყოველ ახალი გზის მაჩვენებელს მხოლოდ მაშინ ექნება დამარწმუნებელი ძალა და ნამდვილი გავლენა, როდესაც თვითონ მქადაგებელი დარწმუნებულია და ბეჯითია თავის სწავლაში და თავის ამრების უმჯობესობაში. და ეს შეიძლება მოხდეს მხოლოდ მაშინ, როდესაც იმას თავისი ახალი გზა, ქადაგების საგანი კარგად გამორკვეული და გაცნობილი აქვს! რუსეთის ორიოდე ქალაქისა და თფილის-ქუთაისის ცნობის მეტი შენ არაფერი არ მიგიძღვის წინ, გამომწყვდეულხარ სოლოლაკში და მანდედამ უქადაგებ ქართველებს, რომ ძილს თავი დაანებონ, მიჰყონ ხელი ახალ საქმეებს და ცხოვრებას და წაბაძონ ევროპის ცხოვრებას, იმ ცხოვრებას, რომელიც შენ თვითონ არ გინახავს და არ გაგიცნია! აბა რა ძალა, რა გავლენა უნდა ექნეს შენს სიბყვას, შენს ლაღაღებასა?“ (50, 265).

ბუნებრივია, ამგვარი სულისკვეთების პიროვნებისათვის ევროპაში წასვლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექნებოდა. ასეც მოხდა. როგორც ითქვა, იქ გატარებული დრო მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობისათვის განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან პერიოდად იქცა.

საფრანგეთში ყოფნის პერიოდში ს. მესხი უშუალო თვითმხილველი გახდა იმ რთული სოციალური და პოლიტიკური მოვლენებისა,

რომლებიც იქ იმეამად მიმდინარეობდა. „ამისთანა აღელვებული, როგორც ამ კვირაში იყო, პარიეი ჩემს აქ ყოფნაში არ მინახავს, – წერდა იგი პარიზიდან 1874 წლის 15 ივნისს გამოგზავნილ წერილში. – დიდ ბულვარების გვერდიდან ვერსალში მიმსვლელი დეპუტატები იკრიბებიან. თავი მიზეზი ამ არეულობისა ის ერთი სიტყვა იყო, რომელიც გამბეტამ უთხრა ბონაპარტებს პალატაში“ (62, 508).

ს. მესხი უდიდესი ინტერესით აღევნებდა თეალს საფრანგეთში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს და ბევრ რაიმეს საკმაოდ კრიტიკულად აფასებდა, რადგანაც თვლიდა, რომ მსგავს მოვლენებს ხალხისათვის იშვიათად თუ მოჰქონდათ სიკეთე და ბედნიერება. აი, რას წერს ამასთან დაკავშირებით იგი თავის საცოლეს 1874 წელს პარიზიდან გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში: „რა სიკეთე მოუტანა, მართალი რომ ვთქვათ, ჯერ-ჯერობით საფრანგეთს ამ რესპუბლიკამ? დაამშვიდა საფრანგეთი? გააცოცხლა ვაჭრობა? ერთი ხეირიანი კანონი, ან განკარგულება მაინც გამოსცა ნამდვილი ხალხის და არა ბანკირების სასარგებლოდ? მუშებისთვის რა ქნეს? არც ერთი, არც მეორე. მაშ რათ უნდა უყვარდეს ხალხს რესპუბლიკა, თუ იმისთვის არაფერი სიკეთე და სარგებლობა არ მოუტანია... ვინც უნდა იყოს ხელმწიფე, გეუბნები, ხალხს ეს არ ესმის. ის თავის დღევანდელ სარგებლობას და მმართველობის მოქმედებას შესჩერებია და პხედავს, რომ „ერთი შეწვი და მეორე ზედ წააყვ“ (62, 510).

ს. მესხის ევროპულ ღლიურებს გამჭოლ ნაკადად გასდევს პუბლიცისტის ღრმა და ფაქიზი სიყვარული სამშობლოსადმი. ალბათ არ შეეცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ამ სიყვარულისა და თავისი ქვეყნის პრობლემებზე ფიქრის ღროს იგი აშკარად განიცდის მისი ღიდი თანამედროვის – ი. ჭავჭავაძის კეთილისმყოფელ ზეგავლენას. ამის დასტურად, სამშობლოდან გამგზავრების ეამს მის მიერ მისთვის ნათქვამი ის სიტყვები გვინდა გავიხსენოთ, რომლებშიც შინაგანად ილიას „ყვარლის მთებისა“ და „მგზავრის წერილების“ გამოძახილი ისმის: „მშვიდობით ჩემო კარგო, ლამაზო სამშობლო! მშვიდობით. შენზე უდიდესს, უჭკვიანესს და უმძლავრესს ქვეყანას მე, უეჭველია, ბევრს ენახავ, მაგრამ შენზე უმშვენიერესს, უსაყვარლესს და ძვირფასს ქვეყანას ჩემთვის, მე ვერსად ენახავ! მშვიდობით... ხორციტ გმორდები, სულით, გონებით შენთან ვარ“ (50, 368).

უცხო ქვეყნების ნახვის შედეგად აღძრული შთაბეჭდილებების გადმოცემის ღროს ს. მესხის ფიქრი და ოცნება თავს პირველ ყოვლისა თავისი ქვეყნის საჭირობოროტო საკითხებს დასტრიალებს. სხვა სახელ-

მწიფოებისაგან განსხვავებით, რატომ ვერ შეასრულა ზღვაზე ჩვენი, როგორც ზღვისპირა ქვეყნის, ისტორიაში არსებითად მნიშვნელოვანი როლი? „რაში გამოვიყენეთ, როგორ ვისარგებლეთ ჩვენ ზღვითა? დაეუახლოვდით ჩვენ განათლებულ ხალხებს? ჩვენ მოძმე ხალხებთან, ამ ზღვის ნაპირას მცხოვრებ მცხოვრებლებთან მაინც თუ გეჭონდა მისელა-მოსელა და ცნობა? იქნება ის სიმდიდრე მაინც გამოვიყენეთ, რომელიც ზღვაშია? – მრავალმნიშვნელოვნად სვამს კითხვებს ს. მესხი და თვითონვე პასუხობს: – არც ერთი, არც მეორე და არც მესამე. ჩვენს ქვეყანას გარდა, თუ სხვა ხალხი და სხვა საუკეთესო ცხოვრება იყო, ჩვენ ხეირიანად არც კი ვიყოდით. ჩვენი მეზობლები თუ ჩვენი ძმები იყვნენ და ისინი გამოგვადგებოდნენ გაჭირვების ჯამს, ამაზე ვინ ჰფიქრობდა! შავ ზღვაში თევზის დაჭერა და სხვა ათასი ზღვაში მყოფი ნივთების და ცხოველების გამოყენება ვის მოსდოდა თავში!“

ს. მესხის ამ სიგყვებში, ჩვენი აზრით, აშკარად ბევრი სიმართლეა, რასაც თითქმის ჩვენი ქვეყნის ისტორია ნათლად და არაორაზროვნად ადასტურებს. თუმცა, ს. მესხის შეფასებით, ზღვა გამონაკლისი არ არის და ღმერთის მიერ უხვად ბოძებული არც „სხვა ათასი სიმდიდრე და კეთილდღეობის მომპოვებელი საშუალება“ გამოუყენებია ჩვენს ხალხს გონივრულად და წინდახედულად. ამ თვალსაზრისით, ს. მესხის თქმით, ჩვენ „უბედური ხალხი ვართ“ და მიუხედავად ბუნებრივი სიმდიდრისა და მშვენიერებისა, ევროპის ქვეყნებთან შედარებით ჩვენი ქვეყანა მაინც წარმოუდგენლად ღარიბ-ღატაკია. აი, როგორ გამოხატავს ერთგან ამ აზრს შვეიცარიაში ყოფნის დროს დაწერილ ერთ-ერთ წერილში: „შვეიცარიაში რომ დავიარებოდი და იქაურ ბუნებას ვხედავდი, მუდამ ერთი შედარება მიდგა თვალწინ – კავკასიისა და შვეიცარიისა. ბუნებით, ადგილის მდებარეობით, თითქმის ჰავითაც და ცხოველ-მცენარეებით კავკასიისა და შვეიცარიის შუა დიდი მსგავსებაა... მაგრამ ბუნების მსგავსებასთან – რა განსხვავებაა ერთისა და მეორის ქვეყნის განათლებაში, ეკონომიურ და სოციალურ მდგომარეობაში! ერთი ყოველით აყვავებული, განათლებული, მდიდარი, მხნე, – მეორე ღარიბ-ღატაკი, უმეცარი! ერთი ნამდვილი სამოთხე დედამიწის, – მეორე ისეთი კუთხე, რომელსაც მხოლოდ შეეძლო სამოთხეთ ყოფილიყო!“ (50, 320).

ს. მესხის მოგზაურულ შთაბეჭდილებებს კიდევ ერთი კუთხითაც გვინდა შევხედოთ: მათში ცხადად და აშკარად გამოიხატა ჰუმან-ცისტის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი თვალთახედვა. ამ თვალ-

საზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პარიზული დღიურების ის ადგილი, სადაც საფრანგეთს ძალით მიერთებულ ქალაქ ნიუის მცხოვრებთა სურვილს – კელავ შეუერთდნენ თავიანთ ისტორიულ სამშობლოს – იტალიას, ს. მესხი ამგვარ კომენტარს უკეთებს: „რა გასაკვირველია, რა სათაკილოა უცხო ხალხთან უკანონოთ მიკრულ-მა ადამიანმა განთავისუფლება და სამშობლოსთან შეერთების სურვილი განაცხადოს და კიდევ რომ მოინდომოს!“ (50, 415).

ჩვენი აზრით, ამ კომენტარის დაწერის დროს ს. მესხს ქალაქ ნიუის მცხოვრებთა კანონიერ სურვილზე მეტად თავისი დამონებული სამშობლოს მკვიდრთა ბედი აწუხებდა და მისი ამგვარი აღშფოთებანარევი გაოცების გამოხატვის უმთავრესი საფუძველი პირველ ყოვლისა სწორედ ეს გარემოება იყო.

ერთწლიანი განშორების შემდეგ, 1874 წლის სექტემბერში, ს. მესხი კელავ დაუბრუნდა მონაგრებულ სამშობლოს და უცხოეთში მიღებული შთაბეჭდილებების ფონზე კიდევ უფრო მტკივნეულად გაიცნობიერა აქ არსებული მძიმე და უნუგეშო მდგომარეობა: „ისევ – ის მიძინებული საზოგადო ცხოვრება, ისევ ძველებური წერილმანი, კერძო სარგებლობისათვის და ინგერესებისათვის თავგანწირული ბრძოლა, ისევ ძველებური უთანხმოება, შუოთი და განხეთქილება თანამოძმეებსა, თანამემამულეებს შუა, საზოგადო სამშობლოსა და საზოგადო საქმეების ზრუნვის მაგიერ – პიროვნების სარგებლობით სამსახური, სიყვარულის მაგიერ – სიძულვილი, შრომის მაგიერ – უზრუნველობა, იმედის მაგიერ – სასოწარკვეთილება!“ (50, 422).

ასეთი იყო საყვარელ სამშობლოში დამკვიდრებული მკაცრი ცხოვრებისეული რეალობა. მართალია, ს. მესხი გულუბრყვილოდ არ ფიქრობდა, რომ ერთ წელიწადში სიტუაცია სასიკეთოდ შეიცვლებოდა, მაგრამ მის პესიმისტურ განწყობილებას კიდევ უფრო ამძაფრებდა გაცნობიერება იმისა, ქვეყანაში მდგომარეობის სასიკეთოდ თუნდაც რამდენადმე მაინც შეცვლისაქენ „ოდნავი ლგოლვილებაც“ კი რომ არსად იგრძნობოდა.

და მაინც, მიუხედავად ყველაფრისა, იგი თავს ბედნიერ ადამიანად გრძნობს სამშობლოში ყოფნის გამო და ამ ბედნიერებას ამ სიტყვებით გამოხატავს: „რაც უნდა იყოს, დღეს მე სიხარულით და სიამოვნებით ებრუნდები ჩემს სამშობლო ქვეყანაში და ვიჭერ იმავე ალაცს, რომელიც ერთი წლის წინათ მეჭირა. უცხო ქვეყნებისა და ხალხების დანახვამ ჩემი ქვეყანა და ხალხი უფრო მომეგებულად შემაყვარა, იმათ ცხოვრების გაცნობამ საუკეთესო მომავლის იმედი და მომე-

ტებული ენერგია აღძრა ჩემში... ეს იმედი იქნება ჩემი წინამძღოლი და ენერგია ჩემი საქმის წინ წამწევი...”

ევროპისა და ამერიკის სახელმწიფოებში არსებული მდგომარეობის დასასაითების დროს ს. მესხი ისეთ პრობლემურ საკითხსაც აქცევს განსაკუთრებულ ყურადღებას, რომელიც ყველაზე მეტი სიმწვავეით იდგა ქართველი ხალხის წინაშე – დიდი და ძლიერი ერების მიერ პატარა და სუსტი ერების ჩაგვრა-შევიწროების ფაქტს. ამ მოვლენებზე მსჯელობით ს. მესხი არაპირდაპირი ფორმით იმ მძიმე მდგომარეობასაც ამხელს და აკრიტიკებს, რომელშიც ქართველი ხალხი იმყოფებოდა რუსი კოლონიზატორების მიერ გატარებული დამპყრობლური პოლიტიკის შედეგად.

ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია წერილი „ძლიერი და სუსტი ერი“, რომლის შესავალ ნაწილში კიდევ ერთხელ იქცა მკაცრი კრიტიკის საგნად გ. მუხრანსკის ბემოთ უკვე მოხსენიებული წიგნი.

მართალია, ამჯერად ს. მესხს აღნიშნული წიგნი და მისი ავტორი არ დაუკონკრეტებია, მაგრამ წერილის შესავალი ნაწილიდან ნათლად ჩანს, რომ ავტორის კრიტიკული გულისწყრომის ობიექტი ამჯერადაც მუხრანსკი და მისი თანამოაზრე ერუმეცნიერები იყვნენ. „არიან ისეთი ცრუ-მეცნიერნი, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ აღრე თუ გვიან ყველა წერილი ხალხები უთუოდ უნდა შთაინთქას დიდი ხალხებისაგანაო; პატარა ხალხი როდესმე, უეჭველია, ძალაუწებურათ უნდა დაემორჩილოს იმ მსხვილ ხალხს, რომელიც იმის მეზობლათ ცხოვრობსო; მან უნდა დაიეწიწოს თავისი ენა, სარწმუნოება, ხასიათი და ჩვეულება და ყველაფერი ის თავის მეზობელ სხვილ ხალხის უნდა შეითვისოსო“ (50, 232).

ს. მესხი ამგვარ შეხედულებას „ყოვლად უაზრო და უნუგეშო“ თვალსაზრისს უწოდებს და მისი აბსურდულობის დასტურად კაცობრიობის ისტორიიდან „ორი სამწუხარო მაგალითი“ მოჰყავს – ინგლისა, რომელიც სასტიკად ჩაგრაუდა და ავიწროებდა მის მიერ დაპყრობილ ინდოეთს და ამერიკისა, რომელიც ბარბაროსული გულქვაობით ელევდა და ღვენიდა ინდიელებს. თავისთავად ფრიად საგულისხმო ამ მოვლენით ს. მესხი პირველ ყოვლისა იმიტომაც ინტერესდებოდა, რომ მსგავსი სისასტიკის მსხვერპლად ქართველი ხალხიც იყო ქცეული რუსეთის იმპერიაში. ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამაზე პუბლიცისტი ამგვარი მსჯელობითაც ამკარად მიგვანიშნებს: „თუ ამერიკა ასე ეპყრობა თავის სუსტსა და უღონო მეზობლებს, სხვა ხალხებისაგან რაღას უნდა მოველოდეთ! დიახ, სამწუხაროა, რომ ამისთანა ამბები

ხდება ამერიკაში, იმ ამერიკაში, რომლის თავისუფლებას, სიმდიდრესა, განთლებასა და სხვა ჩინებულ დაწესებულებებს თითქმის მთელი ევროპის ყველა განათლებული ხალხები შეჰნატრიან“ (50, 235).

ამერიკელთა მიერ „წითელ-კანიათი ინდოელების“ მიმართ გამოჩენილი სისასტიკის ამგვარი მხილების შემდეგ ს. მესხი წერილის ბოლოს მაინც გამოთქვამს იმის იმედს, რომ ადრე თუ გვიან ამერიკელებიც გონზე მოვლენ, ინდიელებს, მსგავსად ზანგებისა, მოქალაქეობრივ თავისუფლებას მიანიჭებენ და მათაც ჩათვლიან ამერიკის შეერთებული შტატების სრულუფლებიან მოქალაქეებად. ამით, ს. მესხის თქმით, ამერიკა მთელი მსოფლიოსათვის იმ ქვეყნის „შესანიშნავ და სამაგალითო“ ნიმუშად გადაიქცევა, „რომელშიაც ყველა გომის ხალხნი ერთად და ძმურათ, თავისუფლების დროშის ქვეშ იცხოვრებენ“.

გარდა იმისა, რომ მოვლენების შემდგომმა განვითარებამ ს. მესხის ეს წინასწარმეტყველება მართლაც აქცია რეალობად, დამოწმებული ფრაგმენტი იმითაც საინტერესოა, რომ მასში შენიღბული სახით კიდევ ერთხელ გამოვლინდა პუბლიცისტის კრიტიკულ-ოპოზიციური და მოკიდებული რუსული კოლონიალიზმისადმი.

ფეიქრობთ, ყოველივე გემოთქმულით კიდევ ერთხელ დასტურდება ის ფაქტი, რომ ს. მესხის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის უმთავრესი მიზანი ეროვნული თვითმყოფადობის დაცვა და შემდგომი განმტკიცება იყო. იგი მთელი ცხოვრების მანძილზე ებრძოდა და უპირისპირდებოდა ყველას, ვინც პატარა ერების დიდ ერებთან შერწყმასა და ასიმილაციას ქადაგებდა. ს. მესხის მტკიცებით, კაცობრიობის სიმდიდრე პირველ ყოვლისა მისი ეროვნული მრავალფეროვნება იყო. ამიტომაც უნდა ელონა მას ყველაფერი ამ მრავალფეროვნებისა და ეროვნული თვითმყოფადობის შესანარჩუნებლად. „ფრანკუმს, – წერდა ერთგან იგი, – ფრანკუზობა უნდა ეცყობოდეს, ინგლისელს – ინგლისელობა, რუსს – რუსობა, ქართველს – ქართველობა. ვინც ამ კანონის გადასვლას მოინდომებს, ის ძალას აგანს ბუნებას და ბუნების კანონის დარღვევა დაუსჯელად არავის არ ჩაუვლის“ (51, 177).

სამწუხაროდ ს. მესხის მიერ გამოთქმულ გულისკეთილს დრომ კიდევ უფრო მეტი სიმწვავე შესძინა დღეს და იმ პროცესმა, რომელსაც ესოდენი სიმკაცრით უპირისპირდება იგი, თანამედროვე მსოფლიოში გლობალური ხასიათი მიიღო.

ეროვნული თვითმყოფადობისა და თავისთავადობის განმტკიცების ერთ-ერთ მთავარ საშუალებად ს. მესხს ერის მიერ წარსულის ღრმა და საფუძვლიანი ცოდნა მიაჩნია. ამიტომაც მოუწოდებდა იგი ქარ-

თველ ერს, მსგავსად მსოფლიოს განვითარებული ხალხებისა, კიდევ უფრო ხშირად გაეხსენებინა განსაკუთრებული პატივისცემითა და სიყვარულით ის პიროვნებანი, რომელთაც დიდი როლი შეასრულეს ჩვენი ქვეყნის თავისუფლებისათვის ბრძოლის საქმეში. ამ თვალსაზრისით ს. მესხს სანიმუშოდ მოჰყავდა შვეიცარიის მაგალითი, სადაც ყოველწლიურად აღინიშნებოდა დიდი ზარზმებით ქენევის განთავისუფლების დღესასწაული.

ს. მესხი თვლიდა, რომ ამგვარ დღესასწაულებს ხალხის ცხოვრებაში მარგო „წამიერი და ღროს-გასაგარებელი მნიშვნელობა როდი ჰქონდა“. მათი მეშვეობით ხალხი, უპირველეს ყოვლისა კი მოზარდი თაობა, გებულობდა, როგორ უბრძოლიათ და დაუცავთ მშობელი ქვეყანა წინაპრებს და „თვითონ მასაც კეთილშობილური, სამშობლოს სიყვარულის გრძნობა ებადება გულში“. ასეთი დღესასწაულების წართმევით, ს. მესხის თქმით, ხალხი მოწყვეტილი აღმოჩნდება თავის წარსულს, განშორდება თავის ისტორიას.

ამ თვალსაზრისით საქართველოში არსებული მდგომარეობა ს. მესხს შემაშფოთებლად მიაჩნია, ვინაიდან „ჩვენს აწინდელს ცხოვრებას... ჩვენი წარსული ვითარებისა და ცხოვრების მოსაგონებლად თითქმის არაფერი შემორჩა“. ყველაფერი, რაც „ძველ ცხოვრებასთან გეაკავშირებდა, რაც ჩვენ წინაპართ საქმეებს გვაგონებდა“, მისი თქმით, მივიწყებული იყო. ამ მოვლენით გულნატკენი და შემფოთებული ს. მესხი მოითხოვდა ეროვნული ღეგრადაციისაკენ მიმართულ ამ მომაკვდინებელ პროცესს გაბედულად აღდგომოდნენ წინ და შვეიცარიელთა მიბაძვით ჩვენც სათანადო პატივი მიგვეგო ჩვენი სამშობლოს თავისუფლებისათვის მებრძოლი ისტორიული გმირებისათვის.

ევროპასთან და ამერიკასთან ჩვენი ქვეყნის დამოკიდებულების შესახებ ს. მესხის თვალთახედვის წარმოსაჩენად რამდენიმე სიტყვა მის იმ წერილებზეც უნდა ითქვას, რომლებშიც ევროპელ და ამერიკელ სახელმწიფო მოღვაწეთა ღვაწლია წარმოჩენილი. მაძინას, გარიბალდის, ჯორჯ ვაშინგტონის, გამბეგასა და სხვათა შესახებ გამოქვეყნებული წერილებით ს. მესხი ქართველ საზოგადოებას გარკვეულ წარმოდგენას უქმნის ამ პიროვნებათა საქვეყნო დამსახურებაზე.

მათი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ღვაწლის განდიდებით იგი ცდილობდა კიდევ უფრო აემაღლებინა ჩვენი ხალხის ეროვნული თვითშეგნება და მის ცნობიერებაშიც დაესახა ისეთი გმირის იდეალი, რო-

მელიქ ქვეყანას სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობასა და კეთილდღეობას მოუპოვებდა. ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამაზე ნათლად და არაორაზროვნად მეტყველებს როგორც ავგორისეული ინტერესის ობიექტებად შერჩეულ მოღვაწეთა ჩამონათვალი, ისე მათი ღვაწლის წარმოჩენის დროს გაკეთებული აზრობრივი აქცენტები.

ნათქვამის დასტურად გავიხსენებთ ორიოდ მაგალითს ს. მესხის პუბლიცისტიკიდან. იგალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ცნობილი ბელადის – მაძინას გადრაცვალებასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ ნეკროლოგში მან წინა პლანზე მისი ცხოვრების სწორედ ის მომენტები წამოწია, რომლებიც ხაზს უსვამენ მის თავგანწირულ ბრძოლას სამშობლოს თავისუფლებისათვის. თავისი დროის ქართულ სინამდვილესთან მაძინას ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იდეების ზემოთ ხაზგასმული შინაგანი დაკავშირება, ჩვენი აზრით, ნათლად და მკაფიოდ გამოიხატა წერილის ბოლო აბზაცში, სადაც ნათქვამია: „მაძინა ისე მოკვდა, რომ ვერ აუსრულდა თავისი უგულითადესი განზრახვა, ვერ დააფუძნა იგალიაში რესპუბლიკა, ვერ აასრულა ის, რისთვისაც დღედაღამ ზრუნავდა, რისთვისაც ვინ იცის რამდენი წვალება და გაჭირება გამოუვლია და რამდენჯერ სიკედილი მოელოდა, მაგრამ უეჭველია თავის სიკედილის ქამს ის გრძნობდა, რომ მის ცხოვრებას უკვალოდ არ ჩაუვლია მის მშვენიერ სამშობლოსათვის“.

მაძინას მამულიშვილური ღვაწლის ამგვარი განდიდებით ს. მესხი, ჩვენი აზრით, შენიღბულად იმ ქართველ პატრიოტთა ეროვნულ დამსახურებასაც ასსამდა ხოგბას, რომელთა ცხოვრების უმთავრესი მიზანი ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა იყო. საბედნიეროდ, XIX საუკუნის საქართველოში ასეთი მამულიშვილები საძებარნი რომ არ ყოფილან, ამას სხვას ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მარტო 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა ეროვნული შემართებაცა და თავდადებაც ნათლად ადასტურებს.

იგივე უნდა ითქვას იგალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე დიდი წარმომადგენლის – გარიბალდის შესახებ დაწერილ წერილზეც, რომელშიც ზემოთხაზგასმული აზრობრივი ქვეტექსტი კიდევ უფრო ნათლად პოულობს გამოვლინებას. ამ თვალსაზრისით მეგად საინტერესოა ის პარალელი, რომელსაც ს. მესხი იგალიასა და საქართველოს შორის აწელებს: „მედარებით რომ ვსთქვათ, იგალიის ნახევარი კუნძული ამ ოცდაათი წლის წინათ ისეთ სურათს წამოადგენდა, როგორც ძველად ჩვენი საქართველო: ერთ დროს ძლიერი, აყვა-

ვებულის, თითქმის მთელი ქვეყნის მბრძანებელი – რომის იმპერია, ეხლა გადაქცეული იყო პატარა სამეფოებად, სათავადოებად, რესპუბლიკებად და საპერცოგოებად იყო დაყოფილი“ (51, 22).

ს. მესხის აზრით, თავისი ქვეყნის განთავისუფლებისა და ერის წარმატებისთვის თავდადებული გარიბალდისა და მისნაირი გმირების „ცხოვრებასა და მოღვაწეობას ტყუილა კი არ აღარებენ ქვეყნის მანათობელ და გამათბობელ მზეს: როგორც მზე ქვეყანას, ისე გარიბალდისთანა კაცები უნათებენ ადამიანს ერთიან გამშრალ-გაცივებულ გრძნობას და უჩვენებენ იმას ნამდვილ გზას წინმსწერ-ლობისას და წარმატებისას“ (52, 400).

გარიბალდი გამონაკლისი არ ყოფილა და მსგავს შეფასებებს ს. მესხი სამშობლოს თავისუფლებისათვის მებრძოლ სხვა ქვეყნების გმირებსაც აძლევს. ერთ-ერთი მათგანია საფრანგეთის დიდი მამულიშვილი გამბეტა, რომლის მსგავსი პატივით, პუბლიცისტის აზრით, საფრანგეთში „არც ერთი ხელმწიფე და არც ერთი კერძო დიდებული პირი არ დამარხულა“. ამის განმაპირობებელი მიზეზი ის იყო, რომ გამბეტაც საფრანგეთისათვის „თავისუფლებისა და რესპუბლიკის სვეტს“ წარმოადგენდა. ამიტომაც წერს ს. მესხი მის შესახებ: „ბედნიერია მამულის-შვილი, რომელსაც ამისთანა დამფასებელი პყავს, მაგრამ კიდევ უფრო ბედნიერია ის ერი, რომელსაც ამისთანა მამულის-შვილი, გზის მანათობელი აღმოუჩნდება ხოლმე“ (52, 404).

ს. მესხის ეროვნულ-პოლიტიკური მრწამსის გასააზრებლად ასევე მეტად საინტერესოა „გიორგი უაშინგტონი“, რომელშიც ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტისა და კონსტიტუციის შემქმნელის ღვაწლია წარმოჩენილი. ს. მესხის შეფასებით, „კაცობრიობის წარსული ცხოვრება ძნელად წარმოგვიდგენს მეორე ისეთს მაგალითს, რომ კაცს უაშინგტონისოდენა ეშრომოს თავის სამშობლო ქვეყნისათვის, იმდენი თავგანწირულება, მხნეობა გამოეჩინოს და თან იმასავით დაევიწყოს თავის კერძო პიროვნების სარგებლობა“ (51, 43).

უაშინგტონი (ს. მესხი მას უაშინგტონად მოიხსენიებს) უმთავრეს დამსახურებად მას ინგლისის მონობისაგან თავისი სამშობლოს განთავისუფლება და ძლიერი რესპუბლიკის დაფუძნება მიაჩნია, იმ რესპუბლიკისა, „რომელსაც ეხლა ზოგიერთი ევროპიის ხალხები შეპნატრიან და პბაძავენ“.

როგორც ითქვა, უცხოელ სახელმწიფო მოღვაწეთა ცხოვრებისეული ღვაწლის წარმოსაჩენად დაწერილი წერილება საინტერესოდ გამოხატავენ ს. მესხის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ და პოლიტიკურ თვალთახედვის ძირითად ასპექტებს. ამ თვალსაზრისით არც „გიორ-

გი უამინეტონია“ გამონაკლისი. ს. მესხი სახელმწიფოებრივი ძლიერების, წესრიგისა და განვითარების აუცილებელ პირობად დემოკრატიული კონსტიტუციის შექმნას მიიჩნევს, რომელმაც ქვეყანაში სამართლიანობა და ჭეშმარიტი თავისუფლება უნდა დააყენოს. სწორედ ეს გააკეთა უამინეტონმა და მისი პრეზიდენტობის დროს შექმნილი „მშვენიერი კონსტიტუციით ამერიკელ მოქალაქეებს ენიჭებათ სრული თავისუფლება: სტამბისა, კრებებისა, ამორჩევებისა, სარწმუნოებისა და სხვა ყოველგვარი უფლებები, რომლის წყალობით ეს ხალხი დღეს ასეთს სანაგრელს მდგომარეობაშია“ (51, 46).

როგორც ითქვა, უცხოელთა ყოფით ს. მესხის დაინტერესებას უპირველეს ყოვლისა ეროვნულ-პატრიოტული მიზანსწრაფვა ედო საფუძვლად. უცხოურ რეალობასთან ქართული სინამდვილის შედარებამეპირისპირების დროს ს. მესხი აქტიურად ეძებდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური ჩამორჩენილობის განმაპირობებელ მიზეზებსა და შექმნილი მდგომარეობიდან თავდასახსნელ ყველაზე ოპტიმალურ გზებს.

მაგალითად, ჩვენი ქვეყნის მაგერიალური სიდუხჭირის ერთ-ერთ მთავარ გარემოებად ს. მესხს ეაჭრობისადმი ქართველი ხალხის არაგონიერული დამოკიდებულება მიაჩნია. „სიყმაწვილიდანვე, – წერდა ის ერთ-ერთ წერილში, – ჩანერგილი გვაქვს გულში, რომ ეაჭარი, რაც უნდა მდიდარი და განათლებული იყოს ის, ვერასოდეს ვერაფრით ვერ შეედრება კეთილშობილ კაცსა“ (50, 69).

ეაჭრობისადმი ამგვარი დამოკიდებულება ს. მესხს დამღუპველ მოვლენად მიაჩნია და თავისი ამ თვალსაზრისის დასტურად მრავლად მოჰყავს მაგალითები უცხოელთა ცხოვრებიდან. კერძოდ, საზოგადოების ყურადღებას იგი ხაზგასმულად მიაპყრობს იმ გარემოებას, რომ ჩვენს ქვეყანაში უამრავი ფრანგი, ინგლისელი, იტალიელი და სხვა უცხოელი ეაჭარი ჩამოდის, რომლებიც ჩვენი დოვლათით მდიდრდებიან. „განა ჩვენ არ შეგვეძლო მოგვეყიდა ხელი ამ საქმისთვის, რომლითაც საზღვარგარეთიდან მოსული კაცები მდიდრდებიან და ჩვენვე გავმდიდრებულიყავით?“ – გულისტკივილით სუამს კითხვას ს. მესხი და ამგვარი მსჯელობით ცდილობს კეთილისმყოფელი გაუღენა მოახდინოს ქართველი კაცის ცნობიერებაზე.

ამგვარი მსჯელობის მიზანი იმის რწმენა და მიზანი იყო, რომ ჩვენი ხალხი ძველი, მცდარი შეხედულებების ტყვეობისაგან დროულად განთავისუფლდებოდა, მეტ გონიერებას გამოიჩენდა და თავისი ცხოვრების გაუმჯობესების ისეთ „საკეთილდღეო საქმეს“, როგორიც ეაჭრობაა, ჯეროვან ყურადღებას მიაქცევდა.

საამისო მაგალითი ჩვენს ხალხს უპირველეს ყოვლისა იმ უცხოელებისაგან უნდა აეღო, რომლებიც მრავლად ჩამოდიოდნენ ჩვენს ქვეყანაში მისი „ბუნებითი და აღურიცხველი სიმდიდრით“ ხელის მოსათბობად. „დღეს ხელავე რომელსამე ღატაკ ურანცუმს, – გულისტკივილით წერდა მაგალითად ერთგან იგი, – რომელსაც ლუკმა პურიც არ პქონდა, ჩვენში რომ მოვიდა; ხვალ ეს ურანცუმი პოულობს ამხანაგებს, თითქმის მუქთად ყიდულობს კაკლის ყუნძებს, აბრეშუმის თესლს და აგზანის მას სამღვარგარეთ, ან სხვა რასმეს პკიდებს ხელს და მეგ ესევე ურანცუმი წარმოგვიდგება თვალწინ, როგორც მდიდარი და შეძლებული კაპიტალისტი. ამგვარი მაგალითები ერთი და ორი არ არის ჩვენში“ (50, 277).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხი ევროპასთან კავშირურთიერთობის განმტკიცებისათვის მებრძოლი მამულიშვილი იყო, იგი კატეგორიულად წინააღმდეგია ჩვენს ქვეყანაში ისეთი უცხოელების საქმიანობისა, რომელთა აქ ჩამოსვლის მიზანი მხოლოდ „ჩვენი ქვეყნის ბუნებითი სიმდიდრით ხელის მოთბობა“ იქნება. იგი უდიდესი გულისტკივილით საუბრობს ჩვენს უგერგილობასა და უყაირათობაზე, რაც მათი ამგვარი მოქმედების განმაპირობებელი უმთავრესი საფუძველი ხდება. ამ მდგომარეობიდან თავდასხნის ერთადერთ გზად ს. მესხი მხოლოდ იმას მიიჩნევს, ადგილობრივ მცხოვრებთა შორისაც „გამოჩნდნენ ისეთი პირები, რომლებიც ამ უცხო ქვეყნების წაბაძვით მაინც მოპკიდებდნენ რაიმე საქმეს ხელს და ამგვარად თავიანთ ბუნების სიმდიდრეს თვითნვე გამოიყენებდნენ“. იმხანად კი, ს. მესხის თქმით, ამნაირი პიროვნებანი საერთოდ არ მოიპოვებოდნენ.

მართალია, ს. მესხის მიერ ამ გულისტკივილის გამოთქმიდან თითქმის საუკუნენახევარი გავიდა, მაგრამ არსებითი გარდატეხა ჩვენს ეროვნულ ცნობიერებაში ფაქტობრივად ჯერაც არ მომხდარა და საქართველოში დღესაც საკმაოდ მრავლად ჩამოდიან უცხოელი ბიზნესმენები, რომელთა „უპირველესი აზრი ის არის, რომ რაც შეიძლება მომეკებულები გამოიგანონ ამ ქვეყნიდან, გასწოვოს იმას უკანასკნელი ცხოვრების წვენი და შემდეგ მიატოვონ. მოსულ კაცს, რასაკვირველია, გული არ შესტკივა და არაფრით ენაღვლება უცხო ქვეყანა და იმის მცხოვრებლები, რადგანაც ის მხოლოდ თავისი საკუთარი სარგებლობისათვის მოსულა“ (50, 278).

ს. მესხს ძალზე აწუხებდა ის გარემოება, რომ „ყოველგვარი ბუნებითი სიმდიდრით, კარგი მიწით, პაერით, გყით, ველით, ბალახით, მადნეულობითა და სხვა სიმდიდრით უხვად შემკობილი ჩვენი ქვეყნის“

მოსახლეობა მაინც ღარიბ-ღატაკი და დამშეული იყო, ამის განმაპირობებელი ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი მისი აზრით იმაში მდგომარეობდა, რომ „იმდენი არც სწავლა გვექონდა, არც მოხერხება და ფული“, ყოველივე ამით „რიგინად ჩვენ რომ გვესარგებლა“.

ს. მესხი ამ გარემოებას არაერთგზის უსვამს ხაზს უდიდესი გულისტკივილით და თავისი თვალსაზრისის დასტურად „უცხო ქვეყნებიდან მოსულ იმ ხალხსაც“ იმოწმებს, რომლებიც გულწრფელად არიან გაოცებულნი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ სიმდიდრესა და მის მცხოვრებთა ცხოვრების დონეს შორის არსებული სრული შეუსაბამობით. მათ „უკვირთ, ვერ გაუგიათ, საიღამ წარმოსდგება ამგვარი შეხამება და მოთავსება ერთსა და იმავე დროს უხვი ქვეყნისადმი ღარიბი, თითქმის დაფარდნილი ხალხისა“ (52, 258).

ს. მესხის ამ და მსგავს მოსაზრებებს, ჩვენი აზრით, მარგო ისტორიული ვითარების გასააზრებლად კი არ უნდა მივაქციოთ ყურადღება, არამედ თანამედროვე მოვლენათა არსში უკეთ გასარკვევად და წარსულის გაკვეთილებს სამომავლო განვითარების ორიენტირთა დასახეის დროს მეტი წინდახედულებითა და გონიერებით მოვეყიდოთ.

ბ) დამოკიდებულება მემოზმელ ხალხებთან. ს. მესხის ეროვნული თვალთახედვის გააზრების დროს იმ დამოკიდებულების ჩვენებასაც უსათუოდ უნდა მიექცეს ყურადღება, რომელსაც იგი მემოზმელი ხალხების მიმართ იჩენდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით მან მრავალი მეგად საინგერესო პუბლიცისტური წერილი გამოაქვეყნა გაზეთ „დროებაში“. ამ წერილებით კიდევ ერთხელ წარმოჩინდება ს. მესხის ფართო და ღრმა განსწავლულობა, ერუდიცია და მოვლენათა გონიერული განსჯის უნარი.

მემოზმელ ხალხებთან სერგეი მესხის დამოკიდებულების შესახებ საუბარი გვინდა ებრაელებზე გამოქვეყნებული მისი წერილების მოკლე მიმოხილვით დაეიწყოთ.

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ებრაელთა დენამ მთელ მსოფლიოში განსაკუთრებით ფართო მასშტაბები შეიძინა. მათ შორის, რასაკვირველია, არც რუსეთის იმპერია იყო გამონაკლისი. ს. მესხი, როგორც პუბლიცისტი და დემოკრატიული იდეების მაგარებული პიროვნება, მკვეთრად დაუპირისპირდა ანტისემიტურ მოძრაობას. თავის ერთ-ერთ პუბლიცისტურ წერილში („ებრაელების შესახებ“) მან სიხარულით ამცნო მკითხველებს იმის შესახებ, რომ ხელისუფლება აპირებდა ისეთი კანონის გამოცემას, „რომლის ძალითაც ებრაელებს რუსეთის ყველა გუბერნიამი დასახლებისა

და ცხოვრების უფლება“ მიეცემოდან. მისი აზრით, ამგვარი კანონის მიღება არა მარტო ებრაელთათვის იქნებოდა შეუების მომგვრელი, არამედ იგი მთელი ქვეყნისთვისაც გახდებოდა სასარგებლო მოვლენა. ნათქვამის დასტურად დაეიშოვმოთ ფრაგმენტი შემოთ აღნიშნული სტაგტიდან: „ყველა, ვინც ეხლანდელი ებრაელების მდგომარეობა იცის, ვისაც ესმის – თუ რა ცუდი შედეგები და ზედმოქმედება აქვს თვით ქრისტიანებისათვის იმ შევიწროებას და ღვენას, რომელსაც ებრაელები ითმენენ, ვინც ხედავს, რა მოსდევს ჩვენგან ებრაელების თითქმის კაცათ ჩაუთვლელობას, ყველა დაგვეთანხმება, რომ ამგვარი კანონი კეთილ ნაყოფს მოიტანს“ (51, 8).

შემოთქმული თეალსაზრისის კიდევ უფრო განსამტკიცებლად ს. მესხი იმ ჭეშმარიტებაზეც მიუთითებს, რომ ნებისმიერი ადამიანი, ვინც არ უნდა იყოს იგი, „რაც უფრო მოკლებულია ყოველგვარ კანონიერ უფლებას, ისე უფრო ურიგოთ და საზოგადოების მაენებლად არის იმის ცხოვრება და მოქმედება წარმართული“. ს. მესხის აზრით, ებრაელები იმ დროისათვის სწორედ ასეთ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. მათთვის სრულფასოვანი მოქალაქეობრივი უფლებების მინიჭება კი იმ შედეგს მოიტანდა, რომ ებრაელებიც „კანონიერს და კაცურს გზას დაადგებოდნენ და თავს დაანებებდნენ იმ საძაგელ გმებსა, იმ ილუმალათ ქრისტიანების მოტყუებასა და ჩაგვრის სურვილს“, რითაც ისინი ხასიათდებოდნენ.

ნათქვამისათვის მეტი დამაჯერებლობის მისაქმად ს. მესხს საფრანგეთის მაგალითი მოჰყავს, სადაც ებრაელებს ყველა ის მოქალაქეობრივი უფლება მისცეს, რაც „ნამდვილ ფრანგს“ გააჩნდა. ამ უფლების მიღების შემდეგ კი „ფრანგის ებრაელს სრულებით არ მოუვა თავში სურვილი, შეავიწროვოს, დაჩაგროს ან გაიძევრულად მოატყუოს რომელიმე ფრანგი მხოლოდ იმისთვის, რომ ის ფრანგია და ეს ებრაელი“.

ს. მესხის აზრით, ებრაელთა უფლებრივი გათანაწილება სხვა ხალხებთან გარდაუვალი პროცესი იყო, რომელიც ჩვენს ქვეყანაშიც ადრე თუ გვიან უსათუოდ მოხდებოდა და ებრაელებიც ისეთივე მოქალაქენი შეიქნებოდნენ, როგორც სხვა ერის შვილები. ამის უმთავრეს საფუძვლად პუბლიცისტი პირველ ყოვლისა სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის თავისუფლებას მიიჩნევს, რის შემდეგაც „ურიცა საგინებელი სიგყვა აღარ იქნებოდა“.

მიუხედავად იმ დიდი ჰუმანიზმისა და მოქალაქეობრივი კეთილშობილებისა, რომელსაც ს. მესხი სხვა ტომის წარმომადგენლებისადმი

იჩენდა, ცალკეულ შემთხვევებში, როცა საამისო საფუძველი ჰქონდა, იგი არც უღრმესი გულისწყრომის გამოხატვისაგანაც იკავებდა თავს. ამ თვალსაზრისით პირველ ყოვლისა იმ სომხების მიმართ გამოთქმული აღშფოთების შესახებაც უნდა ითქვას ორიოდ სიტყვა, რომლებიც ქართული ხალხის მიმართ მტრულად იყვნენ განწყობილნი.

თუმცა, როგორც თავადვე ამბობს ხაზგასმით, ცალკეულ პიროვნებათა უკეთური საქმეების გამო გამოვლენილი ამგვარი აღშფოთება ვინმეს მთელი ერის წინააღმდეგ გაღაშქრებად არამც და არამც არ უნდა მიეღო. „ყველასათვის, – წერდა, მაგალითად, ის ერთგან, – ვისაც ყურთა-სმენა აქვს გასაგონებლად და გვინი გასაგებად, ვაცხადებთ: ჩვენ არცერთი ხალხის მგერი არა ვართ და მითუმეტეს სომხებისა, რადგან კარგად გვესმის, რომ ხალხი ყოველთვის უბრალოა იმ, ხშირად საძაგელ, საქმეებში, რომელსაც ზოგიერთი იმის წარმომადგენელნი ჩადიან... მაგრამ ჩვენ ვართ მგერი ყველასი, ვინც თავის კუკის გაძღომისა და ჯიბის გასქელებისათვის არაფერს არ ზოგავს, ვინც შემთხვევას დაეძებს, რომ გაჭირვების დროს ღარიბ-ღატაკს წელიწადში თუმანზე თუმანი სარგებელი გადაახდევინოს ან ამაზე მომეტებულიც, ვინც უკანასკნელ მიწა-წყალს, საქონელს, ოჯახის ავეჯეულობას უყიდის... ვართ მგერი ყველასი, ვინც ხალხს სჩაგრავს, ვინც ადამიანის კაცურ ღირსებას ამცირებს“ (52, 13).

როგორც ვხედავთ, ს. მესხის ანტაგონისტურ დამოკიდებულებას სომხთა გულბოროტი შეილებისადმი უპირველეს ყოვლისა მათი სოციალური და მნებორივი უკეთურობანი ედო საფუძველად და არა ეროვნულ ნიადაგზე წარმოქმნილი მულღი და დაპირისპირება. ასე რომ, ს. მესხისა და მისი რედაქტორობით გამომავალ გაზეთ „დროების“ გაღაშქრება იმ მანკიერებათა წინააღმდეგ, რომელთა შემოქმედნიც სომხები იყვნენ, მსხვერპლნი კი ძირითადად ქართველები, ს. მესხის განმარტებით, არავითარ შემთხვევაში არ ნიშნავდა „მთელი სომეხი ხალხის წინააღმდეგ გაღაშქრებას“. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ს. მესხი, როგორც „დროების“ რედაქტორი, განმარტებას იძლეოდა ამ გაზეთში დაბეჭდილი ა. წერეთლის იმ წერილების შესახებ („თავი თავს უდა ჰგავდეს“ „დროება“, 1875 წ. № 7 და „ჩვენ რა ვსთქვით და ისინი რას ამბობენ“, იქვე, № 9), რომლებშიც, მისი თქმით, „ქალაქის გამგეობა და მანეთიანი მეიჯარადრე იყო გაიკიხული“.

როგორც ს. მესხი აღნიშნავს, მისი გაზეთის გულისწყრომას არავითარი ეროვნული საფუძველი არ ჰქონდა. ასე რომ, „სომხური გაზეთები და ყველა ნამდვილი სომხები“ რედაქციის პოზიციას არა თუ

უნდა აღეშოთებიან, არამედ, პირიქით, თანაგრძნობით უნდა განემსჭვალა „ხალხის დამჩაგრელებისა და მყელეფელების წინააღმდეგ“ გალაშქრების გამო.

თავის პუბლიცისტურ წერილებში ს. მესხი გულისტკივილით უსვამდა ხაზს იმ გარემოებას, რომ ქართველთა ეროვნული გულგრილობითა და წინდაუხედაობით გათაყვანებული სომხები თანდათან გეაყლიდნენ ხელიდან როგორც ეკონომიკურ საფუძველს, ისე მმართველობით ძალაუფლებას. სწორედ ამ მდგომარეობის სამხილებლად და სომხური აგრესიისთვის ფართო საზოგადოების ყურადღების მისაპყრობად დაიწერა 1874 წელს მისი წერილი „ქალაქის ახალი გამგეობა“, რომელიც, როგორც ეტყობა, თავისი მკვეთრად გამოხატული ანტისომხური პოზიციის გამო საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში განმეორებით უკვე აღარ დაბეჭდილა.

სომხური აგრესიისადმი თავისი დიდი გულისწყრომა ს. მესხმა წერილის დასაწყისშივე გამოხატა ნათლად და არაორაზროვნად. „რაც უნდა ძალიან ეწყინოს ნამდვილ ქართველს (თუ კი სადმე მოიპოვება ამ ქამათ ჩვენში „ნამდვილი ქართველი“), – სინანულით წერს იგი, – მაინც უნდა გამოვტყდეთ, რომ ერთ დროს ქართველთა საგახტო ქალაქი – თფილისი – დღეს სომხების საკუთრებად შექმნილა. ახლანდელის თფილისის ნახევარ მცხოვრებლებს სომხები შეადგენენ; ეაჭრობა, ალებ-მიცემა მათ ხელშია; ქალაქის მიწა იმათია; ამ მიწაზე აგებული შენობებიც თითქმის სულ სომხებისაა.

თითო-ოროლა იმერელს, ან მეგრელს თუ შეხვდებით სადმე, ისიც მოხელეთა და საზოგადოთ წერილ ეაჭართა და მეპატრონეთა შორის, თორემ დანარჩენი ეაჭრობა და აელა-დიდება ჩვენი ქალაქისა სულ სომხების ხელშია. ერთი სიტყვით, სომხები კარგა მაგარი ბრჭყალებით ჩაპყრენიან ქალაქსა და ჯერ-ჯერობით ჰფლობენ და განაგებენ ყველა იმის საქმეს“ (50, 222).

სამწუხაროდ, ს. მესხის მიერ ესოდენი სინანულით გამოხატულ ამ გულისტკივილში არაფერი იყო გადაჭარბებული და XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისი რეალურად მართლაც იდგა გასომხების წინაშე. საქართველოს დედაქალაქის ისტორიაში ეროვნული თვალსაზრისით მკვეთრი გარდატეხა მხოლოდ XX საუკუნის ათიანი წლების მეორე ნახევრიდან იწყება იქ დასავლეთ საქართველოდან მოსახლეობის მასობრივი გადასახლებისათა და სამუდამო დამკვიდრებით.

მანამდე კი, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, თბილისური ყოფის წარმართვის საქმეში სომხები განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან

როლს რომ ასრულებდნენ, ეს საქალაქო თვითმართველობის შემოღების პირველივე წელსაც (1874 წ.) გამოჩნდა ნათლად და მკაფიოდ. ს. მესხი ქართველი საზოგადოების ყურადღებას გულისტკივილით მიაპყრობს იმ ფაქტს, რომ ქალაქის თვითმართველობაში არჩეული 72 დეპუტატიდან მხოლოდ შვიდი იყო არასომეხი (ოთხი ქართველი, ორი რუსი, ერთი კი გერმანელი). აი, როგორ კომენტარს უკეთებს იგი აღნიშნულ მოვლენას: „ეს გარემოება ძალიან ადვილი გასაგებია. წერილი და ღიდი ეაჭრები, ცოტა და ბევრი ხარჯის გადამხდელნი, სულ სომხები არიან და იმათაც თავის ნაცნობი ძმაკაცები, თავის რჯულისა და ხელობის კაცები ამოირჩიეს ქალაქის გამგეობაში თავიანთი ინტერესების დასაცველათ. ამაში გასაკვირველი არა არის რა. მაგრამ ამ ამორჩევების შედეგი, მგონი, იმათ კი ღირს, რომ იმაზე ქართველი კაცი, ცოტას მაინც არის, დაუიქრდეს...“ (50, 223).

მოგვიანებით, 1902 წელს, ზემოთ აღნიშნულ მოვლენასთან და მასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ ს. მესხის წერილს ცნობილმა პუბლიცისტმა და საზოგადო მოღვაწემ სამსონ ფირცხალაევამ, რომელიც წერილებს „კალამის“ ფსევდონიმით ბეჭდავდა, ამგვარი შეფასება მისცა: „ქართველებმა პირველად აქ, გუილისის თვითმართველობაში დაინახეს, როგორც სარკეში, თავისი უკან ჩამორჩენა, უნიადგობა, რომ სომხები ერთმანეთს უფრო ძმობდნენ, ვიდრე ქართველებს, თუმცა საქართველოში სცხოვრობდნენ და ქართულადაც ლაპარაკობდნენ. ზემოთ მოყვანილ წერილში ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ აქ პირველად ვხედავთ ქართველების სურვილს, რომ შეუერთდნენ სხვებს თავის წინანდელ მოძმეებს – სომხების წინააღმდეგ“.

სომეხ ნაციონალისტთა ანტიქართული საქმიანობის მხილების თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვანია ს. მესხის მეორე წერილიც – „სიცრუეს მოკლე კული აქეს (შენიშვნა ფრანც, გაზეთის „თემას“-ის კორესპონდენტის შენიშვნაზე)“ („დროება“, 1877 წ. 15 მკათათვე, № 96). სტატიის მეტად მწვავე და უკომპრომისოდ კრიტიკულმა ტონმა არსებითად განაპირობა ის გარემოება, რომ შემდგომში იგი ს. მესხის არც ერთ წიგნში აღარ დაუბეჭდავთ. თუმცა ქართველ საზოგადოებას სომხური აგრესიის წინააღმდეგ მიმართული ს. მესხის წერილები უყურადღებოდ რომ არ დაუტოვებია, ეს პრესაში მათ შესახებ გამოქვეყნებული გამოსმაურებებიდანაც ნათლად გამოჩნდა. ნათქვამის დასტურად აქ დავიმოწმებთ ს. ფირცხალაევას წერილების ციკლს „სომხობა და ქართველი მწერლები“ (გაზ. „სენობის ფურცელი“, 1902 წ. 9 აგვისტო, № 1891 წ.). ს. ფირცხალაევას შეფასებით,

„დროება“ და მისი რედაქტორი სწორად და მართებულად ხედავდა ქართველებსა და სომხებს შორის არსებულ განხეთქილებას, „უთანხმოებას გფილისის ქალაქის თვითმმართველობაში, წმინდა ეროვნულს შეგაკებას (ენის, ქართველ კათალიკების და სხ. შესახებ), ხედავდა სომხებისაგან ქართველების დაჩაგვრას, მაგრამ სწამდა, რომ ეს უთანხმოება გაივლის, მთელი სომხის ერი არ არის ჩვენი მჩაგვრელი და ქადაგებდა ურთიერთპატივისცემას და ერთობას“.

ს. მესხის წერილში მკაცრად არიან გაკრიტიკებული ის ახალგაზრდა თბილისელი სომეხი ნაციონალისტები, რომლებიც რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის შესახებ მასალების გამოსაქვეყნებლად საქართველოში საგანგებო დავალებით ჩამოსულ ფრანგული გაზეთის კორესპონდენტს – კუტულის (ს. მესხის შეფასებით, „ამ მსუბუქ ფრანცუზს“) დაუახლოვდნენ და ცრუ ინფორმაციებს აწვდიდნენ საქართველოსა და ქართველი ხალხის შესახებ (კუტულის, როგორც სამხედრო კორესპონდენტის, შესახებ გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის ნ. ნიკოლაძე 1877 წელს დაწერილ „ლაშქრობის დღიურებში“, რომელშიც რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის ამბებია მოთხრობილი. იხ: ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 5, 1966 . გვ. 169-183). სხვათა შორის, ეს ის კუტულია, რომლის სომხოფილური და ანტიქართული პოზიცია ილია ჭავჭავაძემაც გააკრიტიკა საკმაოდ მწვავედ „ქებათა ღაღადში“.

წერილის დასაწყისში ს. მესხი მკითხველს უდიდესი აღშფოთებით აუწყებს იმ ამბავს, რომ თბილისში ჩამოსულ ფრანგ კორესპონდენტს განათლებული ახალგაზრდა სომეხები „დღე და ღამ კაცის კნუტივით დაათრევენ, მუდამ რაღაცას უჩურჩულებენ, ბალებში და სოფლებში პატიუობენ, სადილებს უმართავენ, ერთად დადიან, ერთად სმენ, ერთად ჭამენ, ერთი სიგყვით ფეხს არ ადგმევიანებენ ისე, რომ ერთი იმათგანი მაინც არ გაჰყვეს და ყველა იმის მოქმედებასა და ხმის ამოღებაზე არ დაესწროს“.

ს. მესხი სომეხთა ამგვარი მოქმედების საფუძვლად პირველ ყოვლისა ანგარებას მიიჩნევს, ვინაიდან ღრმად და დაუეჭვებლად არის დარწმუნებული იმაში, რომ „ჩვენს მათს უანგარო მოქმედებას და გამოუანგარიშებელ ხარჯსა და პლაგონიურ მდგომარეობასა და სიყვარულს როგორღაც ვერა ვართ შერჩეული“.

სამწუხაროდ, ასეც მოხდა და სომეხთა ანტიქართულ და მზაკვრულ განზრახვას სულ მალე აეხადა ფარდა. კერძოდ, „იმათ თავ-შემოვლებამ, იმათ ჩურჩულმა და მუდამ წამს ფრანცუზული კორესპონდენ-

გის უკან სდევნამ თავის ნაყოფი მოიგანა; მოიგანა ისეთი ჩინებული ნაყოფი და ისე ბლომათაც, რომ თვითონაც არ მოელოდნენ“. ს. მესხს მხედველობაში აქვს ფრანგულად გამოქვეყნებული კუტულის ის წერილები, რომლებშიც სომხები განდიდებულნი, ქართველები და კავკასიაში მცხოვრები სხვა ხალხები კი დამცირებულნი და ეროვნულად შეურაცხყოფილნი არიან.

იმისათვის, რომ თავის გულისწყრომას მეტი დამაჯერებლობა შესძინოს, ს. მესხი კონკრეტულ მაგალითებსაც იმოწმებს კუტულის პუბლიკაციებიდან. კერძოდ, თუ ფრანგი კორესპონდენტი ერთის მხრივ „ყველგან თანაგრძნობითა და ზოგის აღტაცებითაც კი ლაპარაკობს სომეხთა ენერგიაზე, განათლებაზე, გონების გამჭრიახობაზე და წარმოიდგინეთ მხნეობაზეც კი“, მეორეს მხრივ ქართველებს ყოვლად უპერსპექტივო ხალხად მიიჩნევს. კუტულის აზრით, განსხვავებით სომხებისაგან, რომელთაც „აქეთ ნიჭი თავიანთ ნაციონალურ თვისებათა და განსხვავებათა დაცვისა, შენახვისა და იმავე დროს უცხო ხალხების განათლების ადვილად შეთვისებისა“, ქართველები „აღმოსავლეთის (აზიის) ხალხათ რჩებიან, სომეხი კი ევროპიელია და ამავე დროს თავის სომხობასაც არ სტოვებს“.

ს. მესხის უდიდეს აღშფოთებას იწვევს კუტულის მიერ გამოთქმული ის აზრიც, თითქოს „სომხებს დიდი გონებითი განვლენა და მემომქმედება აქეთ კავკასიის სხვა ადგილობრივ ხალხებზე“ და კავკასიაში მცხოვრებ ხალხთა შორის ისინი ყველაზე უფრო განათლებულნი და განვითარებულნი არიან. ასე რომ, კუტულის მტკიცებით „მომავალი კავკასიაში რუსებსა და სომხებს ეკუთვნის“. რაც შეეხებათ აქაურ თათრებსა და ქართველებს, მათ არა თუ დიდი სამომავლო პერსპექტივა არა აქეთ, არამედ თავიანთი „ნაციონალობის დაცვის“ უნარიც კი არ შესწევთ, რის გამოც „ეს ორი ხალხი უეჭველია ან გასომხდება და ან გარუსდება“.

ამგვარი „წინასწარმეტყველების“ ერთ-ერთ მთავარ არგუმენტად კუტულის თბილისში ეროვნული თეატლსაზრისით არსებული ვითარება მოჰყავს. კერძოდ, მისი თქმით, „ამ ათი წლის წინათ თფილისში სომხურ ლაპარაკსა იშვიათად გაიგონებდით, ახლა ყველა სომხურად ლაპარაკობენ და ამ ენას ყველა სხვა ენაზე უფრო ხშირად გაიგონებთ“.

ს. მესხი კუტულის ამგვარ მხედულებებს ისეთ სისულელეს უწოდებს, „რომელმედაც პასუხის გაცემას“ საჭიროდ არ თვლის და ფრანგ კორესპონდენტს „საძაგლად მოგყუებულ და შეცდენილ სუსტი გეინის კაცად“ მიიჩნევს.

ს. მესხის აღმუშოებას დიდად ზრდიდა ის გარემოება, რომ სომეხ ნაციონალისტთა ანტიქართულ საქმიანობას მეტად ფართო მასშტაბები ჰქონდა შეძენილი. მისი თქმით, ე. . „განათლებულმა სომხებმა თავიანთი ეროვნული ღირსებების კიდე უფრო ასამაღლებლად და წარმოსაჩენად „ერთი ახირებული ჩვეულება და სისტემა მიიღეს“ – ქართველებისა და ყოველივე ქართულის დამცირება („დროება“, 1877 წ. № 107).

ს. მესხის ამგვარი აღმუშოება საფუძველს მოკლებული გაცხარება რომ არ იყო, ამას იმ პერიოდის სხვა ქართველ მამულიშვილთა პუბლიკაციებიც ნათლად ადასტურებენ (ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი...). მაგრამ, ამის მიუხედავად, მხედველობიდან არც ის გარემოება არ უნდა გამოგვრჩეს, ჩვენი ერის მოწინავე შვილების ნააზრევში სომეხი ნაციონალისტების ანტიქართულ ქმედებათა მხილება და კრიტიკა საზოგადოდ მთელი სომეხი ხალხის წინააღმდეგ მიმართულ გალაშქრებაში რომ არ გადაიზრდება. ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამას ს. ფირცხალავას ეს სიტყვებიც ნათლად ადასტურებს: „სამარცხენოა ასეთი უნდობლობა და მტრული გრძნობები ერთმანეთისადმი. სომეხს უნდა ახარებდეს ქართველის თავადის თუ აზნაურის გადატაკება, ან ქართველს მაჰმადიანის გადაგვარება?.. თუ ჩვენს უთანხმოებას აქვს საფუძველი, ამან არასოდეს არ უნდა დაგვაღიწყოს, თუ რა არის ამ უთანხმოების იქით და არ უნდა მოჰკლას ჩვენში პატივისცემა ერთმანეთის ეროვნულ პიროვნებებისადმი“ (გაზ. „ცნობის ფურცელი“, 1902 წ. № 1910).

სხვა ხალხებთან ურთიერთობის განმსაზღვრელი საფუძველი, ს. მესხის რწმენით, უპირველეს ყოვლისა ჩვენი ქვეყნის ეროვნული ინტერესები უნდა ყოფილიყო. მიუხედავად იმ ამკარა თუ ფარული მტრობისა, რომელსაც სომეხი ნაციონალისტები საქართველოს მიმართ იჩენდნენ, ს. მესხი მაინც აქტიურად უჭერდა მხარს მათთან კეთილგანწყობით ურთიერთობას, ვინაიდან თვლიდა, რომ გარკვეული თვალსაზრისით ეს შეიძლება სიკეთის მომგანი მოვლენაც გამხდარიყო ჩვენი ქვეყნისათვის. ეს აზრი ს. მესხს მრავალგზის აქვს გამოთქმული, მათ შორის პირად წერილებშიც, რომლებიც, იმის გამო, რომ ისინი ფართო სამსჯავროზე გამოსატანად არ იყო გამიზნული, მთლიანად არიან მოკლებულნი ყოველგვარ კონიუნქტურას და გულწრფელად და შეულამაზებლად გამოხატავენ ავტორის თვალსაზრისს.

მაგალითად, 1873 წლის 5 სექტემბერს პარიზიდან ციურიხში კეკე მელიქიშვილისადმი გაგზავნილ პირად წერილში ს. მესხი სიხარუ-

ლით მიესალმა იქაური ქართველი სტუდენტების სურვილს ციურიხელ სომხებთან მეგობრული კავშირ-ურთიერთობის დამყარების შესახებ. განსხვავებით კეკესაგან და ზოგიერთი სხვა ქართველი სტუდენტი-საგან, ს. მესხი ამ ამბავს პირველ ყოვლისა იმიტომაც მიესალმა, რომ ეს ურთიერთობა სასარგებლო იქნებოდა ჩვენი ეროვნული ინტერესებისათვის. ეს ამრიგ წერილში შემდეგნაირადაა დასაბუთებული: „მე მგონია, რომ შენი სომხებთან მეგობრობა და კავშირის დაჭერა გამოსადეგი იქნება ჩვენთვის ბევრი მხრით: ერთი, რომ, მაგათ, როგორც შენც ამბობ, ბიბლიოთეკა აქეთ, მეორე ფულები ექნებათ და ეს ორივე საშუალება რომ შეერთდება, თითოეულს წევრს უფრო მომეტებულ სარგებლობას მოუტანს, ვიდრე გაცალ-ცალკეელებულთ ეხლა. მაგრამ იმაზე – თუ რა და რა მხრით ან როგორ უნდა შეუერთდეთ ჩვენ მათთან, მე ახლა ვერას ვიტყვი, რადგან მაგათი წინადადება არ ვიცი, ან სხვა მანდაური გარემოება, მე მხოლოდ ის ვიცი, რომ მაგენი სომხები არიან, კონსტანტინოპოლელი სომხები, რომლებთანაც საქმის დაჭერა ან კავშირი, ვინ იცის, ერთ დროს იქნება გამოადგეს ჩვენს ქვეყანას, რადგან შეიძლება ისეთი შემთხვევა მოხდეს, რომ ოსმალეთთან ჩვენი ანგარიშები და საქმეები გაგვიჩნდეს. ამ შემთხვევისათვის იქ კაცების ყოლა კარგი და სასარგებლო იქნება“ (გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურის მუზეუმი, ს. მესხის ფონდი, 17-6. გვ. 33).

მართალია, ბევრი ქართველის მსგავსად, ს. მესხმაც კარგად იცოდა, რომ სომეხთა შორის საქართველოსადმი მტრულად და არაკეთილმოსურნედ განწყობილი ნაციონალისტებიც საკმაოდ მრავლად იყვნენ, მაგრამ ეროვნული ინტერესებიდან გამომდინარე მაინც თვლიდა, რომ საპასუხო მტრობა და დაპირისპირება ქვეყანას სიკეთეს არ მოუტანდა. ამიტომაც თხოვდა იგი კეკეს დაბეჯითებით, ენებები დაეოკებინა და თავის მხრივ მასაც ეცადა ყველანაირად სომხებთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარება: „ასე, ჩემო კეკე, თუ ამ გარემოებებს მიაქცევ ყურადღებას, მაშინ დამეთანხმები, რომ თუმცა საზოგადოთ სომხები მართლა რომ სასიამოვნო და სიმშაგისი აღმძვრელი ხალხი არ არის, მაგრამ იმათთან კავშირის დაჭერით ჩვენ თუ რასმეს მოვიგებთ, თორემ არაფერს წავაგებთ“ (იქვე, გვ. 34).

სომხები გამონაკლისი არ ყოფილან და ს. მესხი თავის მოქალაქეობრივ მოვალეობად თვლიდა მსგავსი მეგობრული კავშირ-ურთიერთობის დამყარებას სხვა ხალხებთანაც. აი, რას წერდა, მაგალითად, ამასთან დაკავშირებით იგი პარიზიდან გამოგზავნილ ერთ-ერთ პირად წერილში: „საზოგადოთ ჩვენ უნდა ესცდილობდეთ, რომ არა

თუ მარგო მაგათ (სომხებმა - ო. ნ.), ქვეყანამ გავიციოს და კარგის მხრით გვიყუროს, რომ ვინ იცის ერთ ღროს მოგვხედონ გაჭირვებულებს. მე ძალიან ვწუხვარ, რომ ფრანციშული ენა კარგად არ ვიცი, თორემ აქაურ რესპუბლიკური პარტიის მეთაურებს გავიცნობდი, რადგან კარგი და ადვილი შემთხვევა მაქვს იმათთან დაახლოებით გაცნობისა. მაგრამ, საუბედუროთ, ენა არ ვიცი კარგად“.

დ) ს. მესხი და ხელისუფლების მმართველობითი ორგანოები. რამდენადაც ვითარება ამის შესაძლებლობას აძლევდა, ს. მესხი საკმაოდ გულახდილად გამოხატავდა თავის კრიტიკულ დამოკიდებულებას იმეამინდელი ხელისუფლებისადმი და გამოთქვამდა კონკრეტულ მოსაზრებებს სახელმწიფოებრივი მართვის გასაუმჯობესებლად. მისი ეს თვალთახედვა არა მარგო იმ პერიოდისთვისაა მეტად გონიერული და პროგრესული, არამედ გარკვეულწილად თანამედროვეობის მოთხოვნებსაც შეესაბამება. ხელისუფლების მმართველი ორგანოებისადმი პუბლიცისტის ამგვარი დამოკიდებულება მისი ღრმა განსწავლულობის შედეგი იყო. იგი კარგად იცნობდა ევროპისა და ამერიკის სახელმწიფოებრივ სტრუქტურებს და შეძლებისდაგვარად ცდილობდა, უცხოეთის პროგრესული გამოცდილება ჩვენს სინამდვილეშიც რომ დანერგულიყო.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ის წერილები, რომლებშიც ადგილობრივი მმართველობითი ორგანოების გაუმჯობესების საკითხებზეა მსჯელობა.

სახელმწიფოებრივი მართვის ყველაზე პროგრესულ და მისაღებ ფორმად ს. მესხს ხელისუფლების არჩევითობა მიაჩნია. მმართველობის ამგვარი ფორმის უპირატესობაში იგი კიდევ უფრო მეტად დარწმუნდა ევროპაში, კერძოდ კი საფრანგეთში, ყოფნის პერიოდში (1873-74 წ.). იმხანად საფრანგეთში მეტად მწვავე კამათი მიმდინარეობდა ქალაქების მერების არჩევა-დანიშვნასთან დაკავშირებით. ს. მესხის ინფორმაციით, საფრანგეთის ხელისუფლებას ნაციონალური კრებისთვის დასამტკიცებლად წარდგენილი ჰქონდა მმართველობის ახალი კანონის პროექტი, რომელიც მიზნად ისახავდა მერების არჩევითობის შეცვლას დანიშვნით. ასეთი რამის გაკეთებას ხელისუფლება პირველ ყოვლისა იმიტომ აპირებდა, რომ „ხალხისაგან ამორჩეული მერები არც დეპუტატის ამორჩევის ღროს და არც ერთს სხვა შემთხვევაში თავის გაელენას და ზნეობით ძალას სრულებით მმართველობის სასარგებლოდ არ მოიხმარდნენ“ (50, 391).

ძალაუფლების შესანარჩუნებლად და აღმინისტრაციული ერთეუ-

ლების მართვა-გამგებლობაზე ზედამხედველობის განსამტკიცებლად საფრანგეთის ხელისუფლებამ მოინდომა პატარა ქალაქებისა და სოფლების მერები პრეფექტისაგან (გუბერნატორისაგან) ყოფილიყო და-ნიშნული, დიდ ქალაქებში კი რესპუბლიკის პრეზიდენტისაგან. ს. მესხს პრინციპულად არ მოსწონს მერების შერჩევის ასეთი ფორმა და საესებით სწორად აკრიტიკებს მას. მისი აზრით, „მთავრობისაგან და-ნიშნული მერი ძალაუვნებურად ყოველ იმის განკარგულებას აასრუ-ლებს, ყოველთვის ისე მოიქცევა, როგორც მმართველობას ესიამოვნება, ეცდება, რომ ამორჩევების დროს ისეთი კანდიდატები აირჩიოს ხალხმა, რომელსაც მმართველობის მხარე უჭირავს. ერთი სიტყვით ის იქნება მმართველობის ყურ-მოჭრილი ყმა“.

ს. მესხი საესებით მართებულად ფიქრობდა, რომ ამ კანონის მი-ღებით მნიშვნელოვანწილად შეიზღუდებოდა ფრანგი ხალხის მოქა-ლაქეობრივი უფლებები. მისი ინფორმაციით, ეს კარგად ჰქოდა გაუ-ნობიერებული საზოგადოებას და ამიტომაც ეწინააღმდეგებოდა ამ კანონის მიღებას მოსახლეობის დიდი ნაწილი.

ს. მესხის ზემოთ დამოწმებული თვალსაზრისი დღევანდელობის პოზიციებიდანაც უაღრესად საინტერესოა, რადგანაც პუბლიცისტის მიერ გამოთქმული მოსაზრებანი ზუსტი აღქმეატურობით შეიძლება მივესადაგოთ საქართველოში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ამჟამად არსებულ ვითარებასაც.

ამ და სხვა საკითხებთან დაკავშირებით უცხოეთში არსებული მდგო-მარეობის ანალიზი ს. მესხს ხშირად იმისთვის სჭირდებოდა, ამ გზით ჩვენი ქვეყნის ვითარებაზეც გამოეთქვა არაპირდაპირ თავისი აზრი. მაგალითად, 1875 წელს „დროების“ № 94-ში გამოქვეყნებულ წე-რილში მან მკაცრად გააკრიტიკა მამასახლისების დანიშვნის არ-სებული წესი. ის ფაქტი, რომ მამასახლისები ხელისუფლების ლა-ქიებად იყენენ გადაქცეულნი და ხალხის სასიკეთოდ არაფერს აკე-თებდნენ, ს. მესხის შეხედულებით, პირველ ყოვლისა იმით იყო გან-პირობებული, რომ მათ დანიშვნაში საზოგადოება არანაირ მონაწი-ლეობას არ ღებულობდა. ამის გამო ისინი არაერთარ ვალდებულებას არ გრძნობდნენ საზოგადოების წინაშე და სულაც არ თვლიდნენ საჭიროდ, რომ თავის კეთილსინდისიანობით, საზოგადოებისათვის სასარგებლო მოქ-მედებით და პატიოსნებით ხალხის გული მოეგოთ, მისთვის თავი შეეყუ-რებინათ“. ისინი კარგად ხედავდნენ, რომ მათთვის „ყველაზე უფრო სა-ჭირო უეზდის აღმინისტრაციის“ კეთილი დამოკიდებულების მოპო-ვება იყო და არა საზოგადოების თანადგომა (51, 112).

ამ მდგომარეობის გამოსწორების ერთადერთ გზად ს. მესხს მამასახლისთა არჩევითობა მიაჩნია. მისი შეხედულებით, „სანამ უეზდის აღმინისგრაიცა არ მოსპობდა თავის ზედმოქმედებას სოფლის ამორჩევაში, სანამ ყოველი სოფლის მოხელე დარწმუნებული არ იქნებოდა, რომ იმის ამორჩევა მხოლოდ საზოგადოების სურვილზე იყო დამოკიდებული და არა ვისიმე თვითმნებლობაზე, მანამ ჩვენს სოფელში სერიიანი მოხელეები არ გაგვიჩნდებოდნენ და ესრეთ წოდებული „გლეხის თვით მმართველობა“ ხალხს ჯეროვან ნაყოფს ვერ მოუტანდა“ (51, 112).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხს იმეამინდელ მმართველობით სისტემაში ბევრი რამ არ მოსწონდა პრინციპულად, იგი მაინც ცდილობდა ხელისუფლების მიერ წამოწყებული რეფორმებისათვის აქტიურად დაეჭირა მხარი, რაც არსებული მმართველობის რამდენადმე მაინც გაუმჯობესების კეთილშობილური სურვილით იყო ნაკარნახევი. სწორედ ამ რწმენით გამოხატა მან თანადგომა 60-იან წლებში რუსეთში გატარებული იმ რეფორმებისადმი, რომლებიც სოფლის გამგეობისა და სასამართლოების არჩევის ახალი წესების დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად.

მაგრამ მოვლენათა განვითარებამ იგი მალე დაარწმუნა იმაში, რომ სოფლის გამგეობისა და სასამართლოების რეფორმა ყველგან ვერ მიდიოდა რიგიანად. ამ მოვლენების დამაბრკოლებელ უმთავერეს გარემოებად ს. მესხს სოფლების გამგეობებსა და სასამართლოებში გამოუცდელი და უღირსი პირების არჩევა მიაჩნდა. ს. მესხის აზრით, ეს გარემოება იმით იყო გამოწვეული, რომ, ჯერ ერთი, გლეხები ამგვარი არჩევნებისთვის სათანადოდ არ იყვნენ მომზადებულნი, რის გამოც ყოველთვის ვერ აკეთებდნენ სწორ არჩევანს, და, მეორეც, იმეამინდელ ჩვენს სოფლებში „ისეთი პირები ძნელად მოიპოვებოდნენ, რომელთაც რიგიანად ეცოდინებოდათ მოსამართლეობისა და მამასახლისობის მოვალეობა“. ასეთ ვითარებაში „გლეხები რაც უფრო ფრთხილად აირჩევდნენ თავიანთ მოხელეებს და რაც უფრო მომეგებულ ყურადღებას მიაქცევდნენ ამ საქმეს საზოგადოების კეთილისმსურველი პირები, ეს ახალი რეფორმა მით უფრო მალე დაატყობდა სიკეთის ნიშანს ჩვენ გლეხ კაცსა“ (50, 198).

ს. მესხის აზრით, მის დროს „ხალხს ჯერ არ ჰქონდა მინიჭებული ის უფლება, რომ თვითონვე განეგო თავის საქმეები ან მიეღო მონაწილეობა ამ საქმეების გამგეობაში“. ეს მოვალეობა იმხანად მხოლოდ მთავრობას ჰქონდა ნაკისრი მთლიანად (52, 351). ამიტომაც თვლიდა

იგი თავის მოქალაქეობრივ ვალდებულებად, აქტიურად ებრძოლა ამ უფლების მოსაპოვებლად.

მიუხედავად იმისა, რომ იმჟამინდელი მმართველობითი სისტემა სახელისუფლებო ორგანოებში ხალხის წარმომდგენელთა თავისუფალ არჩევას მეტისმეტად ზღუდავდა და ფაქტობრივად ფორმალურ ხასიათს აძლევდა, ს. მესხი მაინც მოითხოვდა არც ეს შესაძლებლობა გაეშვათ ხელიდან და გამოეყენებინათ ქვეყნის სასიკეთოდ. პირველ ყოვლისა სწორედ ამით უნდა აიხსნას ის დიდი ინტერესი, რომელსაც იგი იმხანად მიმდინარე სხვადასხვა სახის არჩევნებისადმი იჩენდა ხოლმე.

ს. მესხი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ „სანამ ყოველ საქმის საწარმოებლად ისეთ პირებს არ ავირჩევდით, რომელნიც გულითა და სულით თანაუგრძნობდნენ ამ საქმეს, რამელთაც ენერგიულად, გულ-მოდგინედ და პატიოსნად შრომა შეეძლოთ და არა მარტო სახელისათვის დგებოდნენ, სანამ ისეთ პირებს არ მივანდობდით ჩვენს საზოგადო საქმეებს, რომელთაც ამგვარ საქმეებისთვის გული შესტკიოდათ და იმდენად გონება-გახსნილები იყვნენ, რომ შეეძლოთ იმის რიგიანად წაყვანა, სანამ ამ დიდკაცობას, გვარიშვილობას და ჩინებს არ დაევიწყებდით საზოგადო საქმეებში, — მანამ ჩვენ ჩვენი ქველ-მოქმედი საზოგადო საქმეები ისევ მომაკვდურად და კიბოსებრ იზოზინებდნენ როგორც ახლა“ (52, 368).

დამოწმებულ ფრაგმენტში გამოთქმული თეალსაზრისისადმი ინტერესს, ჩვენი აზრით, არსებითად განსაზღვრავს ის გარემოება, რომ ს. მესხისეული გულისტკივილის ბევრი საგულისხმო მხარე დღემდე ინარჩუნებს აქტუალობასა და სიმწვავეს. მიუხედავად იმისა, რომ პუბლიცისტის დროინდელი ეპოქალური სინამდვილე და ჩვენი თანამედროვეობა არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, საზოგადოების მნიშვნელოვან ნაწილს ბოლომდე დღესაც არა აქავს გაცნობიერებული სახელისუფლებო ორგანოებში ასარჩევ პიროვნებათა როლი ქვეყნის სამომავლო ბედის განსაზღვრისა და წარმართვის საქმეში.

ს. მესხი ხელისუფლების სხვადასხვა წარმომადგენლების არჩევნებთან დაკავშირებით არა მარტო ზოგადად გამოთქვამდა თავის შეხედულებებს, არამედ კონკრეტულადაც ესმიანებოდა იმხანად მიმდინარე ამ მოვლენებს. მაგალითად, 1875 წლის სექტემბერში ქუთაისში პირველად უნდა ჩატარებულიყო ქალაქის გამგეობის ხმოსანთა არჩევნები. ს. მესხი სიხარულით მიესალმა ამ ფაქტს და მას „დი-

დი ხნის ნატერის შესრულება“ უწოდა, ვინაიდან ამ გზით „ქალაქს ენიჭებოდა უფლება, რომ თავის შინაგანი, თუ შეიძლება ასე ესთქვათ – საოჯახო საქმეები თვითონვე განეცო ამორჩეული და დანდობილი პირების საშუალებით“ (51, 124).

მართალია, იგი იქვე იმის გამოც გამოთქვამდა გულისტკივილს, რომ ქალაქის თავს კელავაც ხელისუფლება ნიშნავდა, მაგრამ ქალაქის გამგეობის არჩევას მაინც წინ გადადგმულ ნაბიჯად თვლიდა. მისი აზრით, მთავარი და არსებითი ახლა ის იყო, ხალხი ვის აირჩევდა. ამიგომაც ცდილობს იგი ყველანაირად, ქათაისის მოსახლეობას დაეხმაროს ამ არჩევანის პასუხისმგებლობის კარგად გაცნობიერებაში და მოუწოდებს გამგეობის წევრებად ისეთი „პატიოსანი და მცოდნე კაცები აირჩიონ, რომელნიც საზოგადო საქმის გულ-შემატკივარნი არიან და რომელთაც ესმით და გაეგებათ – თუ როგორ უნდა ქალაქს დახმარება და ნელ-ნელა შეუძლიანთ იმის წყლულებათა განკურნება“. ს. მესხი იმედოვნებდა, რომ „ამისთანა კაცები“ ქუთაისში საკმაოდ მრავლად მოიძებნებოდნენ.

ანალოგიური ხასიათის წერილით ს. მესხი 1878 წლის დეკემბერში გამართულ თბილისის გამგეობის არჩევნებსაც გამოეხმაურა. იგი დაბეჯითებით მოუწოდებდა ამომრჩევეებს ოთხი წლის წინანდელი შეცდომა არ გაემეორებინათ და ქალაქის გამგეობაში ისეთი პიროვნებები ამოერჩიათ, რომლებიც წინანდელი დეპუტატების მსგავსად „თავიანთ ამომრჩეველებზე ზრუნვას ფეხებზე არ დაიკიდებდნენ“. ასე რომ, უახლოესი ოთხი წლის განმავლობაში როგორ წარიმართებოდა თბილისის მომავალი, ს. მესხის აზრით, ბევრად იქნებოდა დამოკიდებული ქალაქის მოსახლეობის მიერ გაკეთებულ არჩევანზე. ამ თვალსაზრისით კი ხალხი ხშირად რომ არასწორ არჩევანს აკეთებდა, ეს კარგად ჩანს იმ შეფასებით, რომელსაც ს. მესხი არჩევნებისადმი საზოგადოების გულგრილ დამოკიდებულებას აძლევდა: „იმისთანა ხალხს ვირჩევთ ჩვენს წინამძღოლებად, რომელთაც ადამიანის უბედურებისა და გაჭირვებისათვის გული გაქვავებული აქვთ, რომელთაც საზოგადო ინტერესი თავის საკუთარი ჯიბის ინტერესად მიაჩნიათ, რომელთაც მხოლოდ ერთი მიზანი და სურვილი აქვთ ცხოვრებაში – რა საშუალებითაც, რა ღონისძიებითაც იქნება მოიპოვონ სიმდიდრე“ (52, 93).

ყოველივე ამის გახსენებას ესოდენ ხშირად ს. მესხი იმიგომაც თვლიდა აუცილებლად, რომ ამ გზით სურდა საზოგადოება ინერგულობის მთვლემარებიდან გამოეყვანა, პასუხისმგებლობის გრძნობით

აღნთო და იმაში დაერწმუნებინა, ცუდი პიროვნებების ამორჩევა უპიეღეს ყოვლისა თავად მათთვის რომ იყო სავალალო საქმე. ასე რომ, ეს არჩევნები, ს. მესხის თქმით, კიდევ ერთხელ გამოავლენდა, „ვისწავლეთ ჩვენ ჭკუა თუ არა?.. მივაგნებდით თუ არა საზოგადო სარგებლობისათვის გულშემატკივარ და უანგაროთ ქალაქისთვის მზრუნველ ხალხს“.

ს. მესხი ასეთივე ინტერესით იყო ჩართული იმ არჩევნებშიც, რომლებზეც „უეზღებისა და გუბერნიების წინამძღოლების“ არჩევა ხდებოდა. იგი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ „კარგს, რიგიან წინამძღოლს, ისეთს, რომელსაც თავის მოვალეობა და უფლება კარგათ ესმოდა და რომელიც ამ მოვალეობას პატიოსნად ასრულებდა“, ბევრი რამის გაკეთება შეეძლო ქვეყნის სასიკეთოდ. ს. მესხი წუხდა იმის გამო, რომ „ჩვენდა საუბედუროდ, ამისთანა წინამძღოლები ძალიან იშვიათად გვყავდნენ“ და მათი მომეგებული ნაწილი მხოლოდ იმისთვის ზრუნავდა, „თავის თავისთვის მოეგანა რაიმე სარგებლობა და საზოგადო ინტერესი კი სრულიათ არ ჰქონოდა მხედველობაში“ (50, 341).

ს. მესხის გულისტკივილს კიდევ უფრო აძლიერებდა ის გარემოება, რომ ამომრჩეველთა უდიდეს ნაწილს ეს ამბავი კარგად არ ჰქონდა გაცნობიერებული და ესოდენ დიდმნიშვნელოვან საქმეს კელავაც გულგრილად და უპასუხისმგებლოდ ეკიდებოდა. მისი ამგვარი ხასიათის წერილების უმთავრესი მოვალეობა იყო ხალხი უმეცრებისა და ინერტულობის მდგომარეობიდან გამოეყვანა, გამოეფხიზლებინა და ნათლად დაენახებინა მისთვის რეალური ძალა მის მიერ გაკეთებული არჩევანისა.

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის 60-იან წლებში ერობისა და ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოების შემოღებით რუსეთში დიდი მმართველობითი რეფორმის განხორციელება დაიწყო. თავისი დროის დიდი მამულიშვილების მსგავსად, ს. მესხსაც იმედი ჰქონდა იმისა, რომ ეს რეფორმა ჩვენს ქვეყანასაც მოუგანდა დიდ სიკეთეს. „გემოთხსენებულ ცვლილებებს, – წერდა ერთგან იგი, – ჩვენს ზნეობით და მატერიალურ მხარეებზე უანგარიშო ზემოქმედება ექნება. სხვა არა იყოს რა, ის ცოტათი მაინც გამოგვაფხიზლებს, გამოგვაჰყვეტინებს თეალებს და ჩვენს მდგომარეობაზე დაგვაფიქრებს. ის აღძრავს ჩვენში საკუთარ თავზე ზრუნვას, მოსპობს იმ დაუდევრობას, რომლის წყალობით მუდამ სხვებს შევიჩერებივართ და სხვებისგან მოვევლით ჩვენის საკუთარი საზოგადო საქმეების შესრულებას“ (50, 344).

ერობისადმი ს. მესხის ეს დამოკიდებულება მხოლოდ მისი სუბიექტური აზრის გამოხატულებას რომ არ წარმოადგენდა, ამას იმ პერიოდის სხვა ქართველ მოღვაწეთა მსგავსი შეფასებანიც ნათლად ადასტურებენ. მაგალითად, აი რას წერდა ნ. ნიკოლაძე 1871 წელს ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით წერილში „ერობა, მისი დანიშნულება და წესდება“. „იმედი ვიქონიოთ, რომ როცა ჩვენს ქვეყანას ელირსება ერობის დაწესება და როცა საერობო საქმეების მართვა თვითონ ჩვენს ხელში გადმოგვეცემა, ჩვენი საზოგადოება იმნაირივე სარგებლობას მოგვიტანს, როგორც რუსეთის საზოგადოება“ („ერებული“, 1871 № 5).

სამწუხაროდ, ს. მესხისა და მისი თანამოაზრეების ეს დიდი მოლოდინი არ გამართლდა და ცენტრალურმა ხელისუფლებამ საქართველოში ერობისა და ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოების შემოღებისაგან პრინციპულად შეიკავა თავი.

თბილისის გამგეობის წევრთა საქმიანობის შესაფასებლად დაწერილ წერილებში ს. მესხი ხშირად უდიდესი გულისტკივილით საუბრობდა იმ პასიურობასა და უმოქმედობაზე, რასაც ბევრი მათგანი იჩენდა ხოლომე საზოგადო საქმეების მიმართ. მათ ამგვარ ინერტულობას პუბლიცისტი იმითაც ხსნიდა, რომ ეროვნული შემადგენლობის მიხედვით გამგეობა მეტად ჭრელსახოვანი იყო და მისი წევრების უმრავლესობას უპირატესწილად არაქართველი დეპუტატები შეადგენდნენ. ერთ-ერთი მთავარი პრობლემა, რომელიც ასეთ ვითარებაში განსაკუთრებული სიმწვავეით დგებოდა გამგეობის სხდომათა ჩატარების დროს, ენობრივი საკითხის მოგვარება გახლდათ. ს. მესხის ინფორმაციით, ქართველ დეპუტატთა ერთი ნაწილი, იმის გამო, რომ რუსული ენა არ იცოდა, სხდომის მუშაობაში მონაწილეობას ვერ ღებულობდა და თავის მოვალეობას ფაქტობრივად ვეღარ ასრულებდა.

ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, სავსებით ლოგიკურად ისმებოდა საკითხი, რა გზას დადგომოდნენ. ს. მესხი მდგომარეობიდან იმ გამოსავალს ხედავდა, რომ რუსულის არმცოდნე ქართველ და სომეხ დეპუტატებს აზრი თავიანთ მშობლიურ ენაზე გამოეთქვათ. თუმცა მას მხედველობიდან არც ის რჩებოდა, რომ ქალაქის გამგეობაში სომეხთა უდიდესი სიმრავლის გამო პრობლემა ასე მარტივადაც ვერ გადაწყდებოდა.

მეტი სიცხადისათვის გავიხსენოთ, რას წერს პუბლიცისტი ამასთან დაკავშირებით 1878 წელს გამოქვეყნებულ წერილში „რა ენა-

გედუნდა ილაპარაკონ ქალაქის რჩევაში? „მთელი ახლანდელი რჩევა ჩვენის ქალაქისა შესდგება სომხებისაგან და, მართალი გითხრათ, ჩვენ გვეშინოდა, რომ, თუ ერთს ვისმე ქართულად ამოელო ხმა, ეს სომხები, იმ წამსვე სომხურად დაიწყებდნენ ლაპარაკს, ეს კრება ამნაირად ნამდვილ სომხურ კრებად გადაიქცეოდა“ (52, 57).

როგორც წინამდებარე მიმოხილვითაც ნათლად ჩანს, ხელისუფლების მმართველობითი ორგანოებისადმი ს. მესხის დამოკიდებულებას მკვიდრ საფუძვლად უკიევლეს ყოვლისა პუბლიცისტის ეროვნულ-მამულიშვილური თვალთახედვა უდევს, ჩვენი ქვეყნის განვითარების სამომავლო გზათა აქტიური ძიებისა და მიგნების პაგროტული მიზანსწრაფვა.

მ) რევოლუციასთან დამოკიდებულება. გასაგები მიზეზების გამო, რევოლუციასთან ს. მესხის დამოკიდებულებას საბჭოთა პერიოდის მეცნიერები საკმაოდ გენდენციურად განიხილავენ. ბევრი მათგანის მოსაზრებით, იგი აქტიური მხარდამჭერი იყო რევოლუციისა და მას სოციალური სამართლიანობის დამყარების ერთადერთ მისაღებ გზად მიიჩნევდა.

მაგალითად, გ. აბზიანიძის აზრით, „ს. მესხის სოციალური პროგრამის ცენტრალური პუნქტი ახალი სოციალისტური წესწყობილების განხორციელება და მისი დროის უსამართლო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სისტემის მოსპობა იყო“ (1, 370). მსგავს შეხედულებას გამოთქვამდა მ. გაფრინდაშვილიც. მისი თვალსაზრისითაც, „ს. მესხი პრინციპულად ყოველთვის აღიარებდა რევოლუციას და რევოლუციის მომხრედ გამოდიოდა. მან იცოდა, რომ ჩაგვრისა და ექსპლოატაციისაგან განთავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხი „მხოლოდ ამ რევოლუციის დროს იჩენს თავის ნამდვილ ძალას და გულის მიდრეკილებას“ (15, 196).

მსგავსი მოსაზრებები სხვა მკვლევარებსაც აქვთ გამოთქმული. რევოლუციასთან ს. მესხის ამგვარი დამოკიდებულების აღიარების დროს ისინი იქვე იმასაც დააბეჯითებით უსვამენ ხაზს, რომ მისი ეს რევოლუციური თვალთახედვა რევოლუციის მარქსისტულ გაგებას ნაკლებად შეესაბამება (გ. აბზიანიძე, ლ. გორგილაძე, მ. გაფრინდაშვილი და სხვ.). მაგალითად, ლ. გორგილაძის აზრით, მართალია, ს. მესხი, მსგავსად ნ. ნიკოლაძისა და გ. წერეთლისა, თავის თავს სოციალისტად თვლიდა და ეგონა, რომ მის მიერ „წამოყენებული ღონისძიებანი „სოციალისტური“ იყო, მაგრამ ეს იყო შეცდომა, იმ დროით განპირობებული, როცა ჯერ კიდევ სოციალიზმი და დემოკრატიზმი გათიშული არ იყო და ერთ მთელს წარმოადგენდა“ (27, 54).

ლ. გორგილაძის მტკიცებით, სინამდვილეში ს. მესხის „სოციალიზმი ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის ნაირსახეობაა“ (27, 96). როგორც ითქვა, მსგავსი მოსაზრებები სხვა მკვლევარებსაც აქვთ გამოთქმული და მათი დამოწმებით ნაშრომს მეტად აღარ გადაეჭვირთაუთ; ვიცყვით მხოლოდ იმას, რომ სოციალიზმთან და რევოლუციასთან ს. მესხის ამგვარი დაკავშირების მცდელობა საბჭოთა პერიოდის იდეოლოგიური პოლიტიკის თავისებური გეწოლის გამოვლინება იყო და სინამდვილეში ს. მესხის მსოფლმხედველობა პრინციპულად შორს ღვას სოციალიზმის რევოლუციური იდეებისაგან. ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამის ნათელყოფას ქვემოთ თავად პუბლიცისტის ნაწერებიდან მოშველიებულ ციტატებზე დაყრდნობით შევეცდებით.

ს. მესხის ცნობიერებაში სოციალიზმი და რევოლუციონერობა ხშირად კოსმოპოლიტიზმთან იყო გაიგივებული, რაც კატეგორიულად მიუღებელი მოვლენაა მისთვის. ამასთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესოა ის განმარტებები, რომელთაც ს. მესხი იძლევა კეკე მელიქიშვილისადმი გაგზავნილ პირად წერილებში. მაგალითად, 1875 წლის 8 ენკენისთვის მიწერილ ბარათში იგი საცოლეს წერდა: „მართლა წარმოიდგინე, პეტერბურლის ჩვენებული ესრეთ წოდებული „კოსმოპოლიტები“ ჩვენ „დროების“ პარტიას – „აზნაურების პარტიას“ გვეძახიან. თქვენ აზნაურების მხარე გიჭირავთ და არა უბრალო ხალხისაო, ფეოდალები ხართო! არ გეცინება, კეკე, რომ ამასაც კი გვწამებენ, რომ ამასაც აბრალებენ „დროებას!“ (62, 512).

მეორეგან კი „ჩვენი ცრუ სოციალისტების“ „მოღვაწეობისადმი“ თავის უკმაყოფილებას ასე გამოხატავდა: „ჩვენი ცრუ სოციალისტები კარგი ყმაწვილები არიანო, ურიგო არ იქნება, რომ იმათთან კავშირი და საქმე დაიჭიროო, მწერ ძალიან მაკვირვებს ეს შენი სიტყვები, ძალიან მალე გცოდნია აზრების გამოცვლა! დაახლოება თუ უნდათ, ეგენი უნდა დამიახლოვდნენ, უნდა მიანებონ თავი თავიანთ ყმაწვილურ ოცნებებს და იმ პრაქტიკულ საქმეს მოჰკიდონ ხელი, რომლისთვისაც მე მივიდნია. *მე ხომ რუსის უკუდო რევოლუციონერად არ შევიქმნები, როგორც მაგენი არიან* (ხაზი ჩვენი, – ო. ნ.). თუ დაახლოება უნდათ, მოვიდნენ, დამეხმარონ ჩემ საქმეში, ჩვენი სამშობლოს სამსახურში, ქართულ პატრიოტებად შეიქნენ, ერთის სიტყვით, და მაშინ ბატონი ბრძანდები. მე მაგათთან კავშირიც შემიძლია დავიჭირო და მეგობრობაც. თორემ ეხლა რა! რა არის ჩვენს შორის საერთო!.. რით ვერ გაიგეს, რომ *ეხლა ჩვენ პატრიოტები*

გვესაჭიროება და არა მსოფლიო რევოლუციონერები! ძალიან ვწუხეარ, თუ შენ მაგათ დაუახლოვდები და მაგათი თაყვანის რამე მოგეცხო“ (62, 511).

ვფიქრობთ, დამოწმებული ფრაგმენტები ყოველგვარ საფუძველს აცლის თვალსაზრისს ს. მესხის სოციალისტობის შესახებ. ს. მესხი ამგვარი იდეოლოგიის მიმდევარ პიროვნებად იმიტომაც არ შეიძლება ქცეულიყო, რომ სოციალიზმი მას ისეთ კოსმოპოლიტურ მოვლენებად მიაჩნდა, რომელიც პრინციპულად ეწინააღმდეგებოდა მის ეროვნულ კონცეფციას. ეს დამოწმებული ფრაგმენტებიდანაც იმდენად ამკარად ჩანს, რომ მასზე სიკეცის გაგრძელება და დამატებითი არგუმენტების მოძიება, ვფიქრობთ, საჭირო აღარაა.

რევოლუციისადმი ს. მესხის დამოკიდებულების გასაამრებლად აგრეთვე უაღრესად მნიშვნელოვანია 1877 წლის 23 მარტს ცენზურის მიერ აკრძალული მისი სტატია „პოლიტიკური პროცესის გამო“ (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, № 15), რომელშიც პუბლიცისტი იმ წელს პეტერბურგში სენატის მიერ განხილულ „პოლიტიკურ საქმესთან“ დაკავშირებით გამოთქვამდა თავის მოსაზრებებს. კერძოდ, 1877 წლის თებერვალ-მარტში სენატმა საგანგებოდ იმსჯელა 45 ახალგაზრდის მონაწილეობით მოწყობილ იმ ანგისახელისუფლებო გამოსვლაზე, რომელშიც ნაროდნიკული მოძრაობის თვალსაჩინო წარმომადგენლები, მათ შორის, ქართველებიც (ი. ჯაბაღარი, გ. ზდანევიჩი (მაიაშვილი), ციციშვილი, ჩიკოძე და გამყრელიძე) იღებდნენ აქტიურ მონაწილეობას. ს. მესხის თქმით, „დანაშაულობა ამ ყმაწვილებისა იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი კმაყოფილნი არ იყვნენ იმჟამინდელი რუსეთის სახელმწიფო და განსაკუთრებით სოციალური მდგომარეობისა და განზრახვა ჰქონდათ, რომ ეს მდგომარეობა შეეცვალათ“. ამ მიზნით ისინი ხალხში ავრცელებდნენ აკრძალულ წიგნებს და ქადაგებდნენ ისეთ აზრებს, „რომლის შედეგიც უნდა ყოფილიყო რუსეთის სახელმწიფო წყობილების დამხობა და მის ნაცვლად სხვა ახალი წესისა და ახალი სოციალისტური მდგომარეობის დამკვიდრება“.

ამ მოძრაობის მონაწილეებს ს. მესხი ადამიანთა იმ კატეგორიას მიაკუთვნებს, რომელთაც „მაღე, დაუბრკოლებლიე, დაუყოვნებლიე უნდათ ხალხის გაბედნიერება, აწინდელი მდგომარეობის მოსპობა და იმის ნანგრევებზე უკეთესი მომავლის, უკეთესი ხალხის ბედის დამყარება. მისი თქმით, ამათი საშუალება რევოლუცია არის“.

ს. მესხის პრინციპულად არ იზიარებს ამ კატეგორიის ადამიანთა ასეთ პოზიციას, ვინაიდან მიაჩნია, რომ მათ „ერთობ ჩქარა, ერთობ წინ-დაუხედავად, ერთობ გამოუანგარიშებლად და თავის შეძლებისა და ძალის აუწონეულად უნდათ თავიანთი წადილის სისრულეში მოყვანა“, ამიტომაც უწოდებს იგი ხელისუფლების მიერ დასჯილ ხალხოსან-რევოლუციონერთა მოქმედებას „ერთობ შეუფერებელს“ და თვლის, რომ მათ „ერთობ უადგილო საშუალებებს მოჰკიდეს ხელი თავიანთი წადილის აღსასრულებლად“.

პუბლიცისტის თვალსაზრისის ბოლომდე გასააზრებლად ამ შემთხვევაში მეტად მნიშვნელოვანი ისიცაა, რომ იგი საესეებით გამართლებულად მიიჩნევს ხელისუფლების მიერ მათ დასჯას. მისი აზრით, „ყოველ მმართველობას აქვს სრული, შეუხებელი უფლება, მოიშოროს თავიდან და მოაშოროს ხალხსაც ისეთი პირები, რომელნიც იმას ერთხელვე დადგენილ სახელმწიფო წყობილებისათვის მავნებელ პირებად მიაჩნია, ისეთი პირები, რომელნიც ცდილობენ, რომ საზოგადო წესიერება და მშვიდობიანობა დაარღვიონ“.

მაშ, თუ ასეა, ბუნებრივად ჩნდება კითხვა, რის საფუძველზე აკრძალა ცენზურამ ს. მესხის ამ წერილის გამოქვეყნება. წერილის აკრძალვის საფუძველი, როგორც ჩანს, ის შეფასება გასდა, რომელიც ყოველივე ზემოთქმულის მიუხედავად ს. მესხმა მაინც მისცა აღნიშნულ მოვლენას. მისი აზრით, მართალია, დასჯილ პიროვნებათა ქმედება ხელისუფლების წინააღმდეგ კი იყო მიმართული, მაგრამ ამ შემთხვევაში მხედველობიდან არც ის უნდა გამოგვრჩეს, რომ „ამგვარი ხალხის დანაშაულობა სრულებით უბრალო დანაშაულობა არ არის“ და ეს ადამიანები „უბრალო ავაზაკები არ არიან“.

ამიტომაც, „რაც უნდა უდროოთ და მავნებლათ მიგვაჩნდეს მათგან ჩადენილი საქმეები და მათი განზრახვები, ეს მაინც უნდა სთქვას კაცმა, რომ ისინი კერძო სარგებლობისათვის არ შრომებენ, რომ იმათ თავის კუჭი, თავის ჯიბე და თავის განსაკუთრებული ბედნიერება როდი აქვთ მხედველობაში“.

ცხადია, აღნიშნული მოვლენის ს. მესხისეული შეფასება პრინციპულად მიუღებელი იქნებოდა ხელისუფლებისათვის, რასაც ხსენებული სტატიის გამოქვეყნების აკრძალვა მოჰყვა.

რევოლუციისადმი ს. მესხის ნეგატიურ დამოკიდებულებას არსებითად განაპირობებდა ის ფაქტი, რომ ამ გზით ხელისუფლების სათავეში მოსული ადამიანები, მისი აზრით, ხალხს დანაპირებს ფაქტობრივად აღარ უსრულებენ. ამის დასტურად მას საფრანგეთის რე-

ეოლუციის მაგალითი მოჰყავს და ამ ისტორიულ მოვლენაზე დაყრდნობით თავის თეალსაზრისს ასეთ განზოგადებულ სახეს აძლევს: „საზოგადო ისტორიაში და განსაკუთრებით საფრანგეთის ისტორიაში ერთი, ყურადღების ღირსი მოვლენაა შენიშნული: ყოველთვის, რევოლუციის შემდეგ, როდესაც მოქანცული, დაღლილი ხალხი რომელსაღმე ერთს პარტიას მიენდობა და იმას ჩააბარებს თავის ბედის გამგეობას და თავის ქვეყნის მმართველობას, ეს პარტია, ცოტა ხნის შემდეგ, თითქმის იმნაირათვე იწყებს მოქმედებას, იმნაირათვე ართმევს ხალხს თავისუფლებას, რომლისთვისაც იმან იმდენი სისხლი დაღვარა... ერთი სიტყვით, რევოლუციის შემდეგ, ჯერჯერობით, თითქმის მუდამ რეაქცია, უკან დაბრუნება, ძველი წესების განახლება და ისევ ხალხის შევიწროება იწყება“ (50, 385).

ვფიქრობთ, რევოლუციების ამგვარად შემუასებელი კაცი ამ მოვლენისადმი აშკარად და ერთმნიშვნელოვნად მხარდამჭერ პიროვნებად ვერავეთარ შემთხვევაში ვერ ჩაითვლება. თუმცა ობიექტურობა მოითხოვს აქვე ისიც უსათუოდ ითქვას, რომ საფრანგეთში ჩასულმა ს. მესხმა ერთი-ორგან რევოლუციისადმი თავისი კეთილგანწყობითი დამოკიდებულებაც გამოავლინა. მაგალითად, საცოლისადმი 1874 წლის 19 თებერვალს პარიზიდან გაგზავნილ წერილში იგი პირდაპირ წერს, რომ მისი დიდი სურვილი იყო საფრანგეთში „ერთი პატარა რევოლუცია მაინც რომ ენახა“ (48, 110). მეორეგან კი წერს, რომ თუ ასეთი რამ მოხდება, იგი „იმწამსვე პარიჟში გაიქცევა და მის კუარტალში საუკეთესო ბარიკადს გამართავს“ (48, 70).

საფრანგეთში მყოფი ს. მესხი თავის მოქალაქეობრივ მოვალეობად მიიჩნევდა, იქაურ მასალებზე დაყრდნობით ფრანგი რევოლუციონერების შესახებ სპეციალური წიგნიც დაეწერა და მათი ბიოგრაფიები დროდადრო „დროებაშიც“ დაებეჭდა. აი, რას წერდა იგი ამასთან დაკავშირებით ერთგან: „მინდა შევადგინო ქართულად პატარა წიგნი საფრანგეთის დიდ რევოლუციაზე. ამნაირი წიგნის შედგენა ძნელი არ იქნება, რადგან მასალები რამდენიც გინდა იმდენი იპოვება ფრანციზულ ლიტერატურაში. მაგრამ ცეზურის მხრით იქნება ცოტათი საშიში“ (48, 111).

ამის გაკეთებას ს. მესხი იმიტომაც თვლიდა საჭიროდ, რომ „ყველა ახლანდელი პრინციპები, ყველა ახლანდელი წარმატება, ერთი სიტყვით ყველაფერი, რაც კაცობრიობას ეხლა ძვირფასად მიაჩნია, რის მიღწევასაც ის ცდილობს, ყველაფერს დიდ რევოლუციაში აქვს საფუძველი და თავი, ყველაფერი საფრანგეთის რევოლუციათ გამოს-

თქვა და დააფუძნა პირველათ. ის არის წყარო, რომლიდანაც ჩვენი უძვირფასესი პრინციპები, რწმუნებები და აზრები მომდინარეობენ“.

რევოლუციასთან ს. მესხის დამოკიდებულების შეფასების დროს სამეცნიერო ლიგერაგურაში ის მოსაზრებაც გამოითქვა, თითქოს იგი რევოლუციურ მოძრაობას ზოგადად მართალია კი უჭერდა მხარს, მაგრამ საქართველოში მას უარყოფდაო. მ. გაფრინდაშვილის აზრით, „ეს შეხედულება სწორი არ არის; თვით საკითხის ასე დაყენებაც კი არ არის სწორი. იგი გამოძახილია არჩილ ჯორჯაძის გარეგნულად ბრწყინვალე, მაგრამ შინაარსეულად მცდარი აზრის: „ქართველი კაცი ევროპაში უკიდურესი რევოლუციონერი, საქართველოში ხანდახან ღალის აღებასაც არ მოერიდებაო“. გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ს. მესხი არ ყოფილა ასეთი მსოფლმხედველობისა. იგი რევოლუციური ბრძოლის გზას აღიარებდა არა მარტო ევროპის, არამედ საქართველოს მიმართაც. მაგრამ რევოლუციის პრინციპული აღიარება არ ნიშნავს რევოლუციის დაუყოვნებლივ დაწყების, ე. ი. აჯანყების მოთხოვნას“ (15, 197). მ. გაფრინდაშვილის აზრით, იმხანად ამგვარი აჯანყება ს. მესხს ნაადრევად მიაჩნდა, რადგანაც ხალხი საამისოდ მზად არ იყო, „აჩქარებით, თავხედური მოქმედებით კი საქმე სრულიად გაუჭლებოდა და მომავალსაც დაბრკოლებას მისცემდა“.

იმ თითო-ოროლა წერილში, რომლებშიც ს. მესხი რევოლუციური მოძრაობისადმი გარკვეულ სიმპატიას გამოხატავს, ყურადღების ცენტრში სოციალურ პრობლემებთან ერთად, როგორც წესი, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი საკითხებიც ექცევა ხოლმე. ასე რომ, რევოლუციისადმი კეთილგანწყობითი დამოკიდებულების ის სუსტი გამოვლინებანი, რითაც ს. მესხის მსოფლმხედველობა ხასიათდება, ხშირად ამ ფაქტორითაც არის არსებითად განსაზღვრული. ნათქვამის დასტურად გავიხსენოთ ის შეფასება, რომელიც ს. მესხმა ევროპელი სლავების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლებს მისცა. კითხვაზე ამ თვალსაზრისით თუ მოხდა ჩვენში რაიმე მნიშვნელოვანო, პუბლიცისტი თავადვე უპასუხებს: „თითქმის სრულებით არაფერი. ნელა, აუშფოთებლად, წყნარად მიდის ჩვენი ცხოვრება. წინ ვიწვეთ, უეჭველია, მაგრამ, ღმერთო ჩემო, რა ღინჯი, რა ღუნე არის ეს წინ წაწევა და წარმატება!.. ვინუგემოთ თავი იმ იმედით, რომ მუდამ ასეთი არ იქნება ჩვენი ცხოვრება, რომ ჩვენ სამოგადოებას გაელეიძება, გამოიფხიზლებს, სხვებს შეხედავს და მერე თავის თავზეც დაიხედავს. მოვა დრო, როცა ჩვენც ვიგრძნობთ ჩვენს ახლანდელ არარაობას, მკედარ სიცოცხლეს, თუ შეიძლება ასე ვსთქვათ, და მოვინდომებთ ამ მდგომარეობიდან გამოსვლას“ (46, 482).

ვფიქრობთ, საკამათო არ იქნება, თუ ვიგყვით, რომ დამოწმებულ ფრაგმენტში გამოთქმული თეალსაზრისი პრინციპულად შორს დგას რევოლუციის საბჭოური გაგებისაგან და ევოლუციონისტური თეალ-თახედვის გამოვლინება უფროა, ვიდრე მძაფრ კლასობრივ ანტაგონიზმზე დაფუძნებული რევოლუციური მსოფლმხედველობისა.

ეს რომ ნამდვილად ასე, ამას, ჩვენი აზრით, ს. მესხის ეს სიტყვებიც ნათლად ადასტურებს: „ძალდაგანება და ფიზიკური ძალის ხმარება კაცობრიობის გონიერ მოქმედებას არ შეჰყურის. ძალდაგანებით გაკეთებულ საქმეს არასოდეს მკვიდრი საძირკველი და ღიდი ხნის სიცოცხლე არა აქვს“ („დროება“, 1872 წ. № 35).

მიუხედავად იმისა, როგორი შეფასებაც არ უნდა მიეცეთ რევოლუციასთან ს. მესხის დამოკიდებულებას, ერთი რამ ცხადი და უკამათო ჭეშმარიტებაა: იგი არასოდეს არ ურიგდება ეროვნულ და სოციალურ უსამართლობას და ქვეყნად თანასწორობის დამყარებისთვის აქტიურად მებრძოლ პიროვნებად გვევლინება. ს. მესხის აზრით, მისი დროის „კაცობრიობა ორ ღიდ ბანაკად, ორ ღიდ ნაწილად იყო გადაქცეული. ერთი ნაწილი ძალიან ცოტას (ან სულაც არ) მუშაობდა, მაგრამ მაინც შეძლებული, მდიდარი და კმაყოფილი იყო. მეორე ნახევარი კაცობრიობისა მოუსვენრად შრომობდა, მაგრამ მაინც სულ ღარიბი და მშიერი იყო“ („დროება“, 1875 წ. № 83).

ს. მესხს საზოგადოების ამგვარი დიფერენცირება უდიდეს სოციალურ უბედურებად მიაჩნია და თვლის, რომ „კაცობრიობა სრულ ბედნიერებას მხოლოდ მაშინ მიაღწევს, როდესაც ყოველი ადამიანი იმდენს მოიხმარს თავისი ცხოვრებისათვის, რამდონსაც თვითონ მოიწევს, რამდონსაც იმუშავეს. სანამ ერთი ნაწილი საზოგადოებისა მუშაობს, ოფლს ღერის და მეორე კი გულ-ხელდაკრეფილი, მუხლმოკეცილი მის და ამ მშრომელის ნაოფლარსა სჭამს, მანამ ამ საზოგადოების კეთილდღეობა შეუძლებელი საქმეა“ (50, 103).

„კაცობრიობის უბედურების“ განმაპირობებელ უმთავრეს მიზეზად ს. მესხს ქონებრივი უთანასწორობა რომ მიაჩნია, ამაზე იგი სხვაგანაც ხშირად ამახვილებს ყურადღებას. „სიღარიბის, როგორც სხვა ყოველგვარი კაცობრიობის უბედურების მიზეზი, – წერს, მაგალითად, იგი ერთგან, – ქვეყანაზე არის ქონებისა და ცოდნის უთანასწორობით გავრცელება... ცოტათ თუ ბევრათ ყველგან ამნაირათაა ახლანდელ დროში განწყობილი ადამიანის ცხოვრება და რა საკვირველია, რომ ქვეყანაზე ღარიბები მოიპოვებიან“ (50, 160).

ს. მესხს თავის მოქალაქეობრივ მოვალეობად მიაჩნდა, თავის მხრივ მასაც აქტიური მონაწილეობა მიეღო ამ უთანასწორობის წინააღ-

მღევ მამართულ ბრძოლაში. იგი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ ამ შემთხვევაში წარმატების მოპოვება მხოლოდ მაშინ იქნებოდა შესაძლებელი, თუ „შედეგის მოსპობას კი არ მოვიწოდებდით, არამედ მიგზნისაც“. მისი აზრით, პირველ ყოვლისა სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის უმთავრესი მიზანდასახულება. „პოლიტიკური ეკონომიის საბოლოო ამოცანაა, წერდა იგი, – იმაში მდგომარეობს, რომ ღელა-მიწაზე ისეთი კანონები, ისეთი წესები დაამყაროს, რომ ერთმა ადამიანმა მეორის შრომა არ მიიტაცოს, რომ თვითთელი ადამიანი თავისი შრომით სარგებლობდეს“.

მაგრამ, როგორც რეალისტურად მოაზროვნე პიროვნება, ს. მესხმა ისიც კარგად იცოდა, რომ „ცოდვილ ღელამიწაზე სიღარიბისა და ამასთან ყოველგვარ ცუდკაცობის მოსპობას კაცი ალბათ ვერასოდეს ვერ მოესწრებოდა“. მაგრამ იმას თუ მაინც მიაღწევდა, რომ ადამიანი მიმშვილთ არ მოკედებოდა, ესეც დიდი ბედნიერება იქნებოდა.

როგორც ს. მესხის ცხოვრება და მოღვაწეობა ადასტურებს, იგი არა მარტო სიტყვით იღვწოდა ქვეყნად სამართლიანობის დასამკვიდრებლად, არამედ აქტიური პრაქტიკული საქმიანობითაც ღირსეულად მოიხადა თავისი წილი მოქალაქეობრივი ვალი მშობელი ხალხის წინაშე.

ვ) სარწმუნოებრივი თვალთახედვა. ს. მესხის ნააზრევში ნათლად ვლინდება პუბლიცისტის შემწყყნარებლური დამოკიდებულება სხვა რელიგიური აღმსარებლობებისადმი. მიუხედავად იმისა, რომ მას ღრმად ჰქონდა გააზრებული ქრისტიანული სარწმუნოების უმნიშვნელოვანესი როლი საქართველოს ისტორიაში, იგი ხაზგასმულ პატივისცემას იმ ქართველების მიმართაც აშკარად გამოხატავდა, რომლებიც სხვა რელიგიური რწმენის მიმდევარნი იყვნენ და მათაც უმნიშვნელოვანეს მოქალაქეობრივ პასუხისმგებლობას აკისრებდა ჩვენი ქვეყნის აღმშენებლობის საქმეში.

ქართველი ხალხის ისტორიულ და თანადროულ ყოფაში ქრისტიანობის განსაკუთრებულ დამსახურებაზე მსჯელობის დროს ს. მესხი უმთავრესი ყურადღების საგნად აქცევს იმ ფაქტს, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ბევრი ქართველის ცნობიერებაში ქრისტიანობა და ეროვნულობა არსებითად ერთმანეთთან იყო გაიგივებული. სარწმუნოებისთვის ბრძოლა მათთვის ფაქტობრივად ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნებისთვის ბრძოლას ნიშნავდა.

ქრისტიანული სარწმუნოების უდიდეს ეროვნულ დამსახურებად ს. მესხი ქართველ მღვდელმსახურთა უმნიშვნელოვანეს საგანმანათ-

ლებლო როლსაც მიიჩნევს. მისი აზრით, სასულიერო მოღვაწენი ვალდებული იყვნენ ისტორიულად მათზე დაკისრებული ეს მოვალეობა კვლავაც ძველებური პასუხისმგებლობით შეესრულებინათ და მღვდელმსახურებასთან ერთად ქართველი ხალხის წიგნიერი ღონის ამაღლებაზეც აქტიურად ეზრუნათ.

თუმცა, ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, იგი გულისტკივილით იმაზეც საუბრობს, საქართველოში რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ ავტოკეფალიადაქარგულ ქართულ ეკლესიას ხელისუფლებამ როგორ ფართოდ შეუზღუდა უფლებები. კერძოდ, თუ ძველ დროში „სამღვდელთა პირნი ჩვენში უბედურების დროს ხალხის მანუგებებელნი, ლიგერატურის გამამდიდრებელნი და ხშირად ომში წინამძღოლნი იყვნენ“, XIX საუკუნეში მათ დიდ ნაწილს, ს. მესხის თქმით, „სემინარიაც კი არ ჰქონდა გათავებული“ და თავად სათანადოდ გაუნათლებელნი სხვებს როგორღა გაანათლებდნენ (51, 53).

ქრისტიანული რელიგიით ს. მესხისა და მისი თანამედროვე ქართველი მამულიშვილების ამგვარი დაინგერესება შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა. მათ კარგად ჰქონდათ გაცნობიერებული ის ფაქტი, რომ ქრისტიანობა „ზნეობრივი ცხოვრების საფუძველია, ქვეყნის საერთო წარმატების ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი, ზნეობის სათავე“, რომ „სარწმუნოებას მოკლებული ხალხი ზნეობრივად იხრწნება და პირუტყველ მდგომარეობაში ვარდება“. ამიგომაც დაუპირისპირდნენ ისინი საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ნელ-ნელა ფეხმოკიდებულ ისეთ „სამწუხარო მიმართულებას“, რომლის მიმდევარნი ხალხს არწმუნებდნენ, რომ არც ღმერთი არსებობდა, არც სული და არც საიქიო“. რელიგიისადმი ასეთი დამოკიდებულება ერის იმეამინდელ მოწინავე შვილებს „ჩვენი ხალხის პირუტყველ ნახირად გადაქცევის საუკეთესო ღონისძიებად“ მიაჩნდათ.

მიუხედავად იმ შემწყნარებლური დამოკიდებულებისა, რასაც ს. მესხი საქართველოს მოსახლეობაში გავრცელებული სხვა რელიგიებისადმი გამოსხაგავდა, იგი არც იმ სირთულებებზე ხუჭავდა თვალს, რომლებიც დროდადრო სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით იჩენდა ხოლმე თავს ჩვენს ყოფაში. ერთ-ერთ სწორედ ასეთ სირთულედ ესახება მას ის „არევ-დარევა“, რაც მოგვიერ „სარწმუნოებასა და ხალხს, ნაციას“ შორის ელინდება ხოლმე. ს. მესხი გულისტკივილს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ „სარწმუნოება და ნაცია“ ხშირად ერთმანეთში ისე იყო არეული, „თუ ქართველს, რომელისამე გარემოების წყალობით, ვსთქვათ, კათოლიკე სარწმუნოება ჰქონდა მი-

ღებულის, ის თავის თავს ქართველად კი აღარა სთვლიდა, ჟრანგათ სთვლიდა, თითქოს სარწმუნოების გამოცვლამ იმის ქართველობა (ნაციონალობა) შესცვალა“ (51, 187).

ეს პრობლემა იმხანად განსაკუთრებული სიმწვავეით იდგა სამხრეთ საქართველოში, სადაც საკმაოდ დიდი რაოდენობით სახლობდნენ სომხები. ს. მესხი აღშფოთებას ვერ მალავს იმის გამო, რომ სომეხი ტერგერები მოხერხებულად სარგებლობდნენ ხალხის გაუცნობიერებლობით და „ყოველ ღონისძიებას ხმარობდნენ“ ქართველ კათოლიკეთა იმამი დასარწმუნებლად, თითქოს „ისინი ნამდვილი სომხები იყვნენ და არა ქართველები, მეცადინეობდნენ, რომ სომხური ენა გაეყრეცლებინათ ისეთ ქართველებში, რომელნიც თავის ღღეში სომხები არ ყოფილან“.

ამხელს რა ასეთი მზაკერული ქმედების სრულ უსაფუძვლობას, ს. მესხი იქვე ხაზგასმით იმასაც აღნიშნავს, რომ ჩვენ „ძვირათ ვაჟასებთ ჩვენს კათოლიკე ქართველებს, რადგანაც ამ ეამათ იმათში უფრო მომეტებულს ქართველობას, ქართულს გრძნობასა და თავის სამშობლო ქვეყნის სიყვარულსა ვხედავთ, ვიდრე ბევრს ნამდვილ ქართველებში“.

ქართველ კათოლიკეებთან დამოკიდებულების საკითხს ს. მესხმა სხვა დროსაც მიაქცია ყურადღება. მაგალითად, 1879 წელს ქუთაისში არჩევნების ჩატარების პერიოდში საკმაოდ დაძაბულა მდგომარეობა „ჟრანგებად“ წოდებულ ქართველ კათოლიკეებსა და ქართული მოსახლეობის დანარჩენ ნაწილს შორის. „ორ მოწინააღმდეგე პარტიად“ გათიშული ეს მხარეები ერთმანეთს თურმე „შთანთქმითა და გაქარწყლებით ემუქრებოდნენ“. ს. მესხმა ამგვარი „პარტიობა“ და დაპირისპირება არათუ სხვადასხვა რელიგიური აღმსარებლობის მქონე ქართველებს შორის მიიჩნია სრულ უაზრობად, არამედ სხვადასხვა ეროვნების მოქალაქეთა შორისაც კი, ეინაიდან საქმე, რომელიც მათ უნდა გაეკეთებინათ, მისი აზრით, ყველასთვის თანაბრად მნიშვნელოვანი იყო და ყოველი მათგანის ზრუნვისა და მეცადინეობის საგანი ის უნდა ყოფილიყო, თაეიანთი ძალ-ღონით ერთად და ძმურად მომსახურებოდნენ ქალაქსა და საზოგადო საქმეს“ (52, 269).

სარწმუნოებრივ პრობლემებზე მსჯელობამ ს. მესხის პუბლიცისტურ ნააზრევში თავი განსაკუთრებული სიმწვავეით 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში იჩინა, რასაც შედეგად საქართველოსთან აჭარისა და ჩვენი ქვეყნის სხვა ძირძველი ტერიტორიების შემოერთება მოჰყვა. სამი საუკუნის მანძილზე სამშობლოს

იძულებით ჩამოშორებული ამ მხარის გამაჰმადიანებული მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქრისტიანობას უკვე იმდენად იყო მოწყვეტილი, რომ ამ სარწმუნოებასთან მიბრუნება წარმოუდგენელ შიშს გვრიდა.

ს. მესხი, იმეამინდელი ჩენი დიდი მამულიშვილების მსგავსად, სრული გაგებით ხედებოდა მათ ამგვარ შიშს და აჭარისადმი მიძღვნილ თავის მრავალრიცხოვან წერილებში დაბეჯითებით იცავდა იმ აზრს, მაჰმადიან ქართველთა რელიგიურ რწმენას უდიდესი სიფრთხილით რომ უნდა მოეკიდებოდით და მათზე ყოველგვარი სარწმუნოებრივი ძალდატანებისაგან თავი შეეფუკავენინა.

აი, რას წერდა იგი ამასთან დაკავშირებით ერთგან: „აუცილებლად საჭიროა, რომ ჩვენ არ შევესოთ ახლად-შეძენილ ქართველების სარწმუნოებას. ჩენი პაპრი ეს არის, რომ არა თუ ძალდატანებით, ქადაგებითაც, ტყბილი სიგყვებითაც კი არ უნდა ვეყადოთ ჩვენ, განსაკუთრებით ამ თავით, მაჰმადიანი ქართველების გაქრისტიანებას, გამართლმადიდებლობას; წინააღმდეგ შემთხვევაში, უეჭველია, რომ ჩვენ თავიდანვე შევაძულებთ იმათ ჩვენს თავს, თავიდანვე განზე დაგვიწყებენ ყურებას. სარწმუნოება სინიდისის საქმეა, ერთობ ფრთხილად უნდა შეეხოს იმას კაცი, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც წინ მაჰმადიანის სარწმუნოების კაცი გიდგია. არც ქადაგობა, არც რჩევა არ არის საჭირო ამ შემთხვევაში. თვითონ, თავის თავად თუ გაიგებენ და დარწმუნდებიან ქრისტიანი სარწმუნოების უმჯობესობაში და მიიღებენ ამ სარწმუნოებას, სომ კარგი, თუ არა იყვნენ, დარჩნენ ისე, როგორც არიან. სარწმუნოების განსხვავება არ დააბრკოლებს, არ დაუშლის ჩვენსა და იმათ ძმობას და ერთობას“ (52, 14).

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხის ამ ბრძნული მოსაზრების გამოთქმიდან ძალზე დიდი დრო გაეიდა, ჩენი აზრით, იგი დღესაც მთლიანადაა მისაღები, როგორც ერთ-ერთი ფუძემდებლური პრინციპი ჩენი ქვეყნის ეროვნულ-სარწმუნოებრივი პოლიტიკისა.

მსგავსი დამოკიდებულება მაჰმადიან ქართველთა რელიგიური აღმსარებლობისადმი ს. მესხს სხვაგანაც ბევრჯერ აქვს გამოხატული. იგი არა მარტო უბრალოდ აღევენებდა თვალს ახლადშემოერთებულ აჭარაში მიმდინარე მოვლენებს, არამედ თავადაც აქტიურ პრაქტიკულ მონაწილეობას იღებდა მათს გადაწყვეტაში და ახლო ურთიერთობა ჰქონდა დამყარებული ჩვენს მაჰმადიან მოძმეებთან.

როგორც ცნობილია, თურქეთის მთავრობა ყველაფერს აკეთებდა აჭარის მოსახლეობის იმაში დასარწმუნებლად „ახლად შემოსული

რუსის მთავრობა“ ხალხს ძალით რომ გააქრისტიანებდა. ს. მესხი ამ ხმებს მოჰორილსა და უსაფუძვლოს უწოდებდა და მთავრობას ისეთი პოლიტიკის გატარებისკენ მოუწოდებდა, რითაც ადგილობრივ მოსახლეობას დაარწმუნებდა, რომ „რუსები მართლა იმათი სარწმუნოების შესაღწეობებლად არ მიდიოდნენ იმათთან“ (52, 29).

ძალად გაქრისტიანების შიშით შეპყრობილ ადგილობრივ მოსახლეობაში უმეტესობა ისეთი ადამიანები იყვნენ, რომელთაც მართალია თავიანთი ქართველობა არ ეუჭვებოდათ, მაგრამ არც მაპატიმრობა ეთმობოდათ. ს. მესხი სწორედ ამგვარ პიროვნებად მიიჩნევს ხასან-ბეგი ბეჟან-ოღლის, ჩაქვის მეზაგონესა და ბათუმში დიდი მამულების მფლობელ დიდგვაროვანს, „მიდრეკილებით, ხასიათით, ჩვეულებით, გონებით და გულით, თუმც ნამდვილ მაჰმადიანსა და ფანატიკოსს თავის სარწმუნოებაში“, მაგრამ „ნამდვილ ქართველ კაცს“ (52, 45).

ხასან-ბეგი საქართველოსთან აჭარის შეერთებას შიშით პირველ ყოვლისა იმიტომ ხელებოდა, რომ ამით ადგილობრივ მოსახლეობას, მისი აზრით, გაქრისტიანების საფრთხე ემუქრებოდა. ს. მესხის თქმით, „ეს გარემოება მას ყველაზე უფრო აწუხებდა“, რადგანაც გაქრისტიანება მისთვის უაქტობრივად გარუსებას ნიშნავდა. ს. მესხს ხასან-ბეგი ისეთ პიროვნებად მიაჩნდა, რომლისთვისაც „ნაციონალობას პატივი არ ჰქონდა“ და იგი „ყველა იქაურ ქართველს თათარს ეძახდა“.

მართალია, მან გადმოცემით ისიც იცოდა, თამარ დედოფლის ეპოქაში „ჩვენ ძმები რომ ვყოფილვართ, ერთი მეფე გვყოლია და ერთად გვიცხოვრია. მაგრამ მას აქეთ, რაც ისინი თათარს შეუერთდნენ, ოთხასი წელი გავიდა და ახლა სხვანი იყვნენ“.

ს. მესხის მიერ მოწვედილი ეს ინფორმაცია მოვლენათა თვითმხილველი კაცის თვალით გვამცნობს იმ რთულ ვითარებას, რომელიც სამასწლოვანი იძულებითი განმორების შემდეგ სუფევდა დელასამშობლოსთან ახლადშემოერთებულ აჭარაში. დამოწმებული წერილებით კიდევ ერთხელ შეგვიძლია დავინახოთ ის სასიკეთო ეროვნულ-სარწმუნოებრივი გარდატეხა, რომელიც ხასან-ბეგისა და მისეზურად მოაზროვნე ქართველ მაჰმადიანთა ცნობიერებაში მოხდა XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულიდან ღელმდე.

8) **შეშინებისგან შიშის აღქმის მიხედვით.** ს. მესხი XIX საუკუნის იმ ქართველ მოღვაწეთა წარმომადგენელია, რომელნიც აქტიურად იბრძოდნენ ქალთა უფლებების დასაცავად. ევროპული და ამერიკული ცხოვრების ღრმად და საფუძვლიანად მცოდნე პუბლიცისტი აქტი-

ურად ცდილობდა ქართველი ქალი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ფართო ასპარეზზე გამოსულიყო და ქვეყნის აღმშენებლობის პროცესის სრულუფლებიანი მონაწილე გამსდარიყო.

ამის მიღწევის უმთავრეს პირობად მას განათლება მიაჩნდა. იმეამინდელი ჩვენი საზოგადოების კონსერვატული ნაწილისაგან განსხვავებით, ს. მესხი აქტიურად მოითხოვდა ყველა პირობა შექმნილიყო ქალებისათვის ნორმალური განათლების მისაღებად, ვინაიდან „თუ ქალებს რიგიანად გავზრდიდით და გავანათლებდით, მაშინ... ხალხის ცხოვრების საქმე უკეთ წავიდოდა“. და ეს მოხდებოდა იმიტომ, რომ ამ გზით „ქალები ძლიერ კარგათ გაიგებდნენ, რომ განათლება და აღზრდა გააუმჯობესებდა მათ ყოფა-ცხოვრებას და ცოლ-ქმრობით დამოკიდებულებას“. ქალთა განათლების უმთავრესი და უპირველესი სიკეთე, მისი აზრით, ის იქნებოდა, რომ განსწავლული ქალები ქვეყანას განათლებულ შვილებს აღუზრდიდნენ. „ამ საქმის ასრულება დედაზე უკეთ არავის შეუძლია, ეს ჭეშმარიტებაა. მომავალი სიკეთე ყოველთვის დედებზე არის დამოკიდებული“ (50, 41).

დამოწმებულ ფრაგმენტში გამოთქმული შეხედულება ს. მესხს იმდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნია, რომ ეს თეალსამრისი გამჭოლ ხაზად გასდევს მთელ ფემინისტურ თვალთახედვას.

ს. მესხი კარგად ხედავდა, რომ ამის მიღწევა იმხანად მეტად ძნელი საქმე იყო, ვინაიდან საზოგადოების დიდი ნაწილი, მათ შორის თავად ქალებიცა და მათი მშობლებიც, მორჩილად იყვნენ შეგუებულნი არსებულ მდგომარეობას და ამრადაც კი არ მოდიოდათ მისი შეცვლის საჭიროება. პუბლიცისტის თქმით, „მომეტებულს ნაწილს ჩვენის ქალებისას ეგონა, რომ მათი დანიშნულება მიჯნურობაში, განთ ჩაცმაში და სხვა განცხრომაში მდგომარეობდა“ (50, 66).

ამათ საწინააღმდეგოდ ს. მესხს მსოფლიოს განათლებული ქვეყნები მოჰყავდა, სადაც საზოგადოების „კეთილგონიერი ნაწილი“ სრულიად სხვაგვარად ფიქრობდა და ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ „მომავალი კეთილდღეობა და ბედნიერება ყოველი ხალხისა დამოკიდებულია ქალების რიგიან აღზრდასა და იმათ მდგომარეობაზე და ამიტომაც ყოველ ღონისძიებას ხმარობს ამ საქმის წარმატებისათვის“.

ს. მესხი უღრმეს გულისტკივილს გამოხატავდა იმის გამო, რომ აღნიშნული საკითხისადმი იმდროინდელ საქართველოში სრულიად განსხვავებული დამოკიდებულება იყო გაბატონებული და საზოგადოების დიდი ნაწილი ქალისაგან სილამაზისა და მზითუვის მეტს

არაფერს მოითხოვდა. „დიდად სანაღვლეელი და სამწუხარო ამას გარდა ისიც არის, – წერდა იქვე პუბლიცისტი, – რომ ჩვენში დედ-მამები და სასწავლებლები ახალგაზრდა ქალს საკუთრად ქმრისთვის ზრდიან და ამზადებენ და არა თავიანთი თავისათვის... ახლანდელი ქალები დედ-მამის ხელიდან და სასწავლებლებიდან ისე გამოუცდელნი და უხასიათო გამოდიან, იმათ ისე ცოგათ იციან საზოგადოების ცხოვრება, რომ მარტო თავისთავად და სხვების დამოუკიდებლად ცხოვრება სრულებით არ შეუძლიათ“ (50, 67).

ს. მესხს ამგვარი მდგომარეობის მოთმენა ყოველად მიუღებლად მიაჩნდა და აქტიურად მოითხოვდა მის სასწრაფო და დაუყოვნებლივ შეცვლას. იგი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ ევროპისა და ამერიკის განვითარებული ქვეყნების მსგავსად, ჩვენშიც მალე დადგებოდა ის ღრო, როცა „ქალებს უფრო გაეხსნებოდათ ხელები და მიენიჭებოდათ ის უფლებები, რაც აქამდე მარტო მამათ სქესს ჰქონდა მინიჭებული. ერთი სიტყვით, მათაც მიეცემოდათ საშუალება სხვის დამოუკიდებლად ცხოვრებისა“. ამის მიღწევის უმთავრეს და უპირველეს პირობას ს. მესხი „ქალთა საფუძვლიანი სწავლის მიღებასა და გონების გახსნაში“ ხედავს.

იმისათვის, რომ თავის ფემინისტურ შეხედულებებს უფრო მეტი დამაჯერებლობა მისცეს, ს. მესხს უხვად მოჰყავს მაგალითები ევროპისა და ამერიკის განვითარებულ ქვეყნებში ქალთა მდგომარეობიდან. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა მისი ვრცელი წერილი – „რა დაუკარგავთ ქალებს და რას დაეძებენ ისინი?“ (ქურნ. „კრებული“, 1871 წ. № 4, გვ. 14-25).

წერილში ცალკეული ქვეყნების მიხედვითაა დახასიათებული ის მდგომარეობა, რომლითაც ქალები არიან უფლებამოსილნი იქაურ საზოგადოებაში. დასავლეთ ევროპისა და ამერიკის ცხოვრებისეული სინამდვილის საფუძვლიანად გაცნობამ ს. მესხი ნათლად დაარწმუნა იმაში, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ზემოთ აღნიშნული თვალსაზრისით ვითარებამ იქ მკვეთრად და რადიკალურად დაიწყო შეცვლა-გაუმჯობესება. მისი თქმით, ამ ქვეყნებში „ყველასათვის, ვისაც კი გონება მამა-პაპური აზრებითა და ცრუ მორწმუნეობით არ ჰქონდა დახშული“, უკვე ცხადად იყო დამტკიცებული, რომ „ქალი კაცის თანასწორობით არის გაჩენილი და იმის დამონავება, სხვა და სხვა უფლებების წართმევა, სიკეთის მაგივრად ვნებს კაცობრიობას და აფუჭებს მის ბუნებას და ხასიათს“ (50, 93).

თავისი ღროის კონსერვატულ საზოგადოებას ს. მესხი დაბეჯითებით უმტკიცებდა იმ აზრს, რომ „ქალი მარტო შვილოსნობისთვის, ტკბილი

გრძნობებისთვის და ქვეყნიერების დასამშვენებლათ არ იყო გაჩენილი და მის ტვინსაც და ხშირად ხელსაც ისეთნაირად შეეძლო კაცობრიობის სასიკეთოდ მოქმედება და მუშაობა, როგორც კაცებისას“. აქედან გამომდინარე, ს. მესხი სავსებით ლოგიკურად სვამდა საკითხს იმის შესახებ, უფლებრივად ქალსა და მამაკაცს შორის სრული თანასწორობა რომ დამყარებულიყო და ქალებსაც მისცემოდათ საზოგადოებრივ ასპარეზზე თავისუფალი მოქმედების შეუზღუდველი შესაძლებლობა.

ამ თვალსაზრისით ყველაზე მოწესრიგებული მდგომარეობა, ს. მესხის აზრით, ამერიკაში სუფევდა. „არც ერთ ქვეყანაში, – წერდა იგი, – ქალებს ისეთი უფლება არა აქვთ, როგორც ამერიკის მეერთებულ შტატებში. მაგრამ ამასთანავე ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ არც ერთ ქვეყანაში ქალები ისე ენერგიულად და ისეთი ჭკუით არ მოპკიდებიან საქმეს, როგორც ამერიკაში“ (50, 95). ამის დასტურად ს. მესხს მრავალი კონკრეტული მაგალითი მოჰყავს ამერიკელთა ცხოვრებიდან. კერძოდ, მისი ინიფორმაციით, ამერიკელ მასწავლებელთა უდიდეს ნაწილს ქალები წარმოადგენდნენ. გარდა ამისა, ისინი ასეთივე წარმატებით მუშაობდნენ მოსამართლეებად, პროფესორებად, ექიმებად და სხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე.

ყოველივე ამასთან ერთად ს. მესხი ქართულ საზოგადოებას იქვე იმასაც აუწყებს, რომ ნიუ-იორკსა და ვაშინგტონში ქალებმა თავიანთი კონგრესიც შექმნეს „ქალთა პარლამენტის სახელწოდებით, რომელმაც ამერიკის კონგრესში წინადადება შეიტანა ქალებისთვის დეპუტატობისა და საზოგადოებრივ საქმეებში მონაწილეობის უფლების მინიჭების შესახებ.

ქალთა ამგვარი გააქტიურების განმაპირობებელ უმთავრეს ფაქტორად ს. მესხი მათ ფართო განსწავლულობას მიიჩნევს. მისი აზრით, „ყველა ამის მიღწევა მათ არ შეეძლოთ, უმაღლესი განათლების მიღების ნება რომ არ ჰქონოდათ“.

ამერიკაში ქალთა უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესების ერთ-ერთ მთავარ პირობად ს. მესხი იმასაც თვლის, რომ იქ მსოფლიოს განვითარებული ქვეყნებისაგან განსხვავებითაც კი იმ დროისათვის უკვე ჩვეულებრივი ცხოვრების წესად იყო დამკვიდრებული ქალებისა და ეაქების ერთად სწავლა როგორც დაწყებით, ისე უმაღლეს სასწავლებლებში. მაგრამ ამ გარემოების გამო იქ „არც მწეობის დამრღვევი რაიმე მომხდარა ოდესმე და არც საზოგადოთ გასაკიცხი შემთხვევა“.

ქალისათვის მინიჭებულმა ამგვარმა შეუზღუდველმა მოქალაქეობრივმა უფლებებმა, ს. მესხის შეფასებით, არსებითად განსაზღვრეს ის გარემოება, რომ ამერიკაში „ქალს ისეთი შრომის ასპარეზი პქონდა გახსნილი, რომ ყოველთვის შეეძლო თავისი ჭკუითა და ხელებით თავის ღირსება“. ასე რომ, „არც ქმრიანი და არა გასათხოვარი ქალი კაცის მონათ და ჭკუის ბავშვით არ მიაჩნდათ, როგორც სხვაგან“ (50, 96).

მართალია, ქალთა უფლებების ამგვარ დახასიათებაში დღეს ახალი და მოულოდნელი არაფერია, მაგრამ იმ დროისათვის, როცა ს. მესხი მოსამრეხებს გამოთქვამდა, ჩვენი საზოგადოების უდიდესი ნაწილი სულ სხვაგვარად ფიქრობდა და უფლებრივად ქალისა და მამაკაცის ერთმანეთთან გათანაბრების მოთხოვნა ისეთ უაღრესად მწვავე პრობლემას წარმოადგენდა, რომელსაც უამრავი მოწინააღმდეგე ჰყავდა.

როგორც თავად ს. მესხიც აღნიშნავს, ეს საკითხი იმხანად თვით დასავლეთ ევროპის განვითარებულ ქვეყნებშიც კი იდგა საკმაოდ მწვავედ და მტკივნეულად. იმის ნათელსაყოფად, აღნიშნული პრობლემის დროული გადაწყვეტა ს. მესხს რაოდენ მნიშვნელოვნად და სასარგებლოდ მიაჩნდა, მოვიშველიოთ ფრაგმენტი დამოწმებული წერილიდან: „იქნება ამერიკელი ქალების დამოუკიდებლობა იყოს მიზეზი, რომ ამ ქვეყნის ცხოვრებას, სიმდიდრეს და განათლებას თითქმის ყველა ევროპის ხალხი შენატარის. თუ ამაში ერთი იოტი ჭეშმარიტება მაინც არის, მაშინ ადვილათ წარმოსადგენია, რამდენად წინ წაიწევს კაცობრიობის ცხოვრება, როდესაც ყველა ქვეყანაში ქალებს შრომის, განათლებისა და თავისუფლად მოქმედების სრული უფლება მიეცემათ“ (50, 97).

ქალთა მოქალაქეობრივი უფლებების გაფართოების პრობლემა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იმდენად აქტუალური გახდა, რომ, ს. მესხის თქმით, მან კონსერვატიზმით გამორჩეული ინგლისელებიც კი აიძულა ყოველდღიურ ყოფაში ამ თვალსაზრისით მათაც შეეცვალათ ბევრი რამ არსებითად. კერძოდ, იგი კმაყოფილებით ამცნობს ქართველ საზოგადოებას, რომ ბოლო ოცი-ოცდაათი წლის განმავლობაში ინგლისელ ქალთა მდგომარეობა იმდენად გაუმჯობესდა, რომ მათ უნივერსიტეტში თავისუფლად სწავლის უფლებაც მოიპოვეს, საკუთარ ჟურნალ-გაზეთებსაც სცემდნენ, სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობებზეც მუშაობდნენ და საარჩევნო უფლების მოსაპოვებლადაც აქტიურად იბრძოდნენ.

გემოთ აღნიშნული თვალსაზრისით ს. მესხი საფრანგეთშიც მეტად სასიკეთო ძვრებს ხედავდა, ქვეყანაში, სადაც „განათლებულ ხალხთა

შორის ქალს ყველაზე ცუდათ ეპყრობოდნენ და იგი მხოლოდ კაცის სათამაშოთ, დროის გასატარებლად და საარმიყოთ“ გაჩენილ არსებად პყავდათ მიჩნეული (50, 99). ამ მხრივ, ს. მესხის აზრით, გაცილებით უკეთესი მდგომარეობა სუფევდა გერმანიაში, სადაც ქალებს სწავლის შეუზღუდველი უფლება ჰქონდათ მინიჭებული. იგივე ვითარება იყო ესპანეთშიც, შვეიცარიაშიც, ნორვეგიაშიც და სხვა ქვეყნებშიც.

ევროპისა და ამერიკის სახელმწიფოებში არსებული ქალთა მდგომარეობის ამგვარი დახასიათების შემდეგ, ბუნებრივია, გავიჩინდება კითხვა, როგორ აუასებდა ს. მესხი რუსეთში შექმნილ ვითარებას. რამდენადაც იმჟამინდელი ცენზურა ამის შესაძლებლობას აძლევდა, ს. მესხმა აშკარად გამოხატა თავისი უკმაყოფილება ამ მხრივ რუსეთსა და შესაბამისად საქართველოშიც არსებული არასასურველი მდგომარეობის გამო.

მიუხედავად იმისა, რომ ქალთა უფლებების გაუმჯობესებაზე რუსეთში 60-იანი წლებიდან დაიწყო საუბარი, პრაქტიკულად ამ მიმართულებით ს. მესხი თითქმის ვერავითარ სასიკეთო ცვლილებას ვერ ხედავდა და ქალების აქტიურობას, მიეღწიათ პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლის უფლების მოპოვებისათვის, დადებითი შედეგი არ მოჰყოლია. „1868 წელს, – წერს იგი, – ოთხასზე მეტმა ქალმა შეიტანა ქალაღდი უნივერსიტეტში და ქალებისათვის ლექციების სმენის უფლებას თხოულობდა. ყველა რუსეთის ქალაქიდან მოსდიოდათ მაშინ პეტერბურგის ქალებს ადრესები, რომელშიაც თანაგრძნობას და მადლობას უცხადებდნენ მათ ამ საქმეში მეცადინეობისათვის. მაგრამ სასალხო განათლების სამინისტრომ უპასუხა მათ, რომ ქალებისათვის სხვა საკუთარი სასწავლებლებია გახსნილი, სადაც სწავლის მიღება შეგიძლიათო და ქალების უნივერსიტეტში შესვლა კი ჯერ-ჯერობით უდროოთ დაინახა და ამიტომ უარი უთხრა პეტერბურგის ქალებს“ (50, 102).

ასე კონგრასტულად განსხვავებული ვითარება არსებობდა აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით რუსეთსა და ევროპა-ამერიკის ქვეყნებს შორის, რაც ს. მესხის დიდ მოქალაქეობრივ უკმაყოფილებას იწვევდა.

ამგვარი სულისკვეთებით განმსჭვალული პიროვნება, ბუნებრივია, დიდი ენთუზიაზმით დაუჭერდა მხარს ყველა სიახლეს, რაც ქალთა უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესებას დაისახავდა მიზნად. კერძოდ, ასე მოხდა თბილისში კლასიკურ გიმნაზიასთან საქალგობო კურ-

სების გახსნასთან დაკავშირებით. როგორც ცნობილია, ეს კურსები 1869 წელს გაიხსნა ბ. ლოლობერიძის, ლ. მოძალექის, ვ. ქელიასოვ-სკისა და რ. შენგერის ინიციატივით.

აი, რას წერდა ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთი „დროება“: „პირველ დაწყებით სწავლებაში ქალების შრომას წლითი წლობამდე უფრო დიდი მნიშვნელობა ეძლევა თფილისში.

პირველ დაწყებით საქალებო შკოლებში და საქალებო სასწავლებელთა მდბბბბ კლბსებში ბსწბველიბნ ქბლები და ბმბს გბრდბ კერძო სბხლებშიბც ბვერგბნ ბსწბველიბნ ბსბნი. კბრგბდ მომბბბდებულ ქბლებს ძბლიბნ ბთბბვენ და ბმდენი კი ბრბბენ ბრბს. ბმბსბთვის ბუციბლებბდ სბჭბბრო გბხბდ სბმოსწბველო (პედბგოგიური) კურსების დბბრსებბ ქბლებისბთვის.

ბმ მოთბბენბლებბს სრულიბდ დბბკმბყოფბლებს სბმოსწბველო პედბგოგიური კლბსი, რომლის დბბრსებბსბც ფბქრობენ პბრველი თბნ-რბგბს ქბლთბ სბსწბველებელთბნ...“ („დროებბ“, 1869 წ. № 51). კურსებზე სწბველების ებდბ ერთი წელიწბდი ბყო. ს. მესხბს თქმბთ, ეს ბყო „პედბგოგიური კურსები, სბცბ ემბბდებბდნენ შემდევ გუეერბნბ-ტებბ, შკოლების მბსწბველებლები და დებებბ“.

ს. მესხბ ბლნბმწული სბსწბველებლის გბხსნბს გბნსბკუთრებულ მნბმ-ენელობბს პბრველ ყოვლისბ ბმბგომბც ბძლებდბ, რომ ბმბთ სბსბკუ-თბდ ბწყებდბ რლებევბს ბმქბმბნდელი ჩენბი სბზოგბდობების კონსერ-ვბტული ნბწბლის ცნობბერებბ. ბმბს დბსბმტკბცებბდბ, რომ ბსბნი ქბლისთვის სწბველბ-გბნბთლებბს მბლებბს ყოვლბდ უსბრგებლო სბქ-მებდ მბბჩნებდნენ, ს. მესხს ბსეთბ მბგბლითბ მოჰყბვს: დბბრსებბდბნ ერთბ წლის შემდევ მბს მბერ დბსბხებლებული სბსწბველებლის ბთბმო-ცი მოსწბელიდბნ ქბრთველი მბბლოდ თბუთმებტი ყოფბლბ (50, 83), რბც ნბთლბდ გბმოხბტბვდბ ბმ ნბჰბლისტურ დბმოკბდებულებბს, რბ-სბც ბმქბმბნდელი ჩენბი სბზოგბდობების უდბდესბ ნბწბლი ბჩენდბ ქბლ-თბ გბნბთლებბსბდმბ.

ბმ ბმბბთ ბშკბრბდ უკმბყოფბლო ს. მესხბ კბდევ ერთხელ ცდბ-ლობს სბზოგბდობების ბმბში დბრწმუნებბს, „ქბლებს კბცებზე უკუთ-თუ ბრბ, მბთსბვბთ მბბნც რომ შემუძლიბთ სწბველებბ“ დბ ნბთქებბმ-სბთვის მებტი დბმბჯერებლობბს მბსბცემბდ ბსევ ბმერიკბს მბგბლი-თბ მოჰყბვს, „სბცბ ხბლბს გბნბთლებბ ქბლების ხელშიბ“.

მბუხებდბვდ ბმბსბ, რომ ს. მესხბ უდბდეს კმბყოფბლებბს გბმოთ-ქებბს სბქბლებო სბსწბველებლის ფრბდ კეთბლშობბლური მბსბბს მბმბრთ, ბქვე ბგბ ბქ მბმდბნბრე სბსწბველო პროცესბს ზოგბერთ ბრბ-

სასურველ მხარეზეც ამახვილებს ყურადღებას. კერძოდ, სასწავლებელში, რომელიც აღმზრდელ-მასწავლებლებს ამზადებდა, არც პედაგოგიური ციკლის საგნებს ასწავლიდნენ და მშობლიური ენაც მთლიანად უგულებელყოფილი იყო. „თუ ამ ქალებიდან, – წერდა პუბლიცისტი, – პედაგოგები გამოვლენ, უეჭველია, რომ უმეტესი ნაწილი იმათგან ჩვენში იმოქმედებენ, ჩვენ შვილებს ასწავლიან და ჩვენში იცხოვრებენ. მაშასადამე, იმათთვის აუცილებლად საჭიროა აგრეთვე აქაური ადგილობრივი ენების ცოდნა, რადგან პირველ დასაწყისში სწავლა ყოველთვის მობლიურს ენაზე უნდა მიეცეს ყმაწვილს“ (50, 84).

ქალთა პედაგოგიური კურსების ხელმძღვანელობამ ნაწილობრივ მართლაც გაითვალისწინა ს. მესხის ეს შენიშვნა და სასწავლო გეგმაში კვირაში ორი საათი დაუთმო პედაგოგიკას (50, 452).

თავისი პუბლიცისტური ნაწერებით ს. მესხი აქტიურად დაუპირისპირდა იმეამინდელ რუსეთის იმპერიაში მტკიცედ დამკვიდრებულ იმ საგანმანათლებლო სისტემას, რომლის მიხედვითაც მკაცრად იყო აკრძალული ქალებისა და ვაჟების ერთად სწავლა. იგი პრინციპულად არ იზიარებს აღზრდა-განათლების ამ წესს და ღრმადაა დარწმუნებული იმაში, რომ „ქალისა და ვაჟის ერთმანეთის მომორება და განსხეავებული აღზრდა მავნებელია და არა გამოსადეგი“. იმათ, ვინც აღზრდის ამგვარ წესს იცავს, ს. მესხის აზრით, დავიწყებული აქვთ ის ჭეშმარიტება, ქალიც და ვაჟიც „ერთ დროს ერთსა და იმავე საზოგადოებაში რომ იცხოვრებენ“, რომელიც ორივე მხარეს „ერთნაირად მოსთხოვს თავის საჭიროების დაკმაყოფილებას და წყალობის მოსაპოვას“ (50, 131).

ს. მესხი უღრმეს გულისტკივილს გამოხატავს იმის გამო, რომ ევროპისა და ამერიკის განვითარებული ქვეყნებისაგან განსხეავებით, სადაც დიდი ხანია მიხვდნენ ამ ჭეშმარიტებას, მისი დროის ჩვენი საზოგადოება ქალისა და ვაჟის ერთად სწავლას „მნეობის შემარყეველ“ მოვლენად მიიჩნევდა. ამიგომაც, ღრმად დარწმუნებული თავისი თვალსაზრისის სიმართლეში, იგი დაბეჯითებით უჭერდა მხარს ისეთი სკოლების გახსნას, სადაც ვაჟებთან ერთად ქალებსაც მიეცემა მოღატო სწავლის შეუზღუდველი უფლება.

როგორც რუსეთისა და საბჭოთა კავშირის სწავლა-განათლების ისტორია ადასტურებს, ს. მესხის მიერ ესოდენი სიმწვავეით დასმული ამ პრობლემის დადებითად გადაწყვეტა არა თუ იმ დროისათვის ვერ მოხერხდა, არამედ შემდგომშიც საკმაოდ დიდხანს იდგა ჩვენი საგანმანათლებლო სისტემის წინაშე და ქალებისა და ვაჟების ერთმა-

ნეთისგან გამიჯნულ სწავლებას საბოლოო წერტილი მხოლოდ XX საუკუნის 50-იან წლებში დაესვა.

XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან ბევრი ქართველი ახალგაზრდა სწავლის გასაგრძელებლად ევროპის ქვეყნებში მიემგზავრება. მათ შორის ქალებიც საკმაოდ იყვნენ. აი, რას წერდა ამასთან დაკავშირებით 1872 წლის 26 იანვარს ს. მესხი კ. ლორთქიფანიძეს: „ჩემი ძმა ივანე ახლა ციურისშია. ისა და ვლადიმერ ნიკოლაძე ერთად წავიდნენ. ამას გარდა ოთხი სხვები არიან ახლა ჩვენები შვეიცარიაში... ეს კიდეუ არაფერი; ერთი ჩვენებური ქალიც მიდის მალე იქ მედიცინის სასწავლებლად“ („მნათობი“, 1932 წ. № 8-9, გვ. 202).

ს. მესხი თავიდანვე აქტიური მხარდამჭერი გახდა ამ პროცესისა. უცხოეთში ქართველ ქალთა უმაღლესი განათლების მიღებისადმი მის ინტერესს მნიშვნელოვანწილად ზრდიდა ის გარემოებაც, რომ მათ შორის ერთ-ერთი პირველთაგანი მისი საცოლუე იყო.

ამ მოვლენამ იმეამინდელი ჩვენი საზოგადოების კონსერვატული ნაწილის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ბევრს არ ეჭაშნიკებოდა ის ამბავი, რომ „გასათხოვარი ქალი თავის კერას სტოვებდა და სადღაც უცხო ქვეყანაში მიდიოდა მარტო უმაღლესი განათლების მისაღებად“. მათი აზრით, „ეს მეორეთ მოსელის და ქვეყნის უკულმა დაბრუნების ნიშანი იყო“ (50, 250).

ს. მესხი და იმეამინდელ ქართველ მამულიშვილთა თვალსაჩინო წარმომადგენლები კი ამ მოვლენას სულ სხვა შეფასებას აძლევდნენ. მათი აზრით, ეს ამბავი ქვეყნის დაღუპვას კი არ ნიშნავდა, არამედ მისი სიკეთის და წარმატების დამადასტურებელი მოვლენა იყო, რაშიც ხალხს პირველ ყოვლისა თავად ეს ქალები დაარწმუნებდნენ, როდესაც განსწავლულნი თავიანთ ქვეყანას დაუბრუნდებოდნენ უკან და „თავის ცოდნითა და გონიერი ცხოვრებით არა მცირედ სარგებლობას მოუტანდნენ მას“. ისინი ს. მესხს იმ ადამიანებად მიაჩნდა, რომლებიც პირველები „აღუდგნენ წინ საზოგადოების ბრმა აზრს და მოახერხეს თავის გონიერს გზაზე დადგომა“. ამით მათშიც წარმატებით „იწყებოდა ის მოძრაობა და ლტოლვილება უმაღლესი განათლებისადმი“, რასაც იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი მასშტაბები ჰქონდა შეძენილი ევროპისა და ამერიკის განვითარებულ ქვეყნებში.

როგორც ცნობილია, 1873 წლის 21 მაისს რუსეთის მთავრობის მიერ გამოცემული ბრძანებით ძალზე შეიზღუდა ევროპაში უმაღლესი განათლების მისაღებად ქალების გამგზავრება. ამავე ბრძანებით სტუდენტ ქალებს წინადადება ეძლეოდათ დაეტოვებინათ უნივერსი-

ტეტი, რადგან საზღვარგარეთ განათლებამიღებულთ რუსეთში სამსახურს მაინც არ მისცემდნენ. გარდა ამისა, საზღვარგარეთ განათლების მისაღებად წასულ ქალებს აღნიშნული „ბრძანება იმის გამოც სცხებდა ჩირქს, თითქოს ისინი იქ სწავლას კი არ მისდევდნენ, არამედ თავისუფალი ყოფა-ქცევით სიამოვნების გრძნობებს იკმაყოფილებდნენ. ამგვარმა უხამსმა ცილისწამებამ ის შედეგი გამოიღო, რომ ზოგიერთმა უცხოელმა რუსეთიდან და რუსეთის ქვეშევრდომი ქვეყნებიდან ჩასულ ქალებს ისე დაუწყო ცქერა, როგორც მსუბუქი ყოფა-ქცევის ადამიანებს“ (48, 253).

აღნიშნულმა „განკარგულებამ“, მართალია, პროგრესულად მოაზროვნე პიროვნებათა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია, მაგრამ ისინი გულს მაინც არ იტეხდნენ და თავს იმით იმშვიდებდნენ, რომ ამგვარი რეაქციული დადგენილებები მხოლოდ დროებითი მოვლენა იყო. აი, რას წერდა ამასთან დაკავშირებით ს. მესხი კექეს 1873 წლის 27 მაისს: „მე დარწმუნებული ვარ, რომ სანამ თქვენ მანდ სწავლას შეასრულებდეთ და ჩამოხვიდოდეთ, მანამ ბევრი მაგისტანა განკარგულება შეიცვლება და საზოგადოთ ქალებს ბევრი უფლება მიემატება. ამ განკარგულების აზრი ის არის, რომ ქალებს საზღვარგარეთ სწავლა და განათლება მოუსპოს... მმართველობას არა სურს, რომ უცხო ქვეყნის თავისუფალი ცხოვრება და უკეთესი სწავლა მიიღონ იმის „ქვეშევრდომებმა“. მაგრამ ყველა ეს, უეჭველია, თქვენ არ შეგაშინებთ“ (48, 41).

მიუხედავად იმისა, რომ სწავლისადმი ჩვენი „განათლებული ქალების“ მიერ გამოვლენილი ინტერესი ს. მესხს დიდ კმაყოფილებას გვრიდა, იგი იქვე მათი ცხოვრებისეული პასიურობის გამოც გამოთქვამდა აშკარა უკმაყოფილებას და ასეთ რჩევადარიგებას აძლევდა: „დროა, რომ შენ სხვის შეუმჩნეველად და სხვის ურჩევლად იარო ცხოვრების გზაზე! დროა, მუდამ, როდესაც საქმის გაკეთება გინდა, სხვას კი არ ეკითხებოდე, შენს ჭკუას, შენს გონების გამჭრიახობას და სინდისს ჰკითხავდე – როგორ უნდა მოვიქცე, ამ შემთხვევაში როგორ უნდა გავიარო... ვისაც მუდამ სხვისი იმედი აქვს, ვინც მუდამ სხვის ხელმძღვანელობის ქვეშ სიარულს არის მიჩვეული, იმისაგან ძნელათ თუ რამე გამოვა ხეირიანი“ (48, 23). ს. მესხის აზრით, „ჩვენი განათლებული ქალები“, პირველ ყოვლისა მხოლოდ ამ გზით დაამტკიცებდნენ იმას, რომ ისინი „გონება გახსნილნი, ჭკვიანნი და საზოგადოებისთვის გამოსადეგნი წევრნი“ არიან. მარტო „ცარიელი ყვირილით კი, რომ ჩვენ, ქალებიც, კაცების თანასწორნი ვართო, არაფერი არ გამოვიდოდა“ (48, 126).

იგი დიდი კმაყოფილებით ესალმებოდა იმ ფაქტს, რომ ჩვენი „განათლებული ქალები“ საზოგადოებას ამ იმედებს არ უწბილებდნენ და წარმატებით იყვნენ შეჭილებულნი არაერთ დიდმნიშვნელოვან საქმეს. ს. მესხის აზრით, ერთ-ერთი სწორედ ამგვარი მოვლენა იყო ქართველი ქალების მიერ თარგმნილი და 1872 წელს გამოცემული უცხოელ ავტორთა მხატვრული ნაწარმოებების კრებული. ამ წიგნის გამოცემა იგი ნათლად დაარწმუნა იმაში, რომ ჩვენში „მართლა გამოჩნდნენ ქალები, რომლებიც თავიანთ სურვილს მარტო სიტყვებით არ აცხადებენ“ (50, 279). მიესალმებოდა რა ამ დიდმნიშვნელოვან მოვლენას, ს. მესხი გამოთქვამდა იმედს, რომ მთარგმნელ ქალთა ამ სამკაცოან ჯგუფს (ეკ. გაბაშვილს, ეკ. მელიქიშვილსა და ელ. ყიფიანს) სულ მალე სხვებიც მიემატებოდნენ და ქართველი ქალები მეტი აქტიურობით დაიწყებდნენ მოღვაწეობას ჩვენი ცხოვრების ყოველ სფეროში.

თ) შეხედულებანი სწავლა-აღზრდის საკითხებზე. ს. მესხის მსოფლმხედველობრივი მრწამსის შესწავლის დროს ცალკე უნდა გამოვეყთ მისი შეხედულებანი სწავლა-აღზრდის საკითხებზე. მან, როგორც განმანათლებელმა, თავისი პრაქტიკული მოღვაწეობითაც და თეორიული ნააზრევითაც დიდი როლი შეასრულა იმეამინდელ საქართველოში სწავლა-განათლების საქმის გასაუმჯობესებლად და ევროპულ საგანმანათლებლო სისტემასთან დასაახლოებლად. როგორც ს. მესხის წერილებიდან ნათლად ჩანს, იგი საკმაოდ ღრმად და საფუძვლიანად იყო გარკვეული თავისი დროის ევროპული და ამერიკული სწავლა-აღზრდის სისტემების არსში. ეს ცოდნა მას არა მარტო თეორიულად ჰქონდა მიღებული, არამედ პრაქტიკულადაც ახლოს იცნობდა რუსეთისა და ევროპის (პირველ ყოვლისა შვეიცარიისა და საფრანგეთის) სასწავლო-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს.

ერთ-ერთი არსებითი და განმსაზღვრელი პრინციპი, რომელიც ს. მესხის მთელ საგანმანათლებლო პროგრამას უდევს მკვიდრ საფუძვლად, სწავლა-აღზრდის საყოველთაოობა და მასობრიობაა. თავის პუბლიცისტურ წერილებში იგი განუხრელად იცავდა ამ თვალსაზრისს და დაბეჯითებით ამტკიცებდა, რომ სწავლა-განათლება დიდ პრაქტიკულ უკუგებას მხოლოდ მაშინ მოგვეცემა, როცა მის მაღლს მთელი მოსახლეობა ემხიარებოდა.

ს. მესხის სასწავლო-საგანმანათლებლო პროგრამაში განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონდა მიქცეული ე. წ. „მდაბიო ხალხის განათლებისა და ხეირიანი აღზრდის აუცილებელი საჭიროების“ ერთმნიშ-

ვნელოვნად აღიარებას. ევროპისა და ამერიკის განვითარებული ქვეყნების გამოცდილებაზე დაყრდნობით, იგი დაბეჯითებით ქადაგებდა იმ აზრს, რომ სხვაგვარად ქვეყანა არსებით და მნიშვნელოვან წარმატებას ვერ მოიპოვებდა. „თუ გნებათ, რომ რომელიმე სახელმწიფოს კეთილდღეობა და სიმდიდრე გაიგოთ, – წერდა ის ერთგან, – შედით მდაბიო კაცის სახლში და დახედეთ, როგორ ცხოვრობს ის. თუ მდაბიო ხალხი კარგად, უნაკლულად ცხოვრობს, მაშინ თქვენ შეუცდომლათ შეგიძლიათ თქვათ, რომ ეს სახელმწიფო მდიდარია და განათლებული. შესაძლებელია, რომ რომელიმე ქვეყანაში იყვნენ ბევრი მილიონის პატრონები, ბევრი ჟაბრიკები, ქარხნები, მარმარილოს სახლები და სხვა, მაგრამ თუ ამ დროს მდაბიო ხალხი, რომელიც ყველგან მომეტებული ნაწილია, ღარიბად ცხოვრობს და განათლებულია, რასაკვირველია, მაშინ არ ვიგეყვი, რომ იმ ქვეყნის ხალხი კეთილდღეობდეს. აგრეთვე განათლებასაც: რაც უფრო თანასწორად არის რომელიმე სახელმწიფოში ის გავრცელებული, ისე უფრო განათლებულ სახელმწიფოდ ჩაითელება ის და უფრო მეტ სარგებლობას მოიგანს განათლება“ (50, 38).

მდაბიო ხალხის განათლების დონის ამაღლების პრობლემით ს. მესხის ამგვარი დაინტერესება პირველ ყოვლისა იმით იყო განპირობებული, რომ ამ თვალსაზრისით საქართველო ევროპისა და ამერიკის განვითარებულ ქვეყნებს იმხანად არსებითად ჩამორჩებოდა. ს. მესხი ცდილობდა სწავლა-განათლების მასობრიობის დამკვიდრებით რამდენადმე მაინც გადაეჭრათ ეს პრობლემა და თავისი მცდელობისთვის მეტი დამაჯერებლობის მისაცემად ჟღეროდ მოჰყავდა მაგალითები აღნიშნული თვალსაზრისით ევროპასა და ამერიკაში არსებული მდგომარეობიდან.

ამ მსრივ ყველაზე სამაგალითო ქვეყნად მას უწინარეს ყოვლისა აშშ მიაჩნია. მართალია, მისი შეფასებით, მასობრივი განათლების საქმე ინგლისშიც, საფრანგეთშიც, გერმანიაშიცა და ევროპის სხვა სახელმწიფოებშიც მაღალ დონეზე იდგა, მაგრამ ამერიკა მაინც ყველასგან განირჩეოდა. ს. მესხის აზრით, თუმცა ამერიკაში „იმდენს და ისეთ სწავლულებს ვერ ნახავდით, რომელთაც შესანიშნავი რამ გამოეჩინოსთ მეცნიერებაში, მაგრამ ეს გასაკვირველიც არ იყო, ვინაიდან ამერიკელები ჯერ-ჯერობით იმას ცდილობდნენ, რომ თავის ცხოვრება დაეწყოთ და ამიგომ ვერ ახერხებდნენ მეცნიერებისათვის თავი შეეწირათ. იმათ იმდენად გააუმჯობესეს თავიანთი ცხოვრება და იმდენი შეძლება აქეთ, რომ შეუძლიათ შესწირონ თავი

მეცნიერების საგნების გამოკვლევასაც. არც სიმდიდრეა იქ რამდენიმე კაცის ხელში ჩავარდნილი ისე, როგორც ანგლიაში; მაგრამ რომ ნახოთ იქაური ხალხის ცხოვრება საზოგადოთ, თქვენ დარწმუნდებით, რომ იმას ლუკმა პურის შოვნა არ უჭირს... გაჩნდება თუ არა იქ სადმე სოფელი ან ქალაქი, პირველი მათი გზუნვა ის არის, რომ სახალხო შკოლა გამართონ და მისცენ თავიანთ შვილებს სწავლის ღონისძიება“.

ეს სტრიქონები 1869 წელს იწერებოდა, თითქმის 140 წლის წინათ, და მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი რამ ავტორისეულ თვალსაზრისში საღაგოა და დასაზუსტებელი, ამ მსჯელობის ძირითადი პათოსი, ვუიქრობთ, დღესაც მისაღებია და აქტუალური. ამერიკისადმი თავისი ამგვარი დამოკიდებულებით ს. მესხმა კიდევ ერთხელ დაადასტურა, რომ იგი პროამერიკული პოზიციის მკვეთრად და მკაფიოდ გამოხატული ერთ-ერთი პირველი ქართველი მამულიშვილია.

მაგრამ რაგინდ მისაღებიცა და მოსაწონიც არ უნდა იყოს ამერიკულ-ევროპული გამოცდილება, ს. მესხი მის ბრმად და მექანიკურად გადმოღებასა და დანერგვას მაინც პრინციპულად არ უჭერს მხარს. გარდა იმისა, რომ საამისოდ ჩვენ არც მატერიალური პირობები გვქონდა და არც საკანონმდებლო ბაზა, ამ ნაბიჯს ვერც ჩვენი ეროვნული ბინებისა და ტრადიციების გაუთვალისწინებლად გადავდგამდით.

ს. მესხი, როგორც რეალურად მოაზროვნე პიროვნება, კარგად ხედავდა, რომ მართალია, იმხანად ჩვენ არც ამერიკის წაბაძვა შეგვეძლო და არც ევროპისა, მაგრამ იმის გაკეთებას კი ნამდვილად მოეახერხებდით, სახალხო სკოლებისადმი მეტი ყურადღება რომ გამოგვეჩინა. „მე მგონია, – წერდა იგი, – თუ სხვაგან ოცი მოსახლე კაცი ახერხებს შკოლის შენახვას, ჩვენში ასს, ორასს მოსახლეს მაინც შეუძლია შეერთდეს ამ საქმისათვის ერთად და პატარა სოფლის შკოლა გახსნას თავის ხარჯით. ნასწავლი და გამოცდილი პირების ვალია ითაონ ამ საქმეში და უხელმძღვანელონ ხალხს“ (50, 39).

როგორც დამოწმებული ციტატითაც ნათლად ჩანს, თავისი საგანმანათლებლო პროგრამის შესრულების საქმეში ს. მესხი დიდ პასუხისმგებლობას უპირველეს ყოვლისა თავად ხალხს, საზოგადოებას აკისრებდა, ვინაიდან ხელისუფლებიდან თანადგომისა და ფინანსური მხარდაჭერის იმედი ნაკლებად ჰქონდა. მან კარგად იცოდა, რომ რუსეთის იმპერიის უმაღლესი ხელისუფლება ქართველი ხალხის განათლების ღონის ასამაღლებლად და განსაფითარებლად ხელის შეშლის მეტს არაფერს გააკეთებდა. ამიტომაც გადაჰქონდა მას მთავა-

რი აქცენტგი თავად ხალხსა და ჩვენი ერის განსწავლული შვილების პირად აქტიურობაზე.

მსგავსად ევროპისა და ამერიკისა, ს. მესხმა ერთ-ერთმა პირველ-თაგანმა მოითხოვა ჩვენში საეკლესიო პირველდაწყებითი განათლების შემოღება. მიუხედავად იმისა, რომ იმეამინდელი საზოგადოების მნიშვნელოვან ნაწილს, მისი აზრით, კარგად არ ჰქონდა გაცნობიერებული ამ გადაწყვეტილების უდიდესი სიკეთე, მთავრობას შეეძლო ამ საქმის უსათუოდ მოსაწესრიგებლად საჭიროების შემთხვევაში ძალაყ ეხმარა და „ყოველი კაცი ეალღებული გაეხადა, რომ თავის მთამომავლობა სრულიად უსწავლელი არ დაეგოვებინა“ (50, 229).

იმისათვის, რომ თავისი მოსაზრებისათვის მეტი დამაჯერებლობა მიეცა, ს. მესხს მაგალითად ევროპის განვითარებული ქვეყნები მოჰყავდა, სადაც „ეკლესიულებითი სწავლის შემოღება“ კანონით იყო დამტკიცებული. ევროპისაგან განსხვავებით, ამ კანონის მიღება, როგორც ს. მესხი ამბობს, ამერიკაში საერთოდ არ ყოფილა საჭირო, ვინაიდან „იქ ხალხი იმდენათ განათლებულია, რომ ყველაზე პირველათ შვილების განათლებას აქცევს ყურადღებასა... როდესაც ამერიკაში ახლად შენდება პაგარა სოფელი, ყველაზე პირველად იქ სოფლის შკოლას აშენებენ.“ ასე რომ, ს. მესხის აზრით, „ამერიკელებს, რომელთაც ასე კარგად ესმოდათ განათლების მნიშვნელობა, რასაკვირველია არა თუ ძალდაგანება, გახსენებაც კი არ სჭირდებოდათ, რომ თავიანთი შვილებისთვის განათლება მიეცათ“ (50, 230).

ს. მესხის აზრით, ეკლესიულებითი სწავლა ძირითადად თუმცა ფასიანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ იმ მშობლებს, რომელთაც საამისოდ საჭირო თანხის გადახდის შესაძლებლობა არ ექნებოდათ, სახელმწიფო ხაზინა უნდა დახმარებოდა.

ს. მესხის უღრმეს გულისტკივილს იწვევდა ის გარემოება, რომ „ჩვენი ახალგაზრდობის აღზრდისა და განათლების საქმე თავიდანვე უკუღმართად მიდიოდა“. სწორედ ამ „უკუღმართობის“ გამომეყენე უპირველეს და უმთავრეს ფაქტორად მიაჩნდა მას ჩვენს სასწავლო დაწესებულებებში გაბატონებული სწავლების ის სისტემა, რომლის მიზანი იყო ბავშვების გულში „თავიდანვე მოეკლათ და გაექარებინათ ყოველივე კეთილ-შობილური გრძნობა, სამშობლოს სიყვარული, საზოგადო სარგებლობისათვის კერძო ინტერესების დავიწყება, გმირობა, დამოუკიდებლობის სიყვარული, თავის ხალხის, თავის ენისა და ლიტერატურის თანაგრძნობა“ (52, 127).

ამიგომაც იყო, რომ ამგვარი მდგომარეობით გულნატკენი პუბლიცისტი უდიდესი კმაყოფილებითა და სიხარულით მიესალმებოდა და

უჭერდა მსარს ჩვენი საზოგადოების პროგრესული ნაწილის ყოველგვარ მცდელობას, შეეცვალათ არსებული მდგომარეობა და სკოლებში ეროვნულ-პატრიოტული სულისკვეთება რამდენადმე მაინც დაემკვიდრებინათ.

სხვა ქართველ პატრიოტთა მსგავსად, სწორედ ამ დიდი მამულიშვილური სურვილის პრაქტიკული აღსრულების მცდელობად მიიჩნია ს. მესხმა 1878 წელს თბილისში გიორგი რომანოზის ძე ერისთავის ინიციატივით „ღარიბ მოწაფეთა შემწე გჳილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა საზოგადოების“ მიერ „ისეთი სასწავლებლის გამართვა, სადაც მოზარდ ქართველებს საშუალება მიეცემოდათ პირველდაწყებითი განათლება თავის დედა-ენის შემწეობით მიეღოთ“ („ივერია“, 1879 წ. № 1. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით დაწერილებით იხ: სეთი იაშვილი, „მასალები თბილისის ქართული გიმნაზიის ისტორიისათვის 1879-1893 წწ.).

საბედნიეროდ. ახლადდაარსებულმა ქართულმა სკოლამ იმეამინდელ ვითარებაში მართლაც შეძლო ქართველ მამულიშვილთა იმედების გამართლება და იმ პერიოდის ერთ-ერთ მძლავრ ეროვნულ სასწავლო დაწესებულებად იქცა. აი, როგორ გამოხატა ჩვენი საზოგადოების ეს იმედი ს. მესხმა ამ მოვლენისადმი მიძღვნილ საუცხოო ჟურნალში – „პირველი ქართული სკოლა“. „ყველაზე მეტად ჩვენ მიგომ გვიხარია ამ სკოლის გახსნა, რომ იმედი გვაქვს იმაში ისაღგურებს ნამდვილი ქართული სული, ქართული ხასიათი; აქ არ დაავიწყდებათ ყმაწვილებს, რომ ისინი საქართველოს შვილნი არიან, რომ ისინი შემდეგში თავის ქვეყანას უნდა ემსახურონ, რომ საქართველოს ხალხისათვის იზრდებიან ისინი. რა კეთილ ნაყოფს მოიტანს ამ გვარი ხასიათის სკოლა – ეს ცხადია“ (52, 128).

ს. მესხი ხშირად გამოთქვამდა გულისტკივილს იმის გამო, რომ საქართველოში სასწავლებლების რაოდენობრივი სიმცირე დიდად დააბრკოლებდა ჩვენი ბავშვების სწავლის საქმეს. მართალია, „ჩვენი მშობლები არაფერს არ ზოგავდნენ, ოღონდ ესწავლებინათ, განათლება მიეცათ თავიანთი შვილებისათვის“, მაგრამ სასწავლო დაწესებულებათა არასაკმარისობის გამო ბევრი რჩებოდა გაწბილებული. აი, როგორ ახასიათებს ს. მესხი ერთგან ამ თვალსაზრისით ქვეყანაში არსებულ მძიმე მდგომარეობას: „პირველ დაწყებით სასოფლო და საქალაქო სასწავლებლებში, გიმნაზიებში, სემინარიებში, საქალაქო ინსტიტუტებში და ზავედენიებში – ერთის სიტყვით, ყველგან ერთსა-და-იმავე მოვლენას ვხედავთ: სწავლის

მსურველი ოცია, ვაკანსია კი ერთი და მარტო დღეს კი არ გაჩნდა ეს მოვლენა; დიდი ხანია ამ ეცეხლში ვართ, დიდი ხანია გაისმის მშობლების კანონიერი ჩივილი იმათ შეილებისათვის სწავლის ღონისძიების დახშვაზედ, დიდი ხანია ყველა ცხადად პხედავს და გრძნობს, რომ ახლანდელი სასწავლებლები არ პყოფნის სწავლის მსურველთა, რომ ახალი სასწავლებლების გახსნაა საჭირო“ (52, 363).

ს. მესხის საგანმანათლებლო პროგრამის დახასიათების დროს ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ ფაქტსაც, რომ იგი ერთმანეთთან არ აიგივეებს სწავლასა და აღზრდას და თელის, რომ ეს ორი მხარე ადამიანის არსებაში პარმონიულად უნდა იყოს განვითარებული. აი, რას წერდა ამასთან დაკავშირებით იგი წერილში „რამდენიმე სიტყვა მდაბიო ხალხის აღზრდაზე და განათლებაზე“ (52, 40): „არავინ შეშალოს ერთმანეთში აღზრდა და სწავლა, ან განათლება: ყველამ ვიცით, რომ შეიძლება კაცი ძალიან კარგი გაზრდილი იყოს, მაგრამ გაუნათლებელი და უცოდინარი. აგრეთვე შეიძლება, რომ ვინმე ძალიან განათლებული, თითქმის სწავლულიც იყოს, მაგრამ ამასთან ცუდად გაზრდილიცა“. ამიტომაც თელიდა იგი საჭიროდ სკოლებსა და ოჯახებს განსაკუთრებული ყურადღება გამოეჩინათ ადამიანის, როგორც განსასწავლად და გასანათლებლად, ისე ღირსეულ პიროვნებად აღსაზრდელად. ს. მესხის აზრით, გადამწყვეტი როლი მოსწავლის განსწავლის საქმეში სკოლას უნდა შეესრულებინა, აღზრდა კი უწინარეს ყოვლისა ოჯახისა და დედ-მამის საქმე იყო: „აღზრდა, – წერდა იგი, – ოჯახისა და დედ-მამის საქმეა და არა სკოლისა, სკოლა გადასცემს ყმაწვილს მარტო ცოდნას, მეცნიერების ჭეშმარიტებებს, უხსნის ჭკუას“.

აქვე ერთ არსებით და იმ პერიოდისათვის მეტად პრობლემატურ საკითხსაც უსათუოდ უნდა მივაქციოთ ყურადღება: ქალთა „რიგიანად აღზრდისა და განათლების საკითხით“ ს. მესხის განსაკუთრებულ დაინტერესებას. იგი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ „ხალხის ცხოვრების საქმე მხოლოდ მაშინ წავიდოდა ძალიან კარგათ“, როცა ეს პრობლემა გადაწყდებოდა წარმატებით. ქალების განათლება და აღზრდა ბევრად გააუმჯობესებდა ხალხის ყოფა-ცხოვრებას და „შეცვლიდა ეხლანდელ ცოლ-ქმრობით დამოკიდებულებას“ (52, 41).

ს. მესხის აზრით, საგანმანათლებლო სისტემის გაუმჯობესების დროს მთავარი ყურადღება სკოლებში პრაქტიკულად გამოსადეგი ისეთი საგნებისა და საქმეების სწავლებას უნდა მიქცეოდა, როგორებიც იყო: მეურნეობა, კაცისა და ცხოველების აგებულების ცოდნა,

ბუნების კანონების გამოკვლევა, მედიცინა, გექნოლოგია და ა. შ. მისი თქმით „ყველა ეს საგნები საჭიროა ყოველი კაცისათვის და განსაკუთრებით კი იმისათვის, ვისაც პირდაპირ ბუნებასთან აქვს საქმე“ (52, 42).

პრაქტიკულად გამოსადეგ საგანთა და საქმეთა სწავლებას განსაკუთრებული ადგილი მაინც სახალხო სკოლებში უნდა დათმობოდა, რათა მდებრიო ხალხი ამ გზით უფრო მეტად მომზადებულიყო პრაქტიკულ საქმიანობაში ჩასაბმელად. ამ მიზნით, გარდა წერა-კითხვისა და ანგარიშისა, ს. მესხი მოითხოვდა ამ გიჰის სკოლებში ისეთი საქმის სწავლებასაც მიქცეოდა ყურადღება, როგორებიც იყო: სოფლის მეურნეობა, ოჯახობა და ხელოსნობა. მისი აზრით, ამ თვალსაზრისით უცხოეთის ქვეყნებს საკმაოდ დიდი გამოცდილება ჰქონდათ, რომლის გათვალისწინებაც დიდად გაგვიიოლებდა პრობლემის გადაწყვეტას. ამიტომაც იძლეოდა ის რეკომენდაციას ყოველ სახალხო სკოლას უსათუოდ ჰქონოდა საკუთარი საბოსტნე ნაკვეთი ან სახელოსნო, სადაც ბავშვები პრაქტიკულად შეითვისებდნენ ყოველდღიურ ცხოვრებაში გამოსადეგ საქმეს.

ს. მესხი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ ამ საქმის მოუგვარებლად საქართველო ეკონომიკურ სიდუხჭირეს თავს ვერ დააღწევდა. მისი აზრით, უმთავრესი მიზეზი იმისა, რომ „ბუნებითი სიმდიდრით მეგისმეტად შემკულ ჩვენს ქვეყანაში“ ხალხი ძალზე გაჭირვებულად ცხოვრობდა და ღეთისაგან ბოძებული სიმდიდრით სათანადოდ ვერ სარგებლობდა, მოსახლეობის ნაკლებგანათლებულობით იყო განპირობებული. „ჭეშმარიტებაა, – წერდა ერთგან იგი, – რომ ჩვენ გვარტყია გარშემო ყოველად მდიდარი და უხვი ბუნება; ჭეშმარიტებაა ისიც, რომ ამ ბუნებით ჩვენ რიგთანად ვერ ვსარგებლობთ. რატომ არის ასე? რატომ არის, რომ სხვა ქვეყნების ხალხები უფრო მომეტებულად სარგებლობენ თავიანთი ღარიბი მიწიდან, ვიდრე ჩვენ მდიდრიდამ?.. ამის თავი მიზეზი ის არის, რომ ჩვენ არ ვიცით, როგორ უნდა ვისარგებლოთ ამ ჩვენი ბუნების სიმდიდრით“ (50, 204).

ს. მესხი ამ საკითხს არა მარტო თავის პუბლიკაციაში ხდის საუბრელიანი განსჯა-გაანალიზების საგნად, არამედ ახლობლებისა და მეგობრებისთვის გაგზავნილ პირად ბარათებშიც. მაგალითად, აი, რას წერს ის ამასთან დაკავშირებით შევიცარიიში უმაღლესი განათლების მისაღებად წასულ საცოლეს ერთ-ერთ წერილში: „მე მგონია, რომ შენ ათასჯერ გაგიგონია ჩემგან ის აზრი, რომ ახლა ჩვენ-

თვის საზოგადოდ სპეციალისტები არ არიან საჭირონი მეთქი; საქართველოს ისეთი ხალხი სჭირია, რომელსაც საზოგადო განათლება და გახსნილი გონება ჰქონდეს, რომ ამით დაეხმაროს თავის ხალხის გამოღვიძებას, და არა ისეთი ხალხი, რომელიც მთელ თავის სიცოცხლეს „ბუკაშკებისა და ტარაკაშკების“ გამოკვლევას მესდგომია. ამას ვამტკიცებ ახლაც, მაგრამ ამასთანავე ვამბობ, რომ პრაქტიკული საგნების (მაგალითად, მედიცინის, ტექნოლოგიის, მეხანიკის და სხვა მგვარების) მცოდნეები აუცილებლად საჭირონი არიან ჩვენ საქართველოსთვის, რომ იშრომონ. მაშასადამე, ჩემო კეკე, ცხადია, რომ მანდაურ ჩვენმა ახალგაზრდებმა უსათუოდ რომელიმე საგანი სპეციალურათ უნდა შეისწავლონ, მაგრამ მეცნიერებისათვის კი არა, პირდაპირ ცხოვრებაში გამოსაყენებლათ“ („ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, წიგნი 1, 1935 წ. „სერგეი მესხის წერილები“, ქ. რაჭველიშვილის პუბლიკაცია. გვ. 472.).

ს. მესხი ხშირად გამოხატავდა გულისტკივილს იმის გამო, რომ მოსახლეობის დიდი ნაწილი სწავლა-განათლებისადმი ნაკლებ დაინტერესებას იჩენდა. ამის განმაპირობებელ ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად ის სწავლების დაბალ დონეს მიიჩნევდა. იმის გამო, რომ ხალხი სკოლიდან სასურველ შედეგს ვერ იღებდა, ბევრი ხელს უიმედოდ იქნევდა და შეილის სწავლისაგან თავს იკაეებდა. მართალია, თავიდან, თითქმის ყველა მშობელი იყო აქტიურად მოწადინებული, მის ბავშვს სკოლაში რომ ესწავლა და მიუხედავად სიღარიბისა, ამისთვის უკანასკნელ გროშსაც კი არ ზოგავდა, მაგრამ ეს ინტერესი, ს. მესხის თქმით, დიდხანს ვერ ძლებდა და გლეხები სამი-ოთხი წლის შემდეგ „როგორღაც გულ-გრილად უწყებდნენ შკოლას ყურებას. და ბოლოს საქმე იქამდინ მიდიოდა, რომ შკოლის ფულს ისე აძლეუდნენ, ძალაუნებურად, უფროსების ბრძანებით – არა თავის სურვილით“. როგორც ითქვა, ეს იმით იყო განპირობებული, რომ იმეამინდელი სახალხო სკოლა გლეხის მოლოდინს ვერ აკმაყოფილებდა და სამი-ოთხი წლის შემდეგაც მისი შვილი კვლავინდებურად წერაკითხვის უცოდინარი იყო. როგორც ს. მესხი ამბობს, ეს იმიტომ ხდებოდა, რომ „ჩვენი სოფლის შეილების მომეტებულ ნაწილში“ მასწავლებლებად ხშირად „გადამდგარი სალდათები და უნტერ-აფიცრები“ მუშაობდნენ, რომელთაც არც სათანადო ცოდნა ჰქონდათ და არც ამ საქმისთვის საჭირო – პედაგოგიური გამოცდილება.

ჩვენ სასწავლებლებში დამკვიდრებულ მანკიერ მხარეთა კრიტიკის დროს ს. მესხი იმ გარემოებაზეც ხშირად ამახვილებს ყურად-

ლებას, რომ აქაური სასწავლო გეგმები და პროგრამები არანაირ ეროვნულ სპეციფიკას არ ითვალისწინებდნენ და ბრმად და მექანიკურად ჰქონდათ გადმოგანილი რუსეთის შესაბამისი სასწავლო დაწესებულებებიდან. „ჩვენი სასულიერო სემინარია და სასწავლებლები, – წერდა ს. მესხი ერთგან, – თითქმის ზედ გამოჰკრილია იმ გიჟზე, იმ პროგრამებით და იმ წესით არიან დაფუძნებულნი, როგორც ამ გეგარიეე მუაგულ რუსეთის სასწავლებლები. სარაგოვისა და თფილისის სასულიერო სემინარიებს შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის; იგივე სლავიანური ენის სწავლა, იგივე ბერძნული, იგივე გუმილევიკა, იგივე ღეთისმეცყეველება და სხვა“ (52, 381).

ს. მესხი სავსებით მართებულად გამოთქვამდა გულისტკივილს ამ გარემოების გამო და კიდევ ერთხელ იმეორებდა მრავალგზის ნათქვამს იმის შესახებ, რომ საქართველოში სწავლა-განათლების საქმის ორგანიზატორებს ერთი დიდი ჭეშმარიტება ჰქონდათ დაეიწყებული: „ეს სასწავლებლები ქართველი ხალხისათვის იყო დანიშნული და არა ცარეოკოშკის მცხოვრებთათვის“. ქართული სინამდვილისაგან ასეთი სრული მოწყვეტის გამო, პუბლიცისტის აზრით, ამ სასწავლებლის აღზრდილები მათზე დაკისრებულ მოვალეობას წარმატებით ვერაფრით შეასრულებდნენ.

სასწავლო-საგანმანათლებლო ღონის ჩამორჩენის ერთ-ერთ განმაპირობებელ მიზეზად ს. მესხი კვალიფიციურ მასწავლებელთა ნაკლებობასაც მიიჩნევდა. იმის გამო, რომ იმხანად ჩვენში სასოფლო სკოლების მასწავლებელთა მოსამზადებელი სასწავლებლები არ არსებობდა (ამ თვალსაზრისით ერთადერთი გამონაკლისი ალექსანდროვის სემინარიად წოდებული თბილისის სამასწავლებლო სკოლა (შემდგომში ინსტიტუტი) იყო), სკოლებისათვის კვალიფიციურ მასწავლებელთა მომზადება მეტად ძნელებოდა და სასოფლო სკოლებში პედაგოგებად ხშირად ისეთ პირებს ქირაობდნენ, რომელთაც წერა-კითხვის გარდა „სრულიად არაფერი იცოდნენ და პედაგოგიის იმდენი გაეგებოდათ, რამდენიც ქათამს ვარსკვლავთ-მრიცხველობისა“ (50, 153).

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ს. მესხი აქტიურად მოითხოვდა ისეთი სასწავლებლების გახსნას, რომლებიც ჩვენს სკოლებს კვალიფიციურ პედაგოგებს მოუმზადებდნენ.

მეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ მე-19 საუკუნის რუსეთის იმპერიის სასწავლო დაწესებულებებში ფართოდ დამკვიდრებული მოსწავლეთა მკაცრი სადამსჯელო წესების საპირისპიროდ, ს. მესხი პრინციპულად წინააღმდეგია ყოველგვარი ფიზიკური დასჯისა და

ბავშვის აღზრდის საქმეში გადამწყვეტ როლს სიტყვიერ და აღზრდელ-ლობით დიდაქტიკას აკისრებს. მისი აზრით, ბავშვებს „ლმობიერათ მოქცევითა და ჩვენი კარგი მაგალითებით“ გაცილებით მეტ სიყვარულსა და პატივისცემას ჩაუუნერგავდით გულში, ვიდრე „დაუზოგავი ცემა-ტყეპითა და შიშით“ (50, 241).

ამ შეგონებას იგი არა მარტო მასწავლებლების მიმართ ამბობდა, არამედ იმ მშობლების გასაგონადაც, რომლებიც თელიდნენ, რომ „ცემა საუკეთესო საშუალება იყო ყმაწვილის აღზრდისათვის“. ს. მესხის აზრით, ეს ყველაფერი თუმცა კეთილშობილური განზრახვით, მაგრამ უმეცრებით იყო გამოწვეული და ამგვარ მოქმედებას ნაცვლად სიკეთისა, უდიდესი ზნება მოჰქონდა მოზარდისათვის.

თავისი დროის ქართული საგანმანათლებლო სისტემის ერთ-ერთ მთავარ ნაკლოვან მხარედ ს. მესხს მშობლიურ ენაზე სასწავლო სახელმძღვანელოების არარსებობაც მიაჩნდა. მართალია, ქართულ ენაზე სწავლება იმხანად მხოლოდ ზოგიერთ დაწყებით სკოლაში არსებობდა, მაგრამ ჩვენი ინტელიგენციის მოწინავე წარმომადგენლები აქტიურად იბრძოდნენ იმისათვის, ქართულ ენას სასწავლებლებში კუთვნილი ადგილი რომ დაემკვიდრებინა. ამის მისაღწევად კი სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო ქართულ ენაზე სახელმძღვანელოების შექმნა.

ს. მესხის ინფორმაციით, საქართველოს სასწავლო დაწესებულებებში ამ თვალსაზრისით სავეალალო მდგომარეობა იყო შექმნილი და მხოლოდ „სამიოდე რიგიანი სახელმძღვანელო“ თუ მოგვეპოვებოდა. „ამ ორ-სამ წიგნს გარდა, – წერდა იგი 1871 წელს „დროებაში“ გამოქვეყნებულ წერილში „ქართულ სახელმძღვანელოებზე“ (№ 8), – ქართულ ენაზე არ მოგვეძეებება არცერთი რიგიანი სახელმძღვანელო, თუმცა იმათ აუცილებელ საჭიროებას ვგრძნობთ. ჩვენ არ მოგვეძეებება არც რიგიანი არითმეტიკა, არც სამშობლო თუ საზოგადო ისტორია, არც გეოგრაფია, არც გრამატიკა და არც სხვა და სხვა ათასი წიგნები, რომელნიც თითქმის ყოველ სასოფლო შკოლაში, ყოველს ოჯახში დიდ საჭიროებას შეადგენენ“ (50, 114).

ამ სამწუხარო მდგომარეობის გამოსწორებას, ს. მესხის აზრით, ორი უმთავრესი მიზეზი უშლიდა ხელს: პირველი, საზოგადოდ ქართველებისათვის დამახასიათებელი დაუდეერობა და უბრუნელობა და მეორე, უფულობა. მესამე მიზეზად შეიძლება ვინმემ ისიც მიიჩნიოს, რომ „კარგად განსწავლილი და მცოდნე კაცები არ გვყვანანო“, – უმატებს იქვე ს. მესხი, მაგრამ, მისი აზრით, ეს მიზეზი საფუძველი-

ანი არგუმენტი არ იყო, ვინაიდან სახელმძღვანელოს დაწერა ანდა გადმოქაროულება იმდენად ძნელ საქმეს არ წარმოადგენდა, ჩვენში ამის გამკეთებელი კაცის მოძებნა რომ გაძნელებულიყო.

ს. მესხი ხშირად წუხდა იმის გამო, რომ იმეამინდელი ჩვენი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი წერა-კითხვის უცოდინარი იყო და „ძალიან ნაკლებათ გრძნობდა კითხვის საჭიროებას“. ეს გარემოება სერიოზულად უშლიდა ხელს ქართული მწიგნობრობის განვითარებას. ჩვენში წიგნის წამკითხველ-დამფასებელთა მეტისმეტი სიმცირის გამო ძალზე მწვავედ დგებოდა ბეჭდური პროდუქციის გავრცელების პრობლემა. ეს ამბავი ს. მესხს, როგორც გაზეთის რედაქტორ-გამომცემელსაც, ძლიერ აწუხებდა, ვინაიდან გირაჟის სიმცირის გამო იგი ძლივს ახერხებდა „დროების“ ფინანსური სიძნელების გადაჭრასა და გაზეთის გამოცემას.

ამ სირთულის რამდენადმე მაინც დასაძლევად ს. მესხი საჭიროდ თვლიდა, სასოფლო სკოლაში ან რომელიმე კერძო პირის სახლში გახსნილიყო პატარა მაღაზიები, რომლებშიც მასობრივი მკითხველისათვის საჭირო იაფფასიანი წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები გაიყიდებოდა. ამის გაკეთება, მისი აზრით, იმიტომაც იყო აუცილებელი, რომ „არა თუ სოფელში, თფილისს გარდა, სხვა ქალაქებშიაც ძნელათ თუ იმოვიდა მსურველი ქართულ წიგნს“ (50, 147).

ს. მესხი არა მარტო სიგყვიერად საუბრობდა სასკოლო სახელმძღვანელოებისა და ქართული წიგნების გამოცემის საქმეში არსებულ პრობლემებზე, არამედ პრქტიკულადაც იღეწოდა მათ გადასაწყვეტად. ამ თვალსაზრისით მეგად საინტერესოა საცოლისადმი – ეკატერინე (ეკე) მელიქიშვილისადმი გაგზავნილი მისი პირადი წერილები. „სახელმძღვანელოებისათვის, – წერდა, მაგალითად, პარიზიდან იგი ეკეს 1873 წლის 15 ოქტომბერს, – ჩვენ მოლაპარაკებას ეპირებთ და გვინდა, რომ კომისია შევადგინოთ, რომელმაც თარგმნოს და გამოსცეს ჩვენი მკოლებისათვის პატარ-პატარა სახელმძღვანელოები, რომელიც უფრო საჭიროა“ (48, 71).

მართალია, ს. მესხისა და მისი თანამოაზრეების ამგვარი მდუღლობანი სხვადასხვა გარემოებათა გამო ბოლომდე ფრთებს ყოველთვის ვერ ისხამდა, მაგრამ მათ მაინც შეძლეს ამ კუთხით გარკვეული ნაბიჯების გადადგმა. კერძოდ, 1875 წელს თბილისში შეიქმნა ქართული წიგნის გამომცემელთა საზოგადოება, რომელმაც 1876 წელს მართლაც მოახერხა რამდენიმე ქართული წიგნის გამოცემა (ნ. ბარათაშვილის ლექსებისა, ზ. ანგონოვის „თხზულებებისა“, „ქართული ანდაზებისა“...).

აი, რას წერს ს. მესხი ამ ამბავთან დაკავშირებით 1875 წლის 3 ნოემბერს შევიცარიში მყოფ საცოლეს: „ჩვენი აქ საზოგადოება შევადგინეთ, რომლის მოთავენი არიან: ბ. ლოღობერიძე, ილ. ჭავჭავაძე, გ. თუმანოვი, ბეს. ჯაფარიძე, მე და ორი თუ სამი კიდეც, რომელთაც გვინდა ფულები მოვაგროვოთ საზოგადოებაში და ქართული სსხვა და სხვა წიგნები გამოვსცეთ. ამ საზოგადოებამ, სსხვათა შორის, წიგნების გასაღებაზე და გავრცელებაზე უნდა იზრუნოს და იმედია, რომ საქმე კარგათ წავა. ამ დღეებში სხდომები გვქონდა და დაწერილებით მოვილაპარაკეთ ამხანაგობის წესდებაზე და საქმეებზე“ (48, 199).

მეორეგან კი ამ საზოგადოების მიზანდასახულებას ს. მესხი ამგვარად განმარტავდა: „განზრახვა ჩვენი ის არის, რომ ქართველ ძეულ და ახალ საუკეთესო მწერალთა თხზულებები გამოვსცეთ, აგრეთვე ისტორიული და სახელმძღვანელო წიგნები. ფულები ჯერჯერობით 500 მანეთამდე ხელში გვაქვს, ოთხ ამდენს კიდეც მოველით თუ ხელის მოწერითა და თუ სხვა გარემე შემოსავლით“ (48, 203). როგორც ითქვა, ს. მესხმა და მისმა თანამოაზრეებმა მართლაც შეძლეს რამდენიმე დასახელების ქართული წიგნის გამოცემა; მათმა ამ წამოწყებამ ის მასშტაბები ვერ შეიძინა, რასაც ამ საქმის ორგანიზატორები თავიდან გეგმავდნენ. გარდა ფინანსური სირთულეებისა მათ ამ წამოწყებას ხელისუფლებაც უშლიდა ხელს. ამას ემატებოდა ის უთანხმოებაც, რამაც „საზოგადოების“ წევრთა შორის საწყის ეტაპზევე იჩინა თავი. აი, რას წერდა ს. მესხი ყოველივე ამასთან დაკავშირებით ეკეს 1876 წლის 3 თებერვალს: „ჩვენი ახლად დაბადებულ „ქართული წიგნების გამოცემელ საზოგადოებაზე“ მკითხავ. ეხლავე ცოგა არ იყოს საქმეები აირივა: ერთი წიგნის გამოცემა ძლივს მოვასწარით და მოგიერთებმა შემოიგანეს წინადადება, რომ ოფიციალურად უნდა დაეამტკიცებინოთ ჩვენი საზოგადოებაო, თორემ ახალი ქანდარმის უფროსი ჩამოვიდაო (ორლოესკი) და, როგორც ამბობენ საძაგელი კაცია, მაგისტანა რამეებს ეძებს, შემთხვევით ისარგებლებს და ვინ იყის, როგორ დაგვაბეზღებს მთავრობასთანო... მეორე წინადადება დაიბადა, რომ ჩვენი გამოცემანი პერიოდულად გამოვსცეთ, სამ-ოთხ თვეში ერთხელ ავტორებად და რედაქტორი ავირჩიოთ. როცა რედაქცია იქნებაო, მაშინ თავისუფლად შეგვიძლია შევიკრიბოთ, მოვილაპარაკოთ და მთავრობა ყურადღებას არ მიაქცევსო... ერთის სიგყვით, ჩვენისთანა უბედურ მთვარეზე დაბადებული ხალხი მე არ მინახავს: ორი კაცი თითქმის ყველაფერში თანამომიარე, ერთის მიზნისა და მიმართულებისანი ვერ შევერთებულვართ ისე ერთმანეთს, რომ რამდენიმე ხნის შემდეგ

ჩხუბი, უკმაყოფილება და აყალ-მაყალი არ გავაჩინოთ. აი ეს არის ჩვენი დამღუპავი და ჩვენი მტერი ყოველთვის ამით ისარგებლებს. ყოველთვის ამ მხრით მოგველის ყველა უბედურება“ (48, 210-211).

საგანმანათლებლო დონის ამაღლების საქმეში ს. მესხი განსაკუთრებით დიდ მოვალეობას სამღვდელოებასაც აკისრებდა. სასულიერო პირებსაც და ფართო საზოგადოებასაც იგი დაბეჯითებით შეასხენებდა იმ აზრს, რომ „სამღეთო, სასულიერო მოთხოვნილების გარდა“, რომელიც ყოველი სამღვდელოების მიზანს შეადგენს, ჩვენს სამღვდელოებას მეორე მოვალეობაც აწევს“. ესაა „ხალხში სწავლისა და განათლების გავრცელება“. ეს ისტორიული მისია საუკუნეთა განმავლობაში მკვიდრდებოდა, როგორც უაღრესად კეთილშობილური მოვალეობა ჩვენი სასულიერო წოდებისა. იგი, ს. მესხის აზრით, ისე მნიშვნელოვანი იყო, რომ „ამ საქმეში არც ერთს წოდებას, არც ერთ უწყებას არ შეეძლო იმდენი სარგებლობის მოგანა, რამდენიც სამღვდელოებას“ (51, 53). ქართული სასულიერო წოდების ეს დიდი საგანმანათლებლო მისია საუკუნეთა განმავლობაში ყალიბდებოდა იმ მჭიდრო და განუყოფელი თანაცხოვრების შედეგად, რომელიც ამ წოდებასა და ხალხს შორის არსებობდა. ს. მესხის შეფასებით, „ჩვენი ხალხის საერო ისტორია ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საეკლესიო ისტორიასთან. სამღვდელო პირნი იყვნენ ჩვენში ძველად უბედურების დროს ხალხის მანუგებუმენი, ლიგერაგურის გამამდიდრებელი და ხშირად ომში წინამძღოლნი. ამათი წყალობით იყო დაცული ჩვენში დიდებული სარწმუნოება ქრისტესი და ამ სარწმუნოების დასაცველად ხალხი თავის სამშობლოსაც იცავდა“.

მართალია, რუსეთთან შეერთების შემდეგ ხელისუფლებამ ეკლესიის რუსიფიკაციაც აქტიურად ცადა, რამაც მნიშვნელოვანწილად შეზღუდა მისი ეროვნული საქმიანობის მასშტაბები, მაგრამ ს. მესხი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ მას დიდი როლის შესრულება მაინც შეეძლო ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში. ქართველ მღვდელმსახურთა ეს საგანმანათლებლო მისია ს. მესხს შემდეგნაირად ჰქონდა წარმოდგენილი: „საქართველოს ყოველს სოფელში თითო მღვდელია. წარმოიდგინეთ, როგორ გავრცელდებოდა ჩვენს ხალხში, სხვა არა იყოს რა, წერა-კითხვის ცოდნა მაინც, ყველა სოფლის მღვდელს რომ პაგარა სამრევლო სკოლა ჰქონდეს გამართული? წელიწადში რომ თითოეულმა მღვდელმა უკანასკნელ, ოც ყმაწვილს, ასწავლოს წერა-კითხვა, უეჭველია, ათი-თხუთმეტი წლის განმავლობაში ერთი კაცი აღარ იქნებოდა ჩვენში, რომ წერა-კითხვა მა-

ინც არ სცოდნოდა, – და ამაზე უმაღლესს, ამაზე უკეთესს მოვალეობას რას აასრულებდა ჩვენი სამღვდელოება!” (51, 53).

ს. მესხის ეს თვალსაზრისი უსაფუძელო ნატერის შედეგი რომ არ იყო, ნათლად დაადასტურა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ჩვენმა ცხოვრებამ. როგორც სათანადო დოკუმენტური მასალებით დასტურდება, იმ პერიოდის ქართულმა სასულიერო წოდებამ თუმცა არა იმ მასშტაბით, როგორმეც ს. მესხი ოცნებობდა, მაგრამ მაინც შეასრულა მეტად მნიშვნელოვანი როლი მოსახლეობის წიგნიერების ღონის ამაღლების საქმეში.

მაგრამ, როცა ჩვენი სამღვდელოების ამ დიდ ეროვნულ-საგანმანათლებლო მისიაზე საუბრობდა, ს. მესხს მხედველობიდან არც ის გარემოება რჩებოდა, ჩვენი სასულიერო წოდების არაერთი წარმომადგენელი თავად რომ იყო გაუნათლებელი და გონებაგაუხსნელი. მათ მომეტებულ ნაწილს – განსაკუთრებით სოფლის მღვდლებს – სასულიერო სემინარიაც კი არ ჰქონდათ დამთავრებული. მართალია, ეს ფაქტი მეტად არასასურველი მოვლენა იყო, მაგრამ ს. მესხს მაინც ღრმად სწამდა, რომ მოსახლეობის წიგნიერების ღონის ამაღლებით ნელ-ნელა და თანდათანობით ეს პრობლემაც წარმატებით გადაიჭრებოდა.

ს. მესხის წერილებში ჩვენს სასულიერო სასწავლებლებში არსებული სწავლების სისტემის მანიკერ მხარეთა კრიტიკული განხილვაც არაერთგზის ქცეულა განსჯის საგნად. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა თბილისის სასულიერო სემინარიაში არსებული ვითარება მისეული შეფასება. ს. მესხის აზრით, ამ სასწავლებელში სწავლის საქმე „ერთობ ცუდად და ერთობ სუსტად“ მიდიოდა და „ისეთ საგნებს, რომელნიც საქართველოს ყოველი მღვდლისათვის აუცილებელ საჭიროებას შეადგენდა, თითქმის სრულიად არ ასწავლიდნენ“. ამ საგნებში იგი პირველ ყოვლისა ქართულ ენას, საქართველოს ისტორიასა და ქართული ეკლესიის ისტორიას გულისხმობდა, ე. ი. იმ საგნებს, რომლებიც ჩვენს „ქართველობას შეეხებოდა“.

ამას ემატებოდა „სხვა წუნიცა და ნაკლუევანება“, რომლებიც, ს. მესხის აზრით, მრავლად იყო „დაბუდებული ამ ჩვენს ერთად ერთს სასულიერო სემინარიაში“. ამ ნაკლოვანებათა გამოსწორების საქმეში იგი არა მარტო ხელისუფლებას აკისრებდა უდიდეს პასუხისმგებლობას, არამედ თვითონ სამღვდელოებასაც, ვინაიდან ღრმად სწამდა, რომ სამღვდელოება ვალდებული იყო, „მუდმივ თვალ-ყური ექირა თავის შვილების აღზრდაზედ, რომ ამ სასწავლებლიდამ კარ-

გი კაცებისა და მწყემსების მაგიერ არ გამოსულიყვნენ გამორეტია-
ნებული, უზნეო და მეზეერობას შეჩვეული მხეცები“ (52, 236).

ამიგომაც ხელებოდა ს. მესხი უდიდესი ინტერესით ყოველ მცდე-
ლობას, რაც სემინარიაში მდგომარეობის გამოსწორებას დაისახავ-
და მიზნად. ასე მოხდა 1879 წლის ნოემბერში თბილისში გამართულ
სამღვდელოების კრებასთან დაკავშირებითაც, სადაც მთელი საქარ-
თველოს სასულიერო წოდების წარმომადგენლები შეიკრიბნენ სა-
ეკლესიო განათლების საჭირობოროტო საკითხებზე სამსჯელოდ.
„დროებაში“ ამ ფაქტთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ წერილში
ს. მესხმა კიდევ ერთხელ წამოჭრა უმწვავესი ფორმით სემინარიასა
და სხვა გიპის სასწავლებლებში ქართული ენის, საქართველოს ის-
ტორიისა და საქართველოს ეკლესიის ისტორიის აუცილებელი სწავ-
ლების პრობლემა და კმაყოფილება გამოთქვა იმის გამო, რომ მის
ამ მოთხოვნას საქართველოს იმეამინდელი ახალი ეგზარხოზი იოა-
ნიკიცა და ხსენებული კრების ყველა მონაწილეც უჭერდა მხარს.
მათი აზრით, იმის გამო, რომ ბერძნული და ლათინური ენების შეს-
წავლას მომავალ სასულიერო პირთა „მღვდელ-მოქმედებასა და ცხოვ-
რებაში არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა“, „საქართველოს წმინ-
დანების ცხოვრების გაცნობა და შესწავლა კი საჭირო იყო“. ამ
ენებისათვის გამოყოფილი საათები „ჩვენს ქართველობასთან და-
კავშირებული“ საგნების სწავლებას უნდა დათმობოდა (52, 237).

ს. მესხს „ამგვარი ნათელი აზრის გამოთქმა ჩვენი სამღვდელოების
მხრით ძალიან სასიამოვნო მოვლენად“ მიაჩნია და კიდევ ერთხელ
გამოთქვამს სურვილს, „ჩვენი სამღვდელოება ამ კარგ გზას არ გარ-
დაცილებულიყვეს და ენერგიულად ცდილიყვეს, რომ თავის სემინა-
რიის საქმე როგორმე რიგიანად წაეყვანოს“.

უცხოური გამოცდილების გათვალისწინებით, ს. მესხი აქტიურად
მოითხოვდა ჩვენს სასულიერო სასწავლებლებში ისეთ საქმეთა სწავ-
ლებაც შემოეღოთ, რომლებიც მომავალ მღვდლებს ხალხისთვის პრაქ-
ტიკული დახმარების გაწევის მეტ შესაძლებლობას მისცემდათ. სწო-
რედ ასეთ საქმედ მიაჩნდა მას სემინარიაში ექიმობის (ცხადია, აქ
ელემენტარული სამედიცინო განათლების მიცემა იგულისხმება) სწავ-
ლება, რაც სასულიერო პირებს კიდევ უფრო დააახლოებდა მრევ-
ლთან. ამის გაკეთება იმიგომაც იყო აუცილებელი, რომ მაშინდელ
„ჩვენს სამღვდელოებას, ს. მესხის მეფასებით, თითქმის არავითარი
გავლენა არ ჰქონდა ხალხზე... იგი არც თავის განათლებითა და არც
ზნეობით ბევრათ წინ არ იდგა ამ ხალხზე. ან რა გავლენა და ხალხის-

გან პატივისცემა უნდა პქონოდა იმ სოფლის მღვდელს, რომელსაც, მაგალითად, მთელი თავისი სწავლა-განათლება ჟამნ-დავითნისა და სამოციქულოს ჩქარა კითხვით შეესრულებინა? რა კეთილი ზემოქმედება უნდა პქონოდა იმისთანა მღვდელს, რომელიც თავის მრევლსავე ცრუ-მორწმუნე იყო, რომელსაც გაუნათლებელ ხალხსავე სჯეროდა ყოველგვარი კუდიანები, მავნე სულები, ქაჯები, ჭინკები და სხვა, რომლისგანაც ხალხი ვერც ერთს თავის უბედურებაში და გაჭირვებაში ვერ მიიღებდა ხოლმე ვერც ხეირიან დარიგებას, რჩევას და თავის ბედის შემსუბუქებას“.

იმისათვის, რომ ზემოთ დასმული წინადადების აუცილებლობაში დაგვარწმუნოს, ს. მესხი იხსენებს ევროპელ სასულიერო პირთა მაგალითებს. მისი თქმით, ისინი იმდენად განათლებული ადამიანები არიან, რომ „ყველაფერი იციან და ყველა გაჭირვებაში შეუძლიათ საქმით თუ არა, გონიერის დარიგებით, კარგის მაგალითით და სიგყვით მაინც დაეხმარონ ხალხს“, ასე რომ, ს. მესხის აზრით, მღვდლები არა მარტო სულის ექიმები უნდა ყოფილიყვნენ, არამედ სხეულისაც და მათ ჩვენი ხალხისათვის „დაგანჯულ სულზეც უნდა შეძლებოდათ მაღამოს დადება და ავადმყოფ სხეულზედაც. მხოლოდ ამ ორგვარ ექიმობით დაიმსახურებდა ჩვენებური მღვდელი თავის ერის ნდობას და სიყვარულს“ (52, 302).

როგორც ცნობილია, 1879 წელს ქართველ მამულიშვილთა აქტიური ძალისხმევით შედგა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ დაარსდა. ს. მესხი თავიდანვე დაუკავშირდა ამ საზოგადოებას და საგულისხმო წვლილი შეიტანა მის საქმიანობაში. უმთავრესი ფაქტორი, რამაც „საზოგადოებასთან“ მისი ურთიერთობა განსაზღვრა, ის დიდი ეროვნულ-საგანმანათლებლო მიზნები იყო, რომელთა აღსასრულებლადაც ეს „საზოგადოება“ შეიქმნა.

აი, რას წერს ამასთან დაკავშირებით თავად ს. მესხი: „ვინც კი ცოტათი მაინც მცოდნე, ნასწავლი, ენერგიული, წარჩინებული და ქვეყნის საქმეებისათვის გულ-შემატკივარი ვინმე არის ამ ეკმად ჩვენში, თითქმის ყველა წვევრია ამ ახლად-დაარსებული საზოგადოებისა. მიზანი საზოგადოებისა ისეთია, რომ ყველა, ვისაც კი გონება არა აქვს სრულიად დაბნელებული და გული დახშული, უეჭველია, მას თანაუგრძნობს“.

ს. მესხი გამოთქვამდა იმედს, რომ საქართველოში არსებული საადგილმამულო ბანკები და სხვა დაწესებულებები მონდობას არ დამურებდნენ და შესაძლებლობის ფარგლებში სათანადო ფინანსურ

დახმარებას გაუწევდნენ „საზოგადოებას“ თავისი დიდად კეთილ-
მოხილური მიზნების პრაქტიკულ განხორციელებაში.

ს. მესხს ამ საქმეთა რეალურად აღსრულების იმდენად დიდი მო-
ლოდინი ჰქონდა, რომ სულ ოთხიოდე თვის დაარსებული „საზოგა-
დოების“ მიმართ კრიტიკასაც არ დაერიდა და მის წევრებს მეტის-
მეტ პასიურობაში დასდო ბრალი. მაგალითად, 1879 წლის 21 სექ-
ტემბერს „დროებაში“ გამოქვეყნებულ წერილში თავისი უკმაყოფი-
ლება „საზოგადოების“ კომიტეტის მიერ გაწეული მუშაობისადმი მან
ასე გამოხატა: „საზოგადოება წელს მაისში შედგა... მთელმა ოთხმა
თვემ გაიარა მას აქეთ; ოთხმა ძვირფასმა თვემ, როდესაც კომიტეტს
(იგულისხმება „საზოგადოების“ საქმეთა წამმართველი კომიტეტი —
ო. ნ.) ბევრი რასმესი გაკეთება შეეძლო თავის მიზნის შესასრუ-
ლებლად... ჯერ-ჯერობით იმან მხოლოდ ერთი ნაბიჯი გადადგა, მაგ-
რამ, საუბედუროდ, არც ეს ნაბიჯი იყო ერთობ ნაყოფიერი!“

როგორც ითქვა, „საზოგადოების“ ხელმძღვანელობისადმი ამგეა-
რი კრიტიკული დამოკიდებულება პირველ ყოვლისა იმ დიდი მოლო-
დინით იყო განპირობებული, რომელსაც ქართველი ხალხის სახელო-
ვანი შეილები ამ საზოგადოებისადმი იჩენდნენ. თავისი მიზანდა-
სახულებითა და პრაქტიკული საქმიანობით „წერა-კითხვის გამავ-
რებელ საზოგადოებას“ ხომ ჩვენში ფაქტობრივად განათლების
სამინისტროს მოვალეობა უნდა შეესრულებინა. საამისოდ კი მას
არც ფინანსები ჰქონდა და, რაც მთავარია, არც ხელისუფლებისაგან
მინიჭებული რეალური ძალაუფლება.

ამის მიუხედავად, ამ „საზოგადოებამ“ მაინც უაღრესად მნიშვნე-
ლოვანი როლი შეასრულა იმჟამინდელი საგანმანათლებლო სისტე-
მის გაქართულებისა და ახალი საგანმანათლებლო სასწავლებლების
გახსნის საქმეში. მიუხედავად ხანმოკლე სიცოცხლისა, ამ პროცესში
თავის მხრივ ს. მესხმაც შეიტანა საგულისხმო ფასეული წვლილი.

როგორც ცნობილია, მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ჩვენი
ქვეყნის მოწინავე შეილებმა აქტიურად დაიწყეს ბრძოლა საქარ-
თელოში უნივერსიტეტის გასახსნელად. „თერგდალეულთა“ მიერ არა-
ერთგზის დასმულ ამ საკითხს, ბუნებრივია, ხელისუფლების მხრიდან
ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა. ამ საქმეში განსაკუთრებით აქტიუ-
რობდა გაზეთი „კავკაზი“, რომელიც, ს. მესხის შეფასებით, „ყოველ-
გვარ საგნებში ისეთს ამრებს წარმოსთქვამდა, რომელიც არც ღვთი-
სა იყო და არც კაცისა“. გაზეთის ეს რეაქციული და ანტიქართული
პოზიცია კიდევ უფრო გაძლიერდა კობიაკოვის რედაქტორობის დროს.

აი, როგორ ახასიათებს მას ს. მესხი წერილში „კაეკაზის“ აზრი კაეკასიის უნივერსიტეტზე: „ამ გაზეთის დროებითს რედაქტორს (ნაკორექტორალს) ბ. კობიაკოვს გაუგია, რომ გაზ. „კაეკაზი“ ოფიციალური გაზეთია და ამის გამო ვალდებული ვართ მიაჩნია თავის თავი, რომ მოიწონოს ყველაფერი, რაც ჩამოსულ ჩინოვნიკებს მოსწონთ და გაპკიცხოს, რასაც იგივე ჩინოვნიკები პკიცხავენ“ (52, 354).

ასე მოხდა კაეკასიაში, კერძოდ კი თბილისში, უნივერსიტეტის გახსნის იდეასთან დაკავშირებითაც. ს. მესხის ინფორმაციით, როგორც კი დაიბადა „ჩვენში უნივერსიტეტის დაარსების ეს ჩინებული აზრი... იქვე უკბილო „კაეკაზმა“ სიცილი დაიწყო თვით ამ საგანზე: რა საჭიროა ჩვენთვის უნივერსიტეტიო?.. პროფესორები არ გეყოლებათ, სტუდენტები არ გეყოლებათ, ვისთვის გამართავს მთავრობა კაეკასიაში უნივერსიტეტსა და სხვ. და სხვ.“ (52, 354).

ს. მესხი პრინციპულად უპირისპირდება გაზეთისა და მისი რედაქტორის ამ ცინიკურ პოზიციას და არგუმენტირებულად ცდილობს იმის დამტკიცებას, რომ უნივერსიტეტის გახსნის შემთხვევაში მას არც სტუდენტები ეყოლებოდა საძებნი და არც პროფესორები და ჩვენი საზოგადოებაც აღმოუჩენდა საჭირო ფინანსურ შემწეობას. მისი აზრით, ეს უნივერსიტეტი არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელ კაეკასიას მოემსახვებოდა და აქ სასწავლებლად და სამუშაოდ თვით რუსეთიდანაც კი ჩამოვიდოდა ბევრი პიროვნება აქაური „ჩინებული პავისა“ და ბუნებრივი პირობების გამო.

ხალხის განათლების დონის ამაღლების საქმეში, გარდა სასწავლო დაწესებულებებისა, ს. მესხი პრესასაც განსაკუთრებულ როლს აკისრებდა. მისი ღრმა რწმენით, ქვეყანა მხოლოდ მაშინ განვითარდებოდა და წავიდოდა წინ, როცა საზოგადოების წიგნიერების დონე გაიზრდებოდა. ამ თვალსაზრისს ს. მესხი არა მარტო თეორიულად იცაუდა, არამედ, როგორც „დროების“ რედაქტორ-გამომცემელი, ამის გაკეთებას პრაქტიკულადაც ცდილობდა და გაზეთის ფურცლებზე ხშირად ბეჭდავდა ხოლმე ისეთ მასალას, რომელიც მასობრივი მკითხველის გასანათლებლად იყო გამიზნული.

სწორედ ამ მიზნით დაიწყო მან „დროებაში“ მსოფლიოში ფართოდ ცნობილი იმ პიროვნებების ბიოგრაფიების ბეჭდვა, რომელთაც „ან თავის საზოგადო მოქმედებით, ან მეცნიერებითა და ლიტერატურული შრომით წინ წაუწევიათ თავისი სამშობლო ქვეყნის, აგრეთვე მთელი კაცობრიობის ცხოვრება“ (51, 21). ამ ადამიანთა ბიოგრაფიების გაცნობით ს. მესხს უნდოდა თავისი დროის ქართველი საზო-

გადოებისთვისაც გაელევებინა დიდ საქმეთა კეთების სურვილი. მისი აზრით, ამგვარი „დიდი კაცები გზის მანათობელნი არიან კაცობრიობისათვის: მათი ცხოვრება ყველასთვის სამაგალითოა. ისეთი კაცების ცხოვრების გაცნობა, როგორც მაგალითად უაშინგტონი, გარიბალდი, იოანე გუსი, ჯორდანო ბრუნო, გალილეი, ვოლტერი, რუსსო, რობერტ ოუენი და სხვანი, ამისთანა კაცების ცხოვრების გაცნობა ამაღლებენ, აკეთილშობილებენ, ჭკუა-გონებას უხნიან, თვალს უხელენ კაცსა. ესენი მთელი კაცობრიობის ოსტატები, მასწავლებლები არიან... ესენი გვასწავიან საზოგადო კეთილდღეობის და ხანდახან ცხოვრების შეწირვასაც“ (51, 21).

როგორც „დროების“ ისტორია ადასტურებ, ს. მესხის ეს კეთილშობილური განზრახვა მხოლოდ სურვილად არ დარჩენილა და მან თავისი რედაქტორობის პერიოდში ამგვარი ხასიათის წერილების გამოქვეყნებით ბევრი რამ გააკეთა ფართო საზოგადოების განსანათლებლად და განსასწავლად.

სერგეი მესხის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის წინამდებარე კვლევის შედეგებმა კიდევ უფრო ღრმად და მასშტაბურად წარმოაჩინეს მისი გამორჩეულად მნიშვნელოვანი როლი XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. იგი ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა მივიჩნიოთ ქართველ „სამოციანელთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთ მეტად ღირსეულ წარმომადგენლად, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლისა და ნიკო ნიკოლაძის ღირსეულ თანამებრძოლად, XIX საუკუნის საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტული გაზეთის რედაქტორ-გამომცემლად.

ს. მესხის ამ დიდ მამულიშვილურ ღვაწლსა და დამსახურებას პირველად მისმა თანამედროვეებმა მისცეს მაღალი შეფასება. 80-იან წლებში გამოქვეყნებულ მათ წერილებში (ა. წერეთელი, ი. ჭავჭავაძე, ა. ყაზბეგი, გ. წერეთელი, ი. მაჩაბელი...) ნათლად გამოიკვეთა „თერგდალეულთა“ თაობის ამ თვალსაჩინო წარმომადგენლის მნიშვნელოვანი წვლილი XIX საუკუნის 70-80-იანი წლების ქართული კულტურის ისტორიაში.

ს. მესხის ცხოვრებითა და მოღვაწეობით დაინტერესებამ XX საუკუნის დასაწყისში იჩინა თავი. ამ თვალსაზრისით ყველაზე დიდი დამსახურება ს. ფირცხალაძეს მიუძღვის, რომელმაც 1903 წელს გამოსცა მრავალტომეულ გამოცემად ჩაფიქრებული „ნაწერები სერგეი მესხისა. ტომი პირველი“. სამწუხაროდ, საზოგადოების ნაკლები დაინტერესებულობის გამო, მომდევნო ტომები აღარ გამოცემულა.

ს. მესხის მოღვაწეობის შესწავლამ ახალი მასშტაბები შეიძინა საბჭოთა პერიოდში. მისი ღვაწლისა და დამსახურების მეცნიერული შესწავლის დროს მკვლევართა განსაკუთრებული ინტერესის საგნად პირველ ყოვლისა იმ როლის შეფასება იქცა, რომელიც ს. მესხმა ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიაში შეასრულა.

და მაინც, მიუხედავად ს. მესხისადმი გამოვლენილი ამგვარი ინტერესისა, მისი მოღვაწეობის ყველა მხარე ჯერ კიდევ არ არის საჭირო მეცნიერული სიღრმითა და ობიექტურობით შესწავლილი. წინამდებარე ნაშრომით ჩვენ შევეცადეთ რამდენადმე მაინც შევვევსო ეს ხარვეზი და სათანადოდ შეგვეფასებინა ს. მესხის როლი და ადგილი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

ს. მესხის ეროვნული მრწამსის საფუძველთა საფუძვლად ქცეული უმთავრესი პრინციპი უზენაეს პატრიოტულ იდეალად დასახული

სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა იყო. მიუხედავად იმისა, რომ მას, როგორც რეალისტურად მოაზროვნე მამულიშვილს, იმხანად ამ იდეალის პრაქტიკული აღსრულების მეტისმეტი სირთულეც კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული, მთელი მისი მოღვაწეობა უპირველეს ყოვლისა მაინც აქეთკენ იყო მიმართული.

ს. მესხი თავის პატრიოტულ მოვალეობად თელიდა თავგამოდებით ებრძოლა ეროვნული თვითმყოფადობის დეგრადაციის განმაპირობებელი მიზეზების წინააღმდეგ. იგი ხშირად წუხდა იმის გამო, რომ მისი ღროის ქართველი საზოგადოების დიდი ნაწილი ეროვნული გადაგვარების რეალური საშიშროების წინაშე იდგა, რასაც პირველ ყოვლისა ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმებითა და რუსული კოლონიალიზმით ხსნიდა.

იმისათვის, რომ ქართველ კაცს თავისი ეროვნული სახე მთლიანად არ დაეკარგა, ს. მესხის აზრით, აუცილებელი იყო მოჩვენებითად უდარდელი და უშფოთველი ცხოვრების ბანგნარევი ძილისაგან გამოფხიზლებულიყავით და ქვეყნის ეროვნული ღირსების სადარაჯომე ერთგულად დაემდგარიყავით, რათა აქტიურად დაგვეცვა ყველაფერი, რაც „ქართველობის თვისებასა და განსხვავებას შეადგენს“. პირველ ყოვლისა, სწორედ ამ რწმენითა და მამულიშვილური თვითშეგნებით იღვწოდა ს. მესხი, როგორც პუბლიცისტიცა და როგორც „დროების“ რედაქტორიც, მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრების მანძილზე.

ს. მესხის ნააზრევში არა მარტო ჩვენი წარსულისა და თანადროული ცხოვრების პრობლემებია ღრმად და საფუძვლიანად გაანალიზებული, არამედ ეროვნული განვითარების პროგრამაცაა გააზრებულად ჩამოყალიბებული. იგი ცდილობდა ფართო საზოგადოებისათვის მკაფიოდ განესაზღვრა ის ფუძემდებლური პრინციპები, რომლებიც ჩვენი ქვეყნის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ არსებობასა და განვითარებას მკვიდრ საფუძვლად უნდა დადებოდა.

ერთ-ერთი მთავარი პრობლემა, რომელიც XIX საუკუნის საქართველოში რუსული კოლონიალიზმის წყალობით განსაკუთრებული სიმწვავეით იდგა, ეროვნული ერთობის აღდგენა იყო. ს. მესხი, მსგავსად ჩვენი დიდი მამულიშვილებისა, ქართველი ხალხის ეროვნული ერთობის რღვევას დამლუპველ მოვლენად თვლის და ქვეყნის გადარჩენის ერთადერთ გზად პირველ ყოვლისა ამ ერთობის აღდგენას მიიჩნევს.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხისა და მის თანამედროვე დიდ მამულიშვილთა ეროვნულ-პატრიოტული იდეების პრაქტიკული ხორ-

ცმესხმა იმ ვითარებაში მრავალ ხილულ თუ უხილავ წინააღმდეგობას აწყდებოდა და მათი რეალური აღსრულება დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული, ისინი ამ სიძნელეებს ქედს მაინც არ უხრიდნენ და შეძლებისდაგვარად ყველაფერს აკეთებდნენ ჩვენი ხალხის საჭირობოროტო პრობლემათა წარმატებით გადასაწყვეტად და ეროვნული თვითმფენების განსამტკიცებლად.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელსაც ს. მესხის ეროვნული მრწამსის გააზრების დროს უსათუოდ უნდა მივაქციოთ ყურადღება, ქართული ენის უფლებათა დასაცავად მისი აქტიური ბრძოლაა. XIX საუკუნის დიდ ქართველ მამულიშვილებთან, პირველ ყოვლისა კი „თერგდალეულებთან“, ერთად ს. მესხი თავგამოდებით იბრძოდა „სამშობლო ენის“ შელახული უფლებების აღსადგენად. ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია როგორც თავად პუბლიცისტის წერილები, ისე მისი რედაქტორობის პერიოდში გაზეთ „დროებაში“ დაბეჭდილი სხვა ავტორთა პუბლიკაციებიც. „სამშობლო ენის“ დასაცავად დაწერილ წერილებში ს. მესხი ხშირად აკრიტიკებს იმ მოხელეებსა და რუსულ პრესაში გამოქვეყნებულ სტატიათა ავტორებს, რომლებიც აქტიურად იბრძოდნენ ხელისუფლების რუსიფიკატორული პოლიტიკის გასაგარებლად.

ნ. ნიკოლაძესთან და გ. წერეთელთან ერთად, ს. მესხს მნიშვნელოვანი დამსახურება მიუძღვის 1873-1876 წლებში შვეიცარიაში ქართველი სტუდენტების მიერ დაარსებული პატრიოტული ორგანიზაციის – „უღელის“ ფუნქციონირების საქმეშიც. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ორგანიზაციის ისტორია ხანმოკლე გამოდგა, მან მაინც მოახდინა საგულისხმო ზეგავლენა იმ პერიოდის ქართველ სტუდენტთა ეროვნული ცნობიერების ფორმირებაზე.

როგორც ცნობილია, აჭარის პრობლემა თურქეთის მიერ ამ კუთხის მიტაცების დროიდან ყოველთვის წარმოადგენდა ქართველი ხალხის უდიდესი ინტერესის საგანს. საესეებით ბუნებრივად, ამ ინტერესმა განსაკუთრებით ფართო მასშტაბები რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის დროს შეიძინა. ამ ომმა შესაძლებელი გახადა ქართველი ხალხის სამსაუკუნოვანი ოცნების რეალური შესრულება და საქართველოს ეს ძირძველი კუთხე კელავ დაუბრუნდა დედასამშობლოს.

XIX საუკუნის იმ ქართველ მამულიშვილთა შორის, რომელთაც გამორჩეული სიყვარული გამოხატეს აჭარისადმი, უსათუოდ უნდა მოვიხსენიოთ სერგეი მესხიც. 70-იანი წლების ბოლოსა და 80-იანი წლების დასაწყისში იგი ხშირად ბეჭდავდა წერილებს, რომლებშიც

აჭარის შემოერთებასთან დაკავშირებული პრობლემები იყო გაანალიზებული.

როგორც ამ წერილებისა და ს. მესხის პრაქტიკული მოღვაწეობის შესწავლამ აჩვენა, მან ძალზე ბევრი რამ გააკეთა დელასამშობლოსთან აჭარის შემოსაერთებლად და იქაური ქართველების ცნობიერებაში ეროვნული თვითშეგნების განსამტკიცებლად. უდიდესი სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ს. მესხისა და ჩვენი ერის სხვა იმდროინდელ მოღვაწეთა ამ მცდელობამ სასურველი ნაყოფი სულ მალე გამოიღო და ოდითგანვე საქართველოს დიდი ნაწილად დამკვიდრებული ეს მხარე სამსაუკუნოვანი განშორების შემდეგ კვლავაც იქცა ჩვენი ქვეყნის სისხლხორცეულ ნაწილად.

გარდა აჭარისა, ს. მესხის ნააზრევში აფხაზეთის საკითხიც მოქცეა ყურადღების ცენტრში. მიუხედავად იმისა, რომ მისი წერილები მკაცრი ცენზურის პირობებში იწერებოდა, რაც ავტორს მნიშვნელოვნად ზღუდავდა საკუთარ მოსაზრებათა თავისუფლად გამოთქმაში, იგი მაინც გამოხატავს ამკარა უკმაყოფილებას რუს ხელისუფალთა მიერ ამ ადგილების კოლონიზაციისათვის გატარებული პოლიტიკის გამო.

აფხაზეთისადმი მიძღვნილ ს. მესხის წერილებს მკვიდრ საფუძვლად პირველ ყოვლისა ის დიდი ეროვნული გკივილი უდევს, რომლის ღიად და პირდაპირ გამჟღავნება იმხანად შეუძლებელი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხი ამ საწუხარს ღრმად შეფარული ქვეტექსტების მეშვეობით გამოხატავს, ავტორისეული მიზანსწრაფვის შეცნობა და გაცნობიერება, ჩვენი აზრით, მაინც არავითარ სირთულეს არ წარმოადგენს იმეამინდელ მოვლენათა არსში გარკვეული მკითხველისათვის.

ს. მესხის მსოფლმხედველობრივი თვალთახედვის გააზრების დროს განსაკუთრებული ყურადღება მის სამოგადოებრივ-პოლიტიკურ მხედულებებსაც უსათუოდ უნდა მივაპყროთ. ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკისა და რევოლუციის მისეული შეფასებანი, ევროპასთან და ამერიკასთან ჩვენი ქვეყნის დამოკიდებულება, მეზობელ ხალხებთან ურთიერთობა, მოღვაწეობა ხელისუფლების მმართველობითი სტრუქტურის გასაუმჯობესებლად და ა. შ.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებზე მსჯელობის დროს ს. მესხის ნააზრევში შემდგომი გაღრმავება ჰპოვეს ამ პრობლემასთან დაკავშირებული საკითხების ეროვნული პოზიციებიდან განსჯა-გააზრების იმ ტენდენციებმა, რითაც XIX საუკუნის ქართული სამოგა-

ღობის პროგრესულად მოაზროვნე ნაწილის მსოფლმხედველობა ხასიათდება.

ს. მესხი იმ მამულიშვილთა კატეგორიას მიეკუთვნება, რომლებიც გამოკვეთილად იდგნენ ევროპული ორიენტაციის გზაზე. ის ჩვენი ქვეყნის სამომავლო განვითარების პერსპექტივად უპირველეს ყოვლისა ევროპულ სამყაროსთან სისხლხორცეულ კავშირურთიერთობას მიიჩნევდა. ს. მესხის აზრით, სწორედ ეს იყო საქართველოს განვითარების ყველაზე პერსპექტიული გზა.

წინამორბედთაგან განსხვავებით, ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი მომავალი ს. მესხმა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან აქტიური კავშირურთიერთობისა და მათი გამოცდილების გაზიარებისაკენ მოწოდებასთან ერთად ასევე სისხლხორცეულად დაუკავშირა ამერიკული ცხოვრებისეული წესის ჩვენს სინამდვილეშიც გადმოგანისა და დამკვიდრების მიზანშეწონილობას.

აღბათ არ გადაუჭარბებთ, აქვე ხაზგასმით იმასაც თუ ვიტყვით, რომ ს. მესხი ჩვენში პროამერიკული ორიენტაციის მქონე ერთ-ერთი პირველი ქართველი მამულიშვილია. მართალია, იგი დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა ეკონომიკური და კულტურულ-საგანმანათლებლო მიღწევებით აღფრთოვანებას ხშირად აღმაგებული ეპითეგებითაც კი გამოხატავს, მაგრამ მისი განცვიფრება ამერიკელთა წარმატებებით მაინც გამორჩეულად განსაკუთრებულია და ხაზგასმით აღსანიშნავი. ამერიკა ს. მესხისათვის უაქტობრივად სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და ეკონომიკური განვითარების იდეალი იყო, რაც ცხადად და აშკარად ჩანს მისი პუბლიცისტიკიდან.

გასაგები მიზეზების გამო, რევოლუციასთან ს. მესხის დამოკიდებულებას საბჭოთა პერიოდში საკმაოდ ტენდენციურად განიხილავდნენ. ბევრი მათგანის აზრით, იგი აქტიური მხარდამჭერი იყო რევოლუციისა და მას სოციალური სამართლიანობის დამყარების ერთადერთ მისაღებ გზად მიიჩნევდა. ჩვენი მოსაზრებით, ამგვარი თვალსაზრისი ვითარების იდეოლოგიზებული შეფასების შედეგია და სინამდვილეს არ შეესაბამება.

იმ თითო-ოროლა წერილში, რომლებშიც ს. მესხი რევოლუციური მოძრაობისადმი გარკვეულ სიმპატიას გამოხატავს, ყურადღების ცენტრში სოციალურ პრობლემებთან ერთად, როგორც წესი, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი საკითხებიც ექცევა ხოლმე. ასე რომ, რევოლუციისადმი კეთილგანწყობითი დამოკიდებულების ის სუსტი გამოვლინებანი, რითაც ს. მესხის მსოფლმხედველობა ხასიათდება, ხში-

რად ამ ფაქტორითაც არის არსებითად განპირობებული და რევოლუციის მესხისეული გაგება მისი ეროვნულ-განმანათლებლური და ევოლუციონისტური თვალთახედვის გამოვლინება უფროა, ვიდრე ამ ცნების გრადიციული გააზრებისა.

რამდენადაც ვითარება ამის შესაძლებლობას აძლევდა, ს. მესხი საკმაოდ გულახდილად გამოხატავდა თავის კრიტიკულ დამოკიდებულებას იმეპამინდელი ხელისუფლებისადმი და გამოთქვამდა კონკრეტულ მოსაზრებებს სახელმწიფოებრივი მართვის სისტემის გასაუმჯობესებლად. მისი ეს თვალთახედვა არა მარტო იმ პერიოდისთვისაა მეტად პროგრესული, არამედ გარკვეულწილად თანამედროვეობის მოთხოვნებსაც შეესაბამება. ხელისუფლების მმართველი ორგანოებისადმი პუბლიცისტის ამგვარი დამოკიდებულება მისი ღრმა განსწავლულობის შედეგი იყო. იგი კარგად იცნობდა ევროპისა და ამერიკის სახელმწიფოებრივ სტრუქტურებს და შეძლებისდაგვარად ცდილობდა, უცხოეთის პროგრესული გამოცდილება ჩვენს სინამდვილეშიც დანერგილიყო. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ის წერილები, რომლებშიც ადგილობრივი მმართველობითი სისტემის გაუმჯობესების საკითხებზეა მსჯელობა.

ს. მესხის ნააზრევში ნათლად ელინდება პუბლიცისტის შემწყნარებლური დამოკიდებულება სხვა რელიგიური აღმსარებლობებისადმი. მიუხედავად იმისა, რომ მას ღრმად ჰქონდა გააზრებული ქრისტიანული სარწმუნოების უმნიშვნელოვანესი როლი საქართველოს ისტორიაში, იგი ხაზგასმულ პატივისცემას იმ ქართველების მიმართაც აშუარად გამოხატავდა, რომლებიც სხვა რელიგიური რწმენის მიმდევარნი იყვნენ და მათაც უმნიშვნელოვანეს მოქალაქეობრივ პასუხისმგებლობას აკისრებდა ჩვენი ქვეყნის აღმშენებლობის საქმეში.

სარწმუნოებრივ პრობლემებზე მსჯელობამ ს. მესხის პუბლიცისტიკაში თავი განსაკუთრებული სიმწვავეით 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში იჩინა, რასაც მედეგად საქართველოსთან აჭარის შემოერთება მოჰყვა. სამი საუკუნის მანძილზე სამშობლოს იძულებით ჩამოშორებული ამ მხარის გამაჰმადიანებული მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქრისტიანობას უკვე იმდენად იყო მოწყვეტილი, რომ ამ სარწმუნოებასთან მიბრუნება წარმოუდგენელ შიშს გვრიდა.

ს. მესხი, იმეპამინდელი ჩვენი დიდი მამულიშვილების მსგავსად, სრული გაგებით ხვდებოდა მათ ამგვარ შიშს და აჭარისადმი მიძღვნილ თავის მრავალრიცხოვან წერილებში დაბეჯითებით იცავდა

იმ აზრს, მაჰმადიან ქართველთა რელიგიურ რწმენას უდიდესი სიფრთხილით რომ უნდა მოვეყიდეოდი და მათზე ყოველგვარი სარწმუნოებრივი ძალდატანებისაგან თავი შეგვეკავებინა.

ს. მესხი მე-19 საუკუნის იმ ქართველ მოღვაწეთა წარმომადგენელია, რომელნიც აქტიურად იბრძოდნენ ქალთა უფლებების დასაცავად. ევროპული და ამერიკული ცხოვრების ღრმად და საფუძვლიანად მცოდნე პუბლიცისტი აქტიურად ცდილობდა ქართველი ქალი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ფართო ასპარეზზე გამოსულიყო და ქვეყნის აღმშენებლობის პროცესის სრულუფლებიანი მონაწილე გამსდარიყო. ამის მიღწევის უმთავრეს პირობად მას განათლება მიაჩნდა. იმეამინდელი ჩვენი საზოგადოების კონსერვატული ნაწილისაგან განსხვავებით, ს. მესხი აქტიურად მოითხოვდა ყველა პირობა შექმნილიყო ქალებისათვის ნორმალური განათლების მისაღებად.

საბოლოოდ, ალბათ, არ გადაეჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ საკვლევ საკითხთა ღრმა და საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად კიდევ უფრო მეტად გამოიკვეთა ს. მესხის გამორჩეულად მნიშვნელოვანი როლი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. ფაქტობრივად, არ დარჩენილა იმ პერიოდის ჩვენი ეროვნული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების არც ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელზეც ს. მესხს თავისი ფრიად ავტორიტეტული შეხედულება არ გამოეთქვას.

მართალია, მისმა თანამედროვეებმაც და მომდევნო თაობათა მკვლევარებმაც სათანადო პატივი მიაგეს მის ამ მამულიშვილურ ღვაწლსა და დამსახურებას, მაგრამ ს. მესხის ნააზრევის მეტი სიღრმით შესწავლა და გააზრება კვლავაც რჩება ქართული ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთ საპატიო მოვალეობად. ჩვენი სახელოვანი წინაპრის შემოქმედებითი შემკვიდრეობისადმი ასეთ ინტერესს არსებითად განაპირობებს ის გარემოება, რომ მის მიერ დასმული ბევრი საკითხი არა მარტო XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის შესასწავლად და უაღრესად მნიშვნელოვანი, არამედ თანამედროვეობის საჭირბოროტო პრობლემათა გასააზრებლადაც და სამომავლო განვითარების გონივრულ გზათა საძიებლადაც.

სამ თვალსაზრისით ს. მესხი ერთსა და იმავე დროს ჩვენი სახელოვანი წინაპარიცაა, „თერგდალეულთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთი მეტად ღირსეული წარმომადგენელიც და თანამედროვეობასთან სისხლხორცეულად დაკავშირებული გულმხურვალე პატრიოტიცა და პროგრესულად მოაზროვნე მამულიშვილიც.

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ
ВЗГЛЯДЫ СЕРГЕЯ МЕСХИ**

РЕЗЮМЕ

Известный публицист и общественный деятель второй половины XIX века Сергей Месхи – один из видных представителей большой плеяды грузинских «шестидесятников», достойный соратник Ильи Чавчавадзе, Акакия Церетели, Якова Гогешавадзе и Нико Николадзе, родоначальник многих значительных национальных идей, претворяющий их в жизнь, один из самых авторитетных редакторов-издателей в Грузии XIX века.

Богатые публицистические размышления С. Месхи дают нам ясное представление о быте Грузии второй половины XIX века. Проблемы, стоящие перед страной в то время, проанализированы им с патриотических позиций.

Несмотря на то что изучению национального наследия и заслуг С. Месхи посвящена не одна работа, многое, с этой точки зрения, еще предстоит сделать в будущем. В частности, до сегодняшнего дня в центре внимания исследователей в основном находилась его журналистская деятельность. Что касается национальных и общественно-политических взглядов С. Месхи, эти вопросы в отдельности фактически не стали предметом специального исследования.

К этому следует добавить и то, что в работах, написанных в советский период, под давлением идеологической политики того времени, все стороны деятельности С. Месхи не были проанализированы с должной объективностью и во всем объеме. Поэтому неполноценно и с некоторой тенденциозностью были освещены его публицистические мировоззренческие взгляды.

В советский период широко господствующая в нашем быту идеологическая конъюнктура существенно определила то обстоятельство, что некоторые образцы публицистики и личных писем С. Месхи, в которых высказывались неприемлемые для советской идеологии взгляды, и в тот период не были опубликованы в вышедших произведениях С. Месхи, и не попадали в поле зрения исследователей с объективной беспристрастностью. Эти материалы, напечатанные в газете „Дрозба“ и сохранившиеся в архивах, в еще более широком масштабе представляют заслуги Сергея Месхи в Грузии второй половины XIX века.

Во вступлении кратко определены: актуальность вопроса, главная целенаправленность исследования, практическое значение и научная новизна. Здесь же приведена хроника жизни С. Месхи.

С. Месхи родился в 1845 г. вблизи г. Кутаиси, в селе Риони. Его братья-сестры: Котэ, Ефемия, Анна, Иванэ и Давид были известными деятелями грузинской культуры. После окончания Кутанской гимназии, в 1863 г. С. Месхи продолжил учебу в Петербургском университете, который окончил в 1867 г.

С 1869 г. и до самой смерти он возглавлял газету „Дрозба“. В течение 14 лет С. Месхи был не только редактором этой газеты, но и очень продуктивным автором, и его богатое публицистическое наследие почти полностью публиковалось именно в „Дрозба“.

С. Месхи умер в 1883 г. Похоронен в родном селе.

Во вступлении работы отдельно выделены первые оценки вклада С. Месхи и краткая история изучения вопроса. Заслуги С. Месхи первыми справедливо оценили его современники. Первый значительный шаг в этом направлении был сделан в 1883г., когда С. Месхи, из-за ухудшения здоровья был вынужден оставить редакторство в „Дрозба“. К сожалению, после этого он жил не долго, в июле того же года он скончался. В связи с этим событием известные представители грузинской интеллигенции достойно оценили вклад С. Месхи в историю грузинской культуры. Среди них, в первую очередь, следует выделить А. Церетели. Как известно, из грузинских „шестидесятников“ он был больше всех близок с С. Месхи, что проявилось не только в личной, но и в творческой дружбе.

Немалая заслуга принадлежит также И. Чавчавадзе, А. Казбеги, Г. Церетели, И. Мачабели и другим известным деятелям второй половины XIX века в деле представления заслуг С. Месхи.

Интерес к жизни и деятельности С. Месхи проявился в самом начале XIX в. С этой точки зрения самая большая заслуга принадлежит С. Пирцхалава, который в 1903г. опубликовал задуманные как многотомное издание „Записки Сергея Месхи. Том I“. К сожалению, из-за низкой заинтересованности общества последующие тома не были изданы.

Изучение деятельности С. Месхи приобрело масштабы в советское время. В деле изучения его заслуг примечательное место принадлежит: Г. Абзианидзе, И. Боцвадзе, М. Гаприндашвили, Ш. Гозалишвили, В. Донадзе, И. Вартава, Г. Тодуа, Ал. Каландадзе, О. Касрадзе, И. Меунаргия, Г. Меписашвили, М. Микаутадзе, П. Ратиани, А. Сургуладзе, Р. Сурманидзе, Г. Кикодзе, О. Чургулия, С. Хундадзе, Г. Джигладзе и др.

Такова история изучения жизни и деятельности С. Месхи до сегодняшнего дня. Как видим, этим вопросом до сегодняшнего времени были заинтересованы в основном филологи и исследователи истории грузинской журналистики. Провжда, изучением мыслей С. Месхи время от времени интересовались и историки, но проведенные в этом направлении исследования фактически не получили широкого научного масштаба.

Наш интерес к изучению вышеотмеченных вопросов обусловили в первую очередь именно существующие в грузинской исторической науке прабелы, поэтому мы попытались внести нашу скромную лепту в дело будущего научного исследования творческого наследия С. Месхи.

ГЛАВА ПЕРВАЯ: НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА

а) Национальное кредо. Все существенно значимые принципы, определяющие национальное кредо С. Месхи, соответствуют основополагающим положениям патриотического мировоззрения грузинских „шестидесятников“. Он был одним из видных (выдающихся) представителей большой плеяды „Тергдалеули“, самоотверженный борец за свободу и счастье своей родины. С этой точки зрения, и личная жизнь и общественная деятельность С. Месхи удивительно полны и гармоничны. Он в первую очередь сам пытался жить и действовать по таким принципам, которые считал кредом жизни для каждого истинного сына своей отчизны.

Так что высказанные в его публицистических и личных письмах национальные взгляды были прежде всего принципами, лежащими в основе его личной жизни, а не только словесной проповедью истины. Ставший основой основ национального кредо главнейший принцип, представляющий высший патриотический идеал С. Месхи, - это требование государственной независимости. Несмотря на то что как реалистически мыслящий сын своей отчизны, он хорошо понимал трудность практического осуществления этого идеала, вся его деятельность, в первую очередь, была направлена к этому.

При решении стоящих перед страной острых экономических проблем С. Месхи совершенно правильно ставил вопрос о том, что для налаживания этих проблем не надо приглашать специалистов из-за рубежа, а наоборот, следует посылать туда на учебу избранную, способную молодежь, которая в дальнейшем, получив соответствующее образование, возвратится назад в свою страну. С этой целью он считал целесообразным создание специального общества, которое активно заботилось бы о финансировании обучения этой молодежи.

Главным условием получения образования за границей С. Месхи ставил, как правило, практическую выгоду. По его мнению, грузин обязан изучить

там такие предметы и вести такие дела, которые принесут пользу родине. В этом отношении С. Месхи – личность, стоящая на явно выраженной прагматической позиции. Несмотря на то что С. Месхи прекрасно знал цену и значение науки, он недвусмысленно признавал и то, что для сынов такой угнетенной страны неоправданно было увлечение общенаучным исследованием – поиском, и наши ученые должны делать только такие дела, которые, в первую очередь, принесут пользу их родине.

Своим патриотическим долгом С. Месхи считал ревностную борьбу с причинами, обуславливающими деградацию национальной самобытности. Он печалился о том, что большая часть грузинской молодежи его времени стоит перед реальной опасностью национального перерождения, что объяснял в первую очередь потерей грузинской государственности и русской колонизацией.

Размышления С. Месхи – это не только глубоко и основательно проанализированные проблемы нашего прошлого и современной жизни, это – сформулированная концепция национального развития. Он старался четко определить для широкой общественности те основополагающие принципы, которые должны быть положены в прочную основу национально – государственного существования и развития нашей страны.

Подобное стремление к сохранению и утверждению национального существования не было только словесной декларацией С. Месхи, это результат хорошо осмысленной, осознанной целеустремленности. Поэтому и старался он основательно разъяснить обществу и то, как он сам представлял реальные возможности практического осуществления своей национальной программы. Это должно было быть неукротимое стремление к усилению прав нашего языка, обогащению духовной культуры, развитию экономики и налаживанию других острых злободневных проблем, стоящих перед страной.

Правда, как реалист, С. Месхи хорошо знал и то, что решить эти вопросы не удастся за один или два года – для этого потребуется много времени, но главное в этом случае не это, а то, чтобы у грузина не погасло желание наблюдать за жизнью общества и он не впал бы в отчаяние, и „освещающая заря“ завтрашнего дня еще больше разожгла в его душе надежду на будущее.

Одна из главных проблем, которая особенно остро стояла по причине русского колониализма в Грузии XIX века, - проблема восстановления национального единства. Наша страна в тот период переживала распад-разделение, и отмежевание было такой серьезной болезнью в тогдашнем нашем национальном самосознании, что, как пишет Илья: „слово грузин уже не было общим именем нашего племени ни внутри, ни вне, ни для близких, ни для чужих“.

Как и другие наши патриоты, С. Месхи подобное разрушение национального единства народа считает губительным и роковым явлением и единственный путь спасения страны видит в восстановлении единения. Для достижения этого большая роль принадлежит глубокому и основательному изучению нашего прошлого. С. Месхи часто бил тревогу по поводу того, что у большей части грузинского народа „нарушена связь со своей исторической жизнью“.

Поэтому он старался пробудить в сердцах современников чувство уважения к своему прошлому. С этой целью он считал обязательным ввести в наших школах обучение истории Грузии, а благотворительные организации призывал активно обеспечивать поиск, охрану и издание старых книг и рукописей.

Несмотря на то что практическое претворение в жизнь подобных национально-патриотических идей С. Месхи и его известных современников-патриотов в тех условиях наталкивалось на множество препятствий, они не склоняли головы перед этими трудностями, не сворачивали с дороги и делали все возможное для успешного решения злободневных проблем и утверждения национального самосознания.

б) Борьба за защиту прав грузинского языка. Одним из важных вопросов, на который при осмыслении национального кредо С. Месхи обязательно следует обратить внимание, является его активная борьба за права грузинского языка. Вместе с видными грузинскими патриотами, в первую очередь с членами общества „Тергдалеули“, С. Месхи ревностно боролся за восстановление скомпрометированных прав „родного языка“. В письмах, написанных в защиту „родного языка“, С. Месхи часто критикует авторов опубликованных в русской прессе статей, которые активно боролись за проведение русификационной политики власти. Ненависть к грузинам и всему грузинскому некоторых из них довела до того, что они считали грузинский народ такой низкоразвитой нацией, которая не может получить высшее образование. Заслугой именно таких людей С. Месхи считает тот факт, что в существующих в Грузии учебных заведениях вообще было изъято изучение грузинского языка, или же только в начальных классах обучение вели внештатные педагоги, как необязательному предмету.

В 1879 г., с назначением попечителем кавказского учебного округа Яновского, у С. Месхи, подобно другим известным представителям тогдашней грузинской интеллигенции, появилась надежда, что отношение к грузинским школам изменится в лучшую сторону. К сожалению, очень скоро развитие событий подтвердило, что это была иллюзия и Яновский не только не принес улучшения в грузинскую образовательную систему, но с обновленной силой начал борьбу за проведение реакционной политики русификации.

В доказательство того что это правда можно привести много примеров из публицистики С. Месхи, где разоблачается сущность реакционного проводника имперской образовательной политики в кавказском учебном округе. На основе анализа многочисленных писем С. Месхи, написанных в защиту прав грузинского языка, ясно показано, с какой неизменной преданностью он боролся за реальное решение этой проблемы.

В) С. Месхи и общество „Угели“ („Ярмо“). Отношение С. Месхи к учрежденному грузинскими студентами в 70-ых годах XIX в. в Швейцарии обществу „Угели“ существенно определяет его национально-патриотические взгляды.

Учредительное заседание общества „Угели“ состоялось 9 марта 1873г. в г. Цюрихе (Швейцария). В этот день проживающие там грузинские студенты экстренно собрались для исследования вопроса: „как можно создать из них такой кружок и общество, в которых могли бы принять участие как сегодняшние учащиеся, так и только поступившие, и вообще все грузинские учащиеся, которые были посланы за границу для получения образования“. (С. Месхи).

В создании общества „Угели“ и активном участии в делах особенно важная роль принадлежала Н. Николадзе, Г. Церетели, и С. Месхи, что подчеркивается многими деятелями и исследователями истории этого общества того периода.

С этой точки зрения очень ценны и достойны внимания как публикации членов этой организации, так и их эпистолярное наследие и разного вида архивные записи.

К сожалению, в деятельности общества „Угели“ очень скоро возникли сильный разлад и противостояние мировоззрений, в результате оно распалось на две части. В частности, основное ядро общества в ноябре 1873 г. переехало в Женеву, остальные остались в Цюрихе. Члены женевской группы, которых активно поддерживал С. Месхи, ставили обществу „Угели“ широкие цели. По их мнению, главное устремление деятельности этой организации состояло в ознакомлении с демократическими-республиканскими идеями России и Запада, установлении мира между народами Закавказья, связи с национальными идеями социального движения. В отличие от них деятельность группы „Угели“ в г. Цюрихе в основном ограничивалась просветительскими целями.

По оценке современников, женевская группа общества „Угели“, которая состояла из более высокоинтеллектуальных и радикально настроенных людей по сравнению с цюрихской группой, сыграла более значительную роль в истории грузинского общественного мышления XIX века.

К сожалению, деятельность общества „Угели“ оказалась очень кратковременной. В частности, группа г. Цюриха в 1874г. прекратила

существование, а женевская распалась в 1876г. Так что это общество не смогло практически осуществить национально-просветительские идеи, которые его члены и активно связанные своей жизнью с этим обществом такие патриоты как С. Месхи, Н. Николадзе и Г. Церетели ставили себе целью.

На основе анализа богатого документального материала в этой подглаве аргументированно показана роль С. Месхи в истории общества „Угели“.

г) Вопрос Аджарии в публицистических мыслях С. Месхи. Проблема Аджарии, еще с тех пор как этот уголок был похищен турками, всегда была предметом большого интереса к ней со стороны грузинского народа. По вполне понятным причинам, этот интерес приобрел особенно широкие масштабы во время русско-турецкой войны 1877-1878гг. Эта война сделала возможным реально осуществить трехвековую мечту грузинского народа и этот коренной уголок опять вернулся в лоно своей родины.

Среди грузинских патриотов XIX в., которые выражали свою особую любовь к Аджарии, безусловно, следует назвать и С. Месхи. В конце 70-ых и начале 80-ых гг. он часто публиковал письма, в которых анализировались проблемы, связанные с присоединением Аджарии. Также как и другие видные современники, он с восхищением приветствовал присоединение этого уголка к матери-родине, но несмотря на это, совершенно правильно думал, что передача Турцией России этой исконной части Грузии совсем не означала окончательного разрешения проблемы, и для населения этой территории, для возрождения души и сознания в будущем многое нужно было сделать.

Не только словом С. Месхи стоял на службе страны, - активными практическими делами он старался реально решить злободневные национальные проблемы. С этих позиций и в связи с Аджарией он сыграл очень ценную и значительную роль. В частности, в период войны с Турцией он несколько дней находился непосредственно на линии фронта, для лучшего знакомства с существующим положением. А 25 августа 1878 г. вместе с русской армией он вошел в Батуми, где в течение недели основательно ознакомился с тамошним положением и свои впечатления в виде серии писем опубликовал в газете „Дрозба“.

Особое возмущение С.Месхи, также как и многих верных сынов своей родины того времени, вызвал тот факт, что в результате различных обстоятельств часть населения Аджарии оставляла родной очаг и переселялась жить в Турцию. С самого начала С. Месхи остро выступал против этих событий и многое сделал для того, чтобы открыть глаза обманутым аджарским братьям.

Он убедительно защищал ту точку зрения, что по религиозным соображениям не было никаких оснований для переселения в Османское

государство, и был глубоко уверен в том, что религиозное различие грузин-христиан и грузин-магометан нисколько не могло помешать нашему братству.

Как показало изучение отношения С. Месхи к Аджарии, подобно другим видным грузинским патриотам того времени, он очень много сделал для присоединения Аджарии к матери-родине и в сознании тамошних грузин для утверждения национального самосознания. С большим удовольствием следует отметить тот факт, что эти попытки С. Месхи и других деятелей того времени очень скоро дали желаемые плоды и исторически исконная часть Грузии после трехвекового отторжения опять стала кровной частью нашей родины.

д) С. Месхи и Абхазия. Несмотря на то что вопрос Абхазии не занимает много места в размышлениях С. Месхи, для изучения публицистического национального кредо и размышлений на эту тему, его письма, касающиеся этого вопроса, очень важны и ценны.

Как известно, в русской империи XIX века массовый характер получило среди горских народов Кавказа переселение в Турцию и другие мусульманские страны. После русско-турецкой войны 1853-1856гг., упразднения Абхазского княжества русским правительством в 1864г. и кровавого подавления восстания в Абхазии в 1866г. это явление и в Абхазии приобрело широкие масштабы.

В результате насильственного переселения (мухаджеры) значительная часть территории Абхазии полностью обезлюдела. Несмотря на то что правители (власть) империи активно пытались заселить эти земли русскими, из-за специфических климатическо-географических условий, к счастью, эту проблему так легко в то время решить не смогли. С. Месхи и видные представители грузинской интеллигенции того времени были возмущены этим явлением и по мере своих возможностей делали все, чтобы Грузия опять сохранила свой собственный коренной край.

Мы заострили внимание на этом потому, что в записях С. Месхи об Абхазии рассуждения, в первую очередь, связаны с насильственным выселением (мухаджеры) и его трагическими результатами.

Несмотря на то что письма С. Месхи были написаны в условиях строгой цензуры, что значительно ограничивало автора в свободном высказывании своих взглядов, он все-таки высказывал явное недовольство проводимой русским правительством политикой колонизации этих мест.

В письмах, посвященных Абхазии, лежит та большая национальная боль, которую в то время невозможно было проявлять. Но С. Месхи свои переживания выражает в скрытом подтексте; понять и осознать авторскую целеустремленность, по нашему мнению, все же не представляет трудности для понимания читателями сути тех событий.

ГЛАВА ВТОРАЯ: ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

а) С. Месхи о результатах колониальной политики России в Грузии. Отношение С. Месхи к колониальной политике России соответствовало тем национальным принципам, которые представляли основу мировоззрения „Тергдалеули“. Естественно, что личность, мечтающая о государственной независимости и мощи Грузии, не могла примириться с порабощением другой страной. Так это и произошло - высшим национальным идеалом С. Месхи всегда было восстановление государственной независимости Грузии.

Однако, как реалист, С. Месхи, со взглядом романтика, не накалял событий и с учетом существующего положения во взаимоотношениях с Россией проявлял определенную лояльность, чтобы еще более не усугублять положение.

Если учитывать ту сложную обстановку, которая упрочилась в то время в Российской империи, у С. Месхи фактически не было возможности действовать по-другому. Цензура и другие соответствующие органы власти установили строгое наблюдение за всяким проявлением свободомыслия, в особенности тогда, когда это было направлено против русского колониализма, на защиту угнетенных национальных интересов народа.

Одной из главных бед являлось то, что в результате присоединения Грузии к России, по мнению С. Месхи, страна фактически оказалась изолированной от внешнего мира.

Несмотря на то, что против проводимой русским правительством и его единомышленниками колониальной политики в Грузии и других покоренных империей странах велась борьба, власть все-таки умела находить в среде поработанных людей таких, которые активно поддерживали и помогали практическому осуществлению реакционных планов.

Одним из таких был Г. Багратион – Мухранский, который в 1872 г. в Тбилиси на русском языке издал книгу: „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“.

Эта книга вызвала возмущение у лучшей части грузинского народа. Причиной возмущения были те реакционные идеи, которые активно доказывал автор. На эту книгу специальным острым письмом отозвался и С. Месхи. По его оценке, в брошюре Мухранского не было высказано почти ни одной интересной и доказанной истины. Особое возмущение С. Месхи вызвала та мысль, будто для всестороннего счастья и успеха человечества необходимо, чтобы малые народы потеряли свою народность, свой язык, традиции и особенности жизни и объединились с большими народностями. По предсказаниям Мухранского: малые и разрозненные народы взаимным слиянием и объединением когда-нибудь создадут несколько больших

народностей (государств), так как с течением времени малые народы забудут свой язык.

По мнению С. Месхи, в своей книге, лишенной всяких научных основ и аргументации, с „хищной и ужасной теорией“, Мухранский ясно и четко выразил агрессивную направленность тогдашнего русского колониализма, жертвой которого стали проживающие в Российской империи нерусские народы, к которым должны были быть причислены и грузины.

Таковы главнейшие аспекты оценок С. Месхи в отношении русско-грузинских взаимоотношений. Как видно из проанализированных в этой подглаве материалов, в размышлениях С. Месхи нашли дальнейшее углубление связанные с рассмотренной проблемой те тенденции осуждения - осмысления, которые характерны для мировоззрения мыслящей части прогрессивного грузинского общества XIX века.

б) С. Месхи об отношениях нашей страны с Европой и Америкой. При характеристике национальной концепции С. Месхи, обязательно следует обратить внимание на его осмысление отношений между нашей страной и Европой и Америкой. По этому вопросу в газете „Дрозба“ им было опубликовано много очень интересных публицистических писем, в которых еще раз проявляется образованность, эрудиция и способность разумного обсуждения событий.

Представлением исторического и современного быта народов Европы и Америки С. Месхи, по возможности, старался показать обществу своего времени пути преодоления тех проблем, которые стояли перед грузинским народом в очень острой форме.

С. Месхи принадлежал к той категории патриотов, которые откровенно стояли на позиции европейской ориентации. Он видел перспективу будущего развития нашей страны, прежде всего, в кровной связи с европейским миром. По мнению С. Месхи, именно этот путь для Грузии был единственным, магистральным.

Однако в отличие от предшественников, поиск перспективных путей политико-государственного развития Грузии, С. Месхи, вместе с призывом к признанию опыта западноевропейских государств и взаимосвязи с ними, также связывал с целеустремленностью переноса и укоренения в нашу действительность американских жизненных правил.

Наверно, не будет преувеличением, если тут же подчеркнута скажем и то, что С. Месхи-один из первых грузинских сынов своей родины, считавший самым приемлемым и перспективным путем для развития государственности в нашей стране-признание американского опыта. С этой точки зрения, он был одним из первых грузинских общественных деятелей,

настроенных проамерикански, для которого Америка была идеалом государственной мощи и экономического развития.

Для того чтобы представить взгляды С. Месхи на отношения нашей страны с Европой и Америкой, следует сказать несколько слов и о тех его письмах, где показаны заслуги европейских и американских деятелей. Возвеличиванием их национальных заслуг он пытался повысить национальное самосознание нашего народа, запечатлеть идеал такого героизма, которое принесло бы стране государственную независимость и благополучие.

в) **Отношения с соседними народами.** При осмыслении национального мировоззрения С. Месхи обязательно необходимо обратить внимание на показ тех отношений, которые он проявлял в отношении соседних народов. Рассмотрение этого вопроса в работе начинается кратким обзором его опубликованных писем о евреях.

Как известно, во второй половине XIX в. преследование евреев во всем мире приобрело широкие масштабы. Среди них, разумеется, Российская империя не была исключением. Как гуманист и личность, несущая демократические идеи, С. Месхи четко противостоял движению антисемитизма. В одном из своих публицистических писем („О евреях“) он с радостью сообщал читателям о том, что власти собирались издать такой закон, по которому во всех губерниях России следует насильно расселить евреев и дать им право на проживание. По его мнению, принятие такого закона не только дало бы евреям возможность вздохнуть свободно, но и для всей страны стало бы полезным явлением.

По мнению С. Месхи уравнивание прав евреев с правами других народов было неизбежным процессом, который и в нашей стране рано или поздно обязательно произошел бы и евреи стали бы такими же гражданами, как и дети других народов.

Несмотря на высокий гуманизм и гражданское благородство, которые С. Месхи проявлял в отношении к представителям других племен, в отдельных случаях, когда для этого были основания, он не сдерживался от выражения глубокого негодования.

С этой точки зрения, в первую очередь следует сказать два слова о высказанном им возмущении относительно тех армян, которые были враждебно настроены в отношении грузинского народа. Хотя, как подчеркивает сам С. Месхи, из-за неблагоприятных поступков отдельных личностей устраивать поход против всей нации ни в коем случае не нужно.

В основе антагонизма С. Месхи в отношении озлобленных армян лежала, в первую очередь, их социальная и моральная недобропорядочность, а не возникшие на национальной почве вражда и противостояние. Так что

выступление С. Месхи и выходявшей под его редакторством газеты против той порочности, творцами которой были армяне, а жертвой в основном грузины, по объяснению С. Месхи, ни в коем случае не означало „выступления против всего армянского народа“.

г) С. Месхи и властные органы управления. Насколько позволяло положение, С. Месхи откровенно говорил о своем критическом отношении к власти того периода и высказывал конкретные соображения об улучшении государственного управления. Эти взгляды были очень разумными и прогрессивными не только для того периода – в определенной мере они оказались соответствующими современным требованиям. Такое отношение публициста к органам управления власти было результатом его образованности. Он хорошо был знаком с государственными структурами Европы и Америки и по возможности пытался прогрессивный опыт зарубежья внедрить в нашу действительность.

Самой прогрессивной и приемлемой формой государственного управления С. Месхи считал выборность власти. В преимуществе такой формы управления он еще больше убедился в Европе, в частности, во Франции, в период пребывания там (1873-1874гг.).

Ввиду того что С. Месхи принципиально не нравилось многое в структуре государственного управления того времени, он пытался поддержать начатые властью реформы, надеясь, что эти принципы хоть немного все же улучшат существующую систему управления.

Но развитие событий вскоре убедило его в том, что эта реформа не происходила в стране по желательному пути и реально народ не получит тех прав, чтобы самому вершить свои дела.

д) Отношение к революции. По понятным причинам в советский период отношение С. Месхи к революции рассматривалось достаточно тенденциозно. По мнению многих, он активно поддерживал революцию и считал ее одним из приемлемых путей для утверждения социальной справедливости. По нашему мнению, такая точка зрения результат идеологизированной оценки ситуации и не соответствует действительности.

Недоброжелательное отношение С. Месхи к революции существенно обуславливал тот факт, что таким путем возглавившая государство власть, по его мнению, фактически не выполнит своих обещаний народу. В качестве доказательства он приводит пример революции во Франции и, опираясь на это историческое событие, придает своему вышеотмеченному взгляду обобщенный вид.

В тех редких письмах, где С. Месхи выражает определенную симпатию к революции, в центр внимания вместе с социальными проблемами, как

правило, вовлекаются и национально-освободительные вопросы. Так что, те слабые проявления доброжелательного отношения к революции, которыми характеризуется мировоззрение С. Месхи, часто обусловлены и этим фактором, и его понимание революции является больше проявлением его национально-освободительных и эволюционистских взглядов, а не традиционным осмыслением этого понятия.

е) Взгляды на религию. Во взглядах С. Месхи ярко проявляется терпимое (толерантное) отношение публициста к другим религиозным вероисповеданиям.

Несмотря на то что он глубоко осознавал важнейшую роль христианской религии в истории Грузии, он проявлял уважение и к тем грузинам, которые были последователями другой религии, и на них также возлагал значительную гражданскую ответственность в деле построения нашей страны.

Рассуждая об особенном значении христианства в исторической и современной жизни грузинского народа, главным предметом внимания он считает тот факт, что на протяжении веков в сознании многих грузин христианство и национальность были существенно отождествлены друг с другом. Борьба за религию фактически означала борьбу за сохранение национальной самобытности.

Великую национальную заслугу христианской религии С. Месхи видит в значительной просветительской роли грузинских служителей церкви (священников). По его мнению, религиозные деятели обязаны исторически возложенные на них обязанности выполнять с прежней ответственностью и вместе со священнослужителями активно заботиться о повышении уровня грамотности грузинского народа.

ж) Феминистические взгляды. С. Месхи является представителем тех грузинских деятелей, которые активно боролись за защиту прав женщин. Глубокий и основательный знаток европейской и американской жизни, публицист активно старался вывести грузинскую женщину на широкую арену общественной деятельности и сделать ее полноправной участницей процесса строительства страны.

С. Месхи твердо уверен в том, что подобно развитым странам Европы и Америки, и у нас настанут времена, когда у женщин развяжутся руки и им будут даны те права, которыми до тех пор обладал только мужской пол, одним словом, и они получат возможность независимой жизни.

Как известно, с 70-ых годов XIX в. многие молодые грузины начали выезжать в страны Европы для продолжения образования. Среди них было достаточно и женщин. С самого начала С. Месхи активно поддерживал этот процесс, так как считал, что это явление принесет стране благо и успех. В

этом, в первую очередь, убедили бы народ эти женщины, когда, выучившись, возвратились бы назад и „своими знаниями и разумной жизнью принесли бы не меньше пользы“ своей стране.

С тем же удовлетворением С. Месхи приветствовал тот факт, что наши „просвещенные женщины“ успешно участвовали не в одном очень значительном деле. По его мнению, именно таким событием был изданный в 1872 г. в переводе грузинских женщин сборник художественных произведений зарубежных авторов. Издание этой книги убедило его в том, что у нас „правда появились женщины, которые не только на словах сообщают о своих желаниях“. Приветствуя это многозначительное явление, С. Месхи выражал надежду, что к группе этих трех женщин-переводчиц (Ек. Габашвили, Ек. Меликишвили и Эл. Кипиани) очень скоро присоединятся и другие, и грузинские женщины с большей активностью начнут свою деятельность в каждой сфере нашей жизни.

Работа содержит выводы, в которых кратко суммируются результаты научного исследования.

В итоге, наверное, не будет преувеличением сказать, что в результате нашего изучения исследуемого вопроса ярче высветилась исключительно значимая роль С. Месхи в истории грузинского общественного мышления второй половины XIX века. Фактически не осталось ни одного значительного вопроса нашей национальной и общественно-политической жизни того периода, по которым С. Месхи не высказал бы своего весьма авторитетного мнения.

Правда, его современники и последующее поколение исследователей отдали должное уважение его вкладу и заслугам, но изучение и осмысление с большей глубиной его размышлений опять остается одной из почетных обязанностей грузинской исторической науки. Такой интерес к творческому наследию нашего именитого предка обусловлен тем обстоятельством, что многие поставленные им вопросы имеют весьма большое значение для изучения не только истории общественного мышления Грузии второй половины XIX в., но и для осмысления злободневных проблем современности и поиска разумных путей будущего развития.

С такой точки зрения, С. Месхи в одно и то же время и наш именитый предок, и один из самых достойных представителей большой плеяды „Тергдалеули“, и горячий патриот, кровно связанный с современностью, и прогрессивно мыслящий сын своей родины.

1. აბზიანიძე გ. – ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული სამოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, გამ-ბა „საბჭოთა მწერალი“, 1959.
2. აბზიანიძე გ. – სერგეი მესხი და მისი დრო. „ლიტერატურული ძიებანი“, ტ. I, გვ. 67-81, 1956.
3. ანთელავა ი. – სამოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, გამ-ბა „განათლება“, 1967.
4. ახელედიანი ხ. – სერგეი მესხი და სამხრეთ საქართველო, ქურნ. „ლიტერატურული აჭარა“, 1966 . № 1. გვ. 70-82.
5. ბაქრაძე ა. – ნიკო ნიკოლაძე, გამ-ბა „ნაკადული“, 1989.
6. ბაქრაძე ა. – რწმენა, გამ-ბა „მერანი“ 1990.
7. ბენდიანიშვილი ა. – ეროვნული საკითხი საქართველოში, 1801-1921., გამ-ბა „მეცნიერება“, 1980.
8. ბენდიანიშვილი ა. – საქართველოს ისტორია, გამ-ბა „განათლება“, 1999 .
9. ბოცვაძე ი. – სერგეი მესხი (ცხოვრება და შემოქმედება), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1964.
10. ბოცვაძე ი. – სერგეი მესხი და 70-80-იანი წლების ქართული პრესა, გამ-ბა განათლება“, 1968.
11. ბურჯანაძე ე. – ალექსანდრე ამილახვარი, ნიკო ნიკოლაძე, ქუთაისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2001.
12. გამებარდაშვილი დ. – ქართული კრიტიკა და ქართველი კრიტიკოსები, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1965.
13. გამებარდაშვილი დ. – ნიკო ნიკოლაძე. იხ. წიგნში: ნ. ნიკოლაძე, თხზ. ტ. I, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1962.
14. გაფრინდაშვილი მ. – ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული სამოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, ტ. I, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.
15. გაფრინდაშვილი მ. – ქართული განმანათლებლობა, გამ-ბა „მეცნიერება“, 1966.
16. გოგებაშვილი ი. – რჩეული თხზულებანი ხუთ ტომად, ტ. I, გამ-ბა „განათლება“, 1989.
17. გოგებაშვილი ი. – იგივე გამოცემა, ტ. II, 1990.
18. გოგებაშვილი ი. – თხზ. ტ. I, გამ-ბა „საბჭოთა მწერალი“, 1952.
19. გოგებაშვილი ი. – იგივე გამოცემა, ტ. II, 1954.
20. გომალაშვილი მ. – ნიკო ნიკოლაძის წერილები სერგეი მესხისადმი, „მნათობი“, № 11, გვ. 178-183, 1959.

21. გოზალიშვილი შ. – ნიკო ნიკოლაძის წერილები სერგეი მესხისადმი, „მნათობი“, № 12, გვ. 158-167, 1959.

22. გოზალიშვილი შ. – სერგეი მესხის წერილები აკაკი წერეთლისადმი, „მოამბე“ (ხელნაწერთა ინსტიტუტი), ტ. III, გვ. 165-188, 1961.

23. გოზალიშვილი შ. – სერგეი მესხის გამოუქვეყნებელი წერილები ეკატერინე მელიქიშვილისადმი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა მოამბე, № 5, გვ. 219-241, 1963.

24. გოზალიშვილი შ. – ქართულ საზოგადო მოღვაწეთა წერილები სერგეი მესხისადმი, „საისტორიო მოამბე“, ტ. 27-28. გვ. 304-426, 1978.

25. გორგაძე ი., გურგენიძე ნ. – ილია ჭავჭავაძე – ცხოვრებისა და შემოქმედების მაგიანე, გამ-ბა „მეცნიერება“, 1987.

26. გორგაძე ი., გურგენიძე ნ. – აკაკი წერეთელი – ცხოვრებისა და შემოქმედების მაგიანე, გამ-ბა „საქართველო“, 1990.

27. გორგილაძე ლ. – მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, სახელ-გამი, 1956.

28. გორგილაძე ლ. – ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1961.

29. გუგუშვილი პ. – კარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1956.

30. გურული ვ., ვაჩნაძე მ. – ქართული სოციალ-დემოკრატიის ისტორია (1892-1918), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1999.

31. ღონაძე ვ. – ქართველი „სამოციანელები“ ახალი ისტორიის პრობლემათა შესახებ, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1970.

32. ვართაგავა ი. – XIX საუკუნის ქართული ჟურნალ-გამეთების რედაქტორები, გამ-ბა „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1957.

33. თოდუა გ. – სერგეი მესხის საზოგადოებრივ-ეკონომიკური შეხედულებანი. დისერტაცია ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ. 1954 . ინახება თბილისის სახ. უნივერსიტეტში.

34. იოვიძე ა. – სერგეი მესხი და მეფის ცენზურა, „საისტორიო მოამბე“, ტ. XI-XII, 1960 . გვ. 595-656.

35. კალანდაძე ალ. – ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, ტ. 5, გამ-ბა „განათლება“, 1987.

36. კასრაძე ო. – ცხოვრება სერგეი მესხისა, გამ-ბა „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1963.

37. კლდიაშვილი დ. – ჩემი ცხოვრების გზაზე. ქართული პროზა. წიგნი 16, გამ-ბა „ნაკადული“ 1988.

38. კომახიძე თ. – მაქარია ჭიჭინაძე, გამ-ბა „აჭარა“, ბათუმი 2001.

39. ლასხიშვილი გ. – მეზარები, გამ-ბა „საქართველო“, 1992.
40. ლობეანიძე გ. – ნარკვევები ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, 1, ქუთაისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1998.
41. მანსვეტაშვილი ი. – მოგონებები, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1985 .
42. მალრაძე ე. – გრიგოლ ორბელიანი, მეველე, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1981.
43. მესხი დ. – მოგონებანი, გამ-ბა „ფედერაცია“, 1940.
44. მესხი ე. – ორმოცი წელი სასცენო მოღვაწეობისა, საიუბილეო კომიტეტის გამ-ბა, 1922.
45. მესხი კ. – კრებული შეადგინა, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთო ელისო კაკაშვილმა, გამ-ბა „ხელოვნება“, 1953.
46. მესხი ს. – ნაწერები სერგეი მესხისა, ტ. 1, ავტორის სურათით და ავტობიოგრაფიით. გვილისი, გამოცემა ს. ფირცხალავესი, 1903.
47. მესხი ს. – წერილები აჭარაზე. 1875-1882 (კრებული შეადგინა, კომენტარები, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო რამაზ სურმანიძემ), გამ-ბა „ალიონი“, ბათუმი, 2000.
48. მესხი ს. – წერილები. ი. ბოცვაძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით, სოხუმი, „აფხაზეთის სახელგამი“, 1950.
49. მესხი ს. – წერილები თეატრის შესახებ (კრებული შეადგინეს, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთეს შ. სალუქვაძემ და ვ. ლოლაძემ), „ხელოვნება“, 1958.
50. მესხი ს. – თხზულებანი 3 ტომად (შედგენილი ი. ბოცვაძის მიერ), გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, ტ. 1, 1962.
51. მესხი ს. – იგივე გამოცემა, ტ. II, 1963.
52. მესხი ს. – იგივე გამოცემა, ტ. III, 1964.
53. მეფისაშვილი გ. – მესხების ოჯახი, გამ. „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1970.
54. მეძველია კ. – „თერგდალეული“ კირილე ლორთქიფანიძე, გამ-ბა „განათლება“, 1965.
55. მიქაუტაძე რ. – სერგეი მესხის თეატრალურ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობა. დისერტაცია ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ. 1998.
56. მჭედლიძე გ. – „საერთო ნიადაგის“ თეორიის საკითხები ილია ჭავჭავაძის ნააზრევში, ქუთაისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2003.
57. ნიკოლაძე ნ. – რჩეული ნაწერები, ტ. II, გამ-ბა „ქართული წიგნი“, 1932.
58. ნიკოლაძე ნ. – თხზულებანი, ტ. III, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1963.

59. ნიკოლაძე ნ. – იგივე გამოცემა, ტ. IV, 1964.
60. ნიკოლაძე ნ. – იგივე გამოცემა, ტ. VI, 1970.
61. რაგინი პ. – ილია ჭავჭავაძე. მოღვაწეობა და აზროვნება, გარდა „საბჭოთა საქართველო“, 1965.
62. რაჭველიშვილი ქ. – სერგეი მესხის წერილები ეკატერინე მედიცინა ვილთან, „ლიტერატურული ძიებანი“, წიგნი I, 1935.
63. სანიკიძე ლ. – „მესამე დასის“ საქართველო, გამბა „მერანი“, 1999.
64. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, გამბა „საბჭოთა საქართველო“, 1970.
65. სამშვილიშვილო მოკაემირე – დიმიტრი ყიფიანი, I, მასალები XIX საუკუნის საქართველოს საზოგადოებრივი აზრის ისტორიისათვის. შეადგინა და კომენტარები დაურთო თ. ჯოლოგუამ, გამბა „ლომისი“, 1997.
66. სახოკია თ. – ჩემი საუკუნის ადამიანები, გამბა „საბჭოთა საქართველო“, 1984.
67. სურგულაძე ა. – ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, გამბა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.
68. სურგულაძე ა., სურგულაძე პ. – საქართველოს ისტორია, გამბა „მერანი“, 1991.
69. ტოტოჩაძე კ. – იაკობ გოგებაშვილის პოლიტიკური შეხედულებანი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000.
70. უთურაშვილი ი. – დიმიტრი ყიფიანი, გამ. „საბჭოთა საქართველო“, 1989.
71. ფირცხალაძე ს. – მოგონებათა ფურცლები, გამბა „საბჭოთა საქართველო“, 1988.
72. ქართული ლიტერატურის ისტორია ექვს ტომად, გამბა „მეცნიერება“, ტ. IV, 1974.
73. ქინქლაძე ო. – „დროება“ და აღზრდის საკითხები, გამბა გამბა „საბჭოთა მწერალი“, 1963.
74. ქიქოძე გ. – ლიტერატურული ნარკვევები, გამბა „ფედერაცია“, 1938.
75. ქიქოძე გ. – თხზულებანი სამ ტომად, ტ. I, გამბა „საბჭოთა მწერალი“, 1963.
76. შარაძე გ. – ილია ჭავჭავაძე. ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, ორ წიგნად, წიგნი I, გამბა „სელონება“, 1987.
77. ჩხეიძე რ. – ალექსანდრე ორბელიანი, გამბა „ლომისი“, 1996.
78. წერეთელი ა. – რჩ. თხზ. ხუთ ტომად, ტ. IV, გამბა „საქართველო“, 1990.
79. წერეთელი ა. – თხზ. ტ. II, გამბა „საბჭოთა მწერალი“, 1950.
80. წერეთელი ა. – იგივე გამოცემა, ტ. XII, 1960.
81. წერეთელი ა. – იგივე გამოცემა, ტ. XIV, 1961.

82. წერეთელი გ. – პუბლიცისტიკა. შეკრიბეს, თარგმნეს და გამოსაცემად მოამზადეს შ. მეგრელიძემ და შ. ხანთაძემ, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

83. წერეთელი გ. – პუბლიცისტური წერილები, ტ. I, გამ. „ფედერაცია“, 1931.

84. ჭავჭავაძე ი. – თხზულებათა სრული კრებული ოც ტომად, ტ. V, გამ-ბა „საქართველო“, 1991.

85. ჭავჭავაძე ი. – იგივე გამოცემა, ტ. VI, 1997.

86. ჭავჭავაძე ი. – რჩეული თხზულებანი 5 ტომად, ტ. III, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1986.

87. ჭავჭავაძე ი. – იგივე გამოცემა, ტ. IV, გამ. „საბჭოთა საქართველო“, 1987.

88. კელიძე ე. – ცხოვრება ივანე მაჩაბლისა, ლიტერატურული პორტრეტები, გამ-ბა „მერანი“, 1987.

89. ჭურდულია ო. – ქართულ-აფხაზური ლიტერატურული ურთიერთობანი, „მერანი“, 1983.

90. ხუნდაძე ს. – მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, გამ-ბა „საბჭოთა მწერალი“, 1949.

91. ხუნდაძე ს. – სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, სახელგამი, 1927.

92. ხუნდაძე ს. – ქართული ინტელიგენციის პროფილი XIX საუკუნეში, სახელგამი, 1927.

93. ხუციშვილი ს. – ქართული კრიტიკის ისტორიისათვის, გამ-ბა „საბჭოთა მწერალი“, 1960.

94. ჯიბლაძე გ. – კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.

95. ჯორჯაძე ა. – წერილები, გამ-ბა „მერანი“, 1989.

96. Боцвадзе И. _ Сергей Месхи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Тб. 1964.

97. Джибладзе Г. – Эстетические взгляды Сергея Месхи. 1958.

98. Имедадзе В. – Деятели грузинской культуры о России. Тб. 1958.

99. Касрадзе О. – Сергей Месхи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тб. 1967.

100. Мегрелидзе Ш. – Грузия о Русско-Турецкой войне 1877-1878 гг. Батуми, Госиздат, 1955.

101. Мухрански Г. _ О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц. Тб. 1872.

102. Тодуа Г. _ Общественно-экономические взгляды Сергея Месхи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тб. 1954.

- „დროება“ – 1866-1885 წ.
- „ივერია“ – 1877-1893 წ.
- „კრებული“ – 1871 წ.
- „მნათობი“ – 1871-1872, 1929 წ.
- „სასოფლო გაზეთი“ – 1869-1872 წ.
- „კვალი“ – 1895 წ.
- „სახალხო ფურცელი“ – 1916 წ.
- „ცნობის ფურცელი“ – 1902-1904 წ.
- „ლიტერატურული გაზეთი“ – 1956 წ.

გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურის მუზეუმი, სერგეი მესხის ფონდი.
ქუთაისის ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

შესავალი	3
ა) კვლევის მიზანი	3
ბ) სხოვრების გზა	5
გ) ს. მესხის ღვაწლის პირველი შეფასებანი და საკითხის შენაწლის ისტორია	8
თავი პირველი: ეროვნული პრობლემატიკა	19
ა) ეროვნული მრწამსი	19
ბ) ბრძოლა ქართული ენის უფლებათა დასაცავად.....	36
გ) ს. მესხი და საგოგადოება „უღელში“.....	47
დ) აჭარის საკითხი ს. მესხის კულისისტურ ნააზრევში.....	59
ე) ს. მესხი და აზხაგეთი.....	79
თავი მეორე: საგოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებები	88
ა) ს. მესხი საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის შედეგების შესახებ.....	88
ბ) ს. მესხი ევროპასთან და ამერიკასთან ჩვენი ქვეყნის ღამოქიდეულების შესახებ	97
გ) ღამოქიდეულება მეგობრულ ხალხებთან	117
დ) ს. მესხი და ხელისუფლების მმართველობითი ორბანობი.....	126
ე) რევოლუციასთან ღამოქიდეულება.....	133
ვ) სარწმუნოებრივი თვალთახედა	140
გ) ჟემინისტური შეხედულებები	144
თ) შეხედულებანი სწავლა-აღვრდის საკითხებზე	154
დასკვნა	173
რეზიუმე რუსულ ენაზე	180
გამოყენებული ლიტერატურა	194

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0128, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 1, ☎: 29 09 60, 8(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge